

Kostas BILIŪNAS

VĖLYVOJO BAROKO KONTEKSTUALUMAS: VIETOS ĮTAKA VAKARŲ LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS BAŽNYČIŲ ARCHITEKTŪRAI

DAKTARO DISERTACIJA

HUMANITARINIAI MOKSLAI,
MENOTYRA (H 003)

VILNIAUS GEDIMINO TECHNIKOS UNIVERSITETAS

Kostas BILIŪNAS

VĖLYVOJO BAROKO
KONTEKSTUALUMAS:
VIETOS ĮTAKA VAKARŲ LIETUVOS
DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS
BAŽNYČIŲ ARCHITEKTŪRAI

DAKTARO DISERTACIJA

HUMANITARINIAI MOKSLAI,
MENOTYRA (H 003)

Vilnius, 2026

Disertacija rengta 2021–2025 metais Vilniaus Gedimino technikos universitete.

Vadovas

prof. dr. Almantas Liudas SAMALAVIČIUS (Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Menotyra – H 003).

Vilniaus Gedimino technikos universiteto Menotyros mokslo krypties disertacijos gynimo taryba:

Pirmininkas

prof. dr. Gintaras STAUSKIS (Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Menotyra – H 003).

Nariai:

prof. dr. Helen HILLS (Jorko universitetas, Jungtinė Karalystė, Menotyra – H 003),

doc. dr. Liutauras NEKROŠIUS (Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Menotyra – H 003),

dr. Aušra VASILIAUSKIENĖ (Vytauto Didžiojo universitetas, Menotyra – H 003),

prof. dr. Kęstutis ZALECKIS (Kauno technologijos universitetas, Menotyra – H 003).

Disertacija bus ginama viešame Menotyros mokslo krypties disertacijos gynimo tarybos posėdyje **2026 m. kovo 6 d. 14 val.** Vilniaus Gedimino technikos universiteto *Aula Doctoralis* posėdžių salėje.

Adresas: Saulėtekio al. 11, LT-10223 Vilnius, Lietuva.

Tel.: (0 5) 274 4956; faksas (0 5) 270 0112; el. paštas doktor@vilniustech.lt

Pranešimai apie numatomą ginti disertaciją išsiųsti 2026 m. vasario 5 d.

Disertaciją galima peržiūrėti Vilniaus Gedimino Technikos universiteto talpykloje <https://etalpykla.vilniustech.lt/> ir Vilniaus Gedimino technikos universiteto bibliotekoje (Saulėtekio al. 14, LT-10223 Vilnius, Lietuva).

Vilniaus Gedimino technikos universiteto 2026-003-M mokslo literatūros knyga

<https://doi.org/10.20334/2026-003-M>

© Vilniaus Gedimino technikos universitetas, 2026

© Kostas Biliūnas, 2026

kostas.biliunas@vilniustech.lt

VILNIUS GEDIMINAS TECHNICAL UNIVERSITY

Kostas BILIŪNAS

CONTEXTUALITY OF LATE BAROQUE:
THE INFLUENCE OF PLACE ON CHURCH
ARCHITECTURE IN THE WESTERN
GRAND DUCHY OF LITHUANIA

DOCTORAL DISSERTATION

HUMANITIES,
HISTORY AND THEORY OF ARTS (H 003)

Vilnius, 2026

The doctoral dissertation was prepared at Vilnius Gediminas Technical University in 2021–2025.

Supervisor

Prof. Dr Almantas Liudas SAMALAVIČIUS (Vilnius Gediminas Technical University, History and Theory of Arts – H 003).

The Dissertation Defence Council of the Scientific Field of History and Theory of Arts of Vilnius Gediminas Technical University:

Chairman

Prof. Dr Gintaras STAUSKIS (Vilnius Gediminas Technical University, History and Theory of Arts – H 003).

Members:

Prof. Dr Helen HILLS (University of York, United Kingdom, History and Theory of Arts – H 003),

Assoc. Prof. Dr Liutauras NEKROŠIUS (Vilnius Gediminas Technical University, History and Theory of Arts – H 003),

Dr Aušra VASILIAUSKIENĖ (Vytautas Magnus University, History and Theory of Arts – H 003),

Prof. Dr Kęstutis ZALECKIS (Kaunas University of Technology, History and Theory of Arts – H 003).

The dissertation will be defended at the public meeting of the Dissertation Defence Council of the Scientific Field of History and Theory of Arts in the *Aula Doctoralis* Meeting Hall of Vilnius Gediminas Technical University at **2 p.m. on 6 March 2026**.

Address: Saulėtekio al. 11, LT-10223 Vilnius, Lithuania. Tel.: +370 5 274 4956; fax +370 5 270 0112; e-mail: doktor@vilniustech.lt

A notification on the intended defence of the dissertation was sent on 5 February 2026. A copy of the doctoral dissertation is available for review at the Vilnius Gediminas Technical University repository <https://etalpykla.vilniustech.lt> and at the Library of Vilnius Gediminas Technical University (Saulėtekio al. 14, LT-10223 Vilnius, Lithuania).

Reziumė

Disertacijoje nagrinėjamas bažnyčių architektūros santykis su vieta. Analizuojamas vėlyvojo baroko laikotarpis kaip paskutinė ikimoderni epocha, kurioje architektūra perteikė nematomą prasminį sluoksnį. Taikant fenomenologinę prieigą siekiama nustatyti, ar XVIII a. viduryje vakarų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Livonijos vaivadijoje statytoms bažnyčioms būdingas kontekstualumas, taip pat atskleisti šio reiškinių formas bei sąsajas su Baroko epochos kultūra.

Teorinėje dalyje sprendžiami šie uždaviniai: analizuojama ir apibrėžiama aktuali gamtos samprata, nustatomi kontekstualumą galinčių lemti savybių principai ir jų raiška. Praktinėje dalyje keliami tokie uždaviniai: suformuoti tyrimo metodiką, atlikti bažnyčių ir vietų tyrimą, nustatyti ir paaiškinti vietos įtaką bažnyčių architektūrinei raiškai.

Disertaciją sudaro įvadas, keturi skyriai, bendrosios išvados, naudotų šaltinių ir literatūros, autoriaus publikacijų disertacijos tema sąrašai.

Pirmajame skyriuje analizuojama gamtos samprata, daugiausia dėmesio skiriant kompromisinei filosofijai, kurioje mokslinės žinios glaudžiai siejamos su metafizika ir religija. Išskiriamas polimatų Gottfriedo Wilhelmo Leibnizo ir Christiano Wolffo indėlis formuojant holistinę hierarchinę gamtos sampratą. Antrojo skyriaus skirtas architektūros sampratai. Barokas pristatomas kaip krizės menas, kurio kalbai būdingas siekis jungti priešybes. Jo teorinis pagrindas siejamas su Leibnizo filosofija bei formuojamas atviro vieningumo principas. Šis teorinis modelis leidžia pagrįsti bažnyčių kontekstualumą, aptariami architektūriniai modelio raiškos būdai. Trečiajame skyriuje nagrinėjama vietos ir architektūros fenomenologija, formuojamas individualus vietiškumo metodas. Ketvirtajame skyriuje nuosekliai pristatomas praktinis tyrimas: aptariami 43 tyrimo atvejai, pateikiami dviejų atvejų analizės pavyzdžiai. Apibendrinant išskiriamos trys kontekstualumo strategijos, kuriomis vėlyvojo baroko bažnyčios gali užmegzti kontekstualų santykį su gamtiniu kraštovaizdžiu.

Disertacijos tema paskelbti devyni moksliniai straipsniai recenzuojamuose mokslo žurnaluose: keturi iš jų referuojami *Web of Science* ir *Scopus*, vienas – *Scopus*, keturi – kitose tarptautinėse duomenų bazėse. Tyrimo eiga ir rezultatai pristatyti penkiuose pranešimuose tarptautinėse mokslinėse konferencijose bei keturiuose mokslo seminaruose Lietuvoje ir užsienyje.

Abstract

The dissertation examines the relationship between church architecture and place. It focuses on the Late Baroque period as the last pre-modern epoch in which architecture expressed an invisible semantic layer. Using a phenomenological approach, it investigates whether churches built in the mid-eighteenth century in the western Grand Duchy of Lithuania and the Livonian Voivodeship exhibit contextuality, identifies the forms of this phenomenon, and its connections with the culture of the Baroque era.

The theoretical part addresses the following tasks: to examine and define the contemporary concept of nature, and to determine the principles and expressions of the properties that may underlie contextuality. The practical part addresses the tasks of developing a research methodology, conducting a study of churches and their places, and establishing and explaining the influence of place on the architectural expression of the churches.

The dissertation comprises an introduction, four chapters, general conclusions, a list of sources and literature, and a list of the author's publications on the dissertation topic.

The First Chapter analyses the concept of nature, with particular attention to the compromise philosophy, in which scientific knowledge is directly integrated with metaphysics and religion. The contributions of polymaths Gottfried Wilhelm Leibniz and Christian Wolff to a holistic, hierarchical understanding of nature are highlighted. The Second Chapter focuses on the concept of architecture. Baroque is presented as an art of crisis, whose language is characterised by the desire to unite opposites. Its theoretical foundation is linked to Leibniz's philosophy, and the principle of open unity is formulated. This theoretical model provides a basis for understanding the contextuality of churches, and how the model is expressed architecturally is discussed. The Third Chapter addresses the phenomenology of place and architecture, and develops an individual combined contextuality method. The Fourth Chapter presents the practical study, discussing 43 case studies and providing examples from two of them. Three strategies of contextuality are identified, showing how Late Baroque churches can establish a contextual relationship with the natural landscape.

Nine scholarly articles on the dissertation topic have been published in peer-reviewed journals: four are indexed in *Web of Science* and *Scopus*, one in *Scopus*, and four in other international databases. The research process and results have been presented in five papers at international scientific conferences and in four seminars in Lithuania and abroad.

Žymėjimai

Sąvokos

Architektūros kalba (angl. *architectural language*) – architektūrinių bruožų visuma, grindžiama sisteminiiais ryšiais ir pasižyminti komunikaciniu pobūdžiu; vartojama vietoj tradicinės architektūros stiliaus sąvokos, kuri pabrėžia estetinį vertinimą ir neatitinka fenomenologinės meno istorijos sampratos (Portoghesi, 1973; Veselý, 2004);

Fenomenologija (angl. *phenomenology*) – filosofijos kryptis, siekianti aprašyti patirtį ir reiškinius taip, kaip jie pasirodo sąmonėje, suspenduojant išankstines teorines prielaidas ir orientuojantis į jų esmines struktūras (Mickūnas ir Jonkus, 2014);

Fizinis-geografinis (angl. *physical-geographical*) – susijęs su žemės paviršiaus gamtinės sferos erdvine raiška ir ją atspindinčiomis teritorinėmis morfostruktūromis (Kavaliauskas et al., 2021);

Frontonas (angl. *pediment*) – vertikali plokštuma, į kurią atsiremia stogo šlaitai; barokinėse bažnyčiose dažnai integruotas į fasadą ir tapatinamas su viršutiniu jo tarpsniu;

Kinestetinis (angl. *kinaesthetic*) – susijęs su žmogaus kūno padėties ir judėjimo jutimu (Tuan, 1977);

Kontekstualumas (angl. *contextuality*) – architektūros ryšio su dominuojančiais gamtinės aplinkos bruožais išraiška, atsiskleidžianti per žmogaus patirtį; pastato integralumo gamtiniame kraštovaizdyje savybė;

Kraštovaizdis (angl. *landscape*) – vietų tinklas, atsiskleidžiantis per judėjimą (Casey, 1993);

Vieta (angl. *place*) – žmogų arba architektūros objektą supanti ir per patirtį atsiskleidžianti, empiriškai ir prasmiškai suvokiama aplinka, sudaranti konkrečią kraštovaizdžio dalį (Casey, 1993);

Vietiškas menas (angl. *art of place*) – Christiano Norbergo-Schulzo terminas, reiškiantis architektūrą ir nurodantis jos pamatinę priklausomybę nuo vietos (1980).

Santrumpos

ATR – Abiejų Tautų Respublika (angl. *Polish–Lithuanian Commonwealth*);

LDK – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė (angl. *GDL, Grand Duchy of Lithuania*);

Katalikiški vienuolių ordinais:

Can. – Regulinių atgailos kanauninkų ordinas (angl. *Canons Regular of the Order of the Penitence*);

CM – misionieriai, Kunigų misionierių šv. Vincento Pauliečio kongregacija (angl. *Missionaries, Congregation of the Mission of St. Vincent de Paul*);

ECMC – kamalduliai, Monte Koronos eremitų kongregacija (angl. *Camaldolese, Hermit Congregation of Monte Corona*);

OC – karmelitai, Karmelio kalno Švč. Mergelės Marijos brolių ordinas (angl. *Carmelites, Brothers of the Blessed Virgin Mary of Mount Carmel*);

OCD – basieji karmelitai, Karmelio kalno Švč. Mergelės Marijos basųjų brolių ordinas (angl. *Discalced Carmelites, Discalced Brothers of the Blessed Virgin Mary of Mount Carmel*);

OFM – bernardinai, Mažesniųjų brolių ordinas (angl. *Bernardines, Order of Friars Minor*);

OP – dominikonai, Brolių pamokslininkų ordinas (angl. *Dominicans, Order of Preachers*);

OSA – augustinijonai, Šv. Augustino eremitų ordinas (angl. *Augustinians, Order of St. Augustine*);

OSB – benediktinės, Šv. Benedikto seserų vienuolija (angl. *Benedictines (nuns), Order of St. Benedict*);

OSBM – bazilijonai, graikų apeigų katalikų Šv. Bazilijaus Didžiojo ordinas (angl. *Greek-Catholic Basilian Order of St. Basil the Great*);

OSPPE – paulinai, Šv. Pauliaus, pirmojo eremito, brolių ordinas (angl. *Pauline Fathers, Order of St. Paul the First Hermit*);

OSsS – brigitetės, Švenčiausiojo Išganytojo ordinas (angl. *Bridgettines, Order of the Most Holy Saviour*);

OSST – trinitoriai, Švenčiausiosios Trejybės ordinas (angl. *Trinitarians, Order of the Most Holy Trinity*);

OVM – vizitietės, Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo ordinas (angl. *Visitandines, Order of the Visitation of the Blessed Virgin Mary*);

SJ – jėzuitai, Jėzaus draugija (angl. *Jesuits, Society of Jesus*).

Turinys

IVADAS	1
Problemos formulavimas.....	1
Darbo aktualumas.....	2
Tyrimų objektas	2
Darbo tikslas.....	2
Darbo uždaviniai	3
Tyrimų metodika.....	3
Darbo mokslinis naujumas	3
Darbo rezultatų praktinė reikšmė	4
Ginamieji teiginiai.....	4
Darbo rezultatų aprobavimas.....	5
Disertacijos struktūra.....	5
Padėka	6
1. HIERARCHINĖ GAMTOS SAMPRATA	7
1.1. Kosmofanija ir religinis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kontekstas.....	8
1.1.1. Kraštovaizdžio sąvokos problema	8
1.1.2. Baltiško-slaviško pasaulėvaizdžio rudimentai.....	11
1.1.3. Krikščioniškoji kūrinija	14
1.2. Filosofinis ir mokslinis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kontekstas	16
1.2.1. Antroji arba baroko scholastika.....	16
1.2.2. Metafizinė Leibnizo fizika	20
1.2.3. Populiarioji Wolffo sistema.....	23

1.2.4. Kompromisinė eklektinė filosofija	27
1.3. Pirmojo skyriaus išvados ir disertacijos uždavinių formulavimas.....	29
2. ARCHITEKTŪROS ATVIRUMAS APLINKAI.....	31
2.1. Idėjinis pagrindas	32
2.1.1. Krizės menas	33
2.1.2. Bažnyčios pastato prasmė.....	35
2.1.3. Vertikalus ir horizontalus pasaulio sąryšis	37
2.1.4. Atviro vieningumo principas	40
2.2. Aktualūs sąryšio su aplinka būdai	43
2.2.1. Tradicinių struktūrų integravimas	43
2.2.2. Simetriški ansambliai	47
2.3. Antrojo skyriaus išvados	53
3. KONTEKSTUALUMO TYRIMO GALIMYBĖS	55
3.1. Fenomenologinė tradicija	56
3.1.1. Vietos teorija	58
3.1.2. Architektūros teorija.....	60
3.1.3. Architektūra kaip vietiškas menas	63
3.2. Metodologija	65
3.2.1. Fenomenologiniai metodai	66
3.2.2. Vietiškumo metodas	70
3.3. Trečiojo skyriaus išvados	73
4. BAŽNYČIOS IR VIETOS RYŠYS.....	75
4.1. Pasiruošimas ir metodo taikymas	76
4.1.1. Istoriografijos apžvalga	77
4.1.2. Atranka, apimtis ir šaltiniai	79
4.1.3. Tyrimo eiga	81
4.2. Analizės taikant vietiškumo metodą rezultatai	84
4.2.1. Gardino ir Vlodavos atvejai.....	86
4.2.2. Vietos charakterio ir bažnyčios archetipų sugretinimas	92
4.2.3. Tendencijos neatitinkantys atvejai.....	95
4.3. Kontekstualumo strategijos	98
4.3.1. Vertikalumas	99
4.3.2. Horizontalumas	105
4.3.3. Gaubtumas.....	110
4.3.4. Simetrijos ašis.....	118
4.4. Ketvirtojo skyriaus išvados	123
BENDROSIOS IŠVADOS	125
LITERATŪRA IR ŠALTINIAI.....	127
AUTORIAUS MOKSLINIŲ PUBLIKACIJŲ DISERTACIJOS TEMA	
SĄRAŠAS	145
SUMMARY IN ENGLISH.....	147

Contents

INTRODUCTION	1
Formulation of the problem	1
Relevance of the dissertation	2
Research object	2
Aim of the dissertation	2
Objectives of the dissertation	3
Research methodology	3
Scientific novelty of the dissertation	3
Practical value of the research findings	4
Defended statements	4
Approval of the research findings	5
Structure of the dissertation	6
Acknowledgement.....	6
1. HIERARCHICAL CONCEPTION OF NATURE.....	7
1.1. Cosmophany and religious context of the Grand Duchy of Lithuania	8
1.1.1. The problem of the concept of landscape	8
1.1.2. Rudiments of the Baltic–Slavic worldview	11
1.1.3. The created world in Christian thought	14
1.2. Philosophical and scientific context of the Grand Duchy of Lithuania.....	16
1.2.1. Second or Baroque Scholasticism.....	16
1.2.2. The metaphysical physics of Leibniz.....	20
1.2.3. The popular Wolffian system	23

1.2.4. Compromise eclectic philosophy	27
1.3. Conclusions of the First Chapter and formulation of tasks of the dissertation.....	29
2. ARCHITECTURE OPEN TO THE ENVIRONMENT	31
2.1. The Conceptual Basis of the Baroque	32
2.1.1. The art of crisis	33
2.1.2. The meaning of the church building.....	35
2.1.3. The vertical and horizontal relationship of the world	37
2.1.4. The Principle of open unity	40
2.2. Relevant ways of relating to the environment	43
2.2.1. Integration of traditional structures.....	43
2.2.2. Symmetrical ensembles	47
2.3. Conclusions of the Second Chapter.....	53
3. WAYS OF RESEARCHING CONTEXTUALITY	55
3.1. Fenomenological tradition.....	56
3.1.1. Theory of place	58
3.1.2. Theory of architecture.....	60
3.1.3. Architecture as the art of place	63
3.2. Methodology	65
3.2.1. Phenomenological methods	66
3.2.2. Combined contextuality method	70
3.3. Conclusions of the Third Chapter.....	73
4. RELATIONSHIP BETWEEN CHURCH AND PLACE.....	75
4.1. Preparation and application of the method	76
4.1.1. Review of historiography	77
4.1.2. Selection, scope, and sources.....	79
4.1.3. Research process.....	81
4.2. Results of the analysis using the combined contextuality method	84
4.2.1. Cases of Hrodna and Włodawa.....	86
4.2.2. Juxtaposing place character and church archetypes.....	92
4.2.3. Cases diverging from the trend.....	95
4.3. Contextuality strategies	98
4.3.1. Verticality	99
4.3.2. Horizontality	105
4.3.3. Curvature	110
4.3.4. Axis of symmetry	118
4.4. Conclusions of the Fourth Chapter.....	123
GENERAL CONCLUSIONS	125
REFERENCES	127
LIST OF SCIENTIFIC PUBLICATIONS BY THE AUTHOR ON THE TOPIC OF THE DISSERTATION.....	145
SUMMARY IN ENGLISH.....	147

Įvadas

Problemos formulavimas

Barokui ypatingas dėmesys buvo skiriamas pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpiu – jis laikytas labiausiai lietuvių pasaulėjautą atitinkančiu stiliumi (Galaunė, 1934; Jasėnas, 1929). Viena iš priežasčių buvo harmoningas barokinių bažnyčių santykis su kraštovaizdžiu (Getneris, 1939; Mošinskis, 1938; Vorobjovas, 1940/1997). Vėliau, nors LDK baroko kontekstualumas ir buvo pastebimas, dėl taikytų metodų ribotumo liko tyrimų paraštėse, pasireikšdamas tik abstrakčiais pastebėjimais ar subjektyviais įspūdžiais.

Nedaug dėmesio vietiniam kontekstui skyrė ir regioninių savitumų kilmės tyrimai. Juose prieita prie prieštaringai vertinamos išvados, kad savitą LDK baroko architektūros raišką lėmė įvairių užsienio įtakų sintezė (Baranowski, 2011). Nors formaliai į šį klausimą buvo atsakyta, kontekstualios architektūros problema iš esmės liko neišspręsta.

Nematerialieji architektūros bruožai dažnai lieka už tradicinių tyrimų ribų, daugiausia grindžiamų šaltiniotyros, formos ar stiliaus analize. Kintant LDK kultūrinei refleksijai, vis aktualesnis tampa poreikis interpretuoti baroko architektūrą platesniame kultūriniame ir filosofiniame kontekste. Disertacijoje remiamasi fenomenologine architektūros istorijos paradigma, pabrėžiant Apšvietos laikotarpio

pasaulėvokos transformaciją. Vėlyvasis barokas joje išryškėja kaip paskutinė ikimodernių laikų epocha, kurioje architektūra dar išlaikė dvisluoksnę sampratą, apimančią fizinę reprezentaciją ir prasminį turinį. Bažnyčių kontekstualumas analizuojamas kaip ikimoderni savybė, kuri vėlesniais laikotarpiais buvo užgožta estetizacijos ir individualizacijos procesų, prieštaraujančių architektūros sąveikai su aplinka (Harries, 1983b, 1997).

Trys ketvirtadaliai 1730–1785 m. naujai statytų mūrinių bažnyčių LDK iškilo kaimuose, miesteliuose ir mažesniuose miestuose (miestų tipologija – Kiaupa, 2012). Tai menkai urbanizuotos teritorijos, pasižyminčios dominuojančiais gamtinio kraštovaizdžio bruožais. Tyrime keliamas klausimas, kaip bažnyčių architektūra siejasi su gamtine aplinka ir kaip šį santykį įmanoma apčiuopti, aprašyti bei ištirti. Pasitelkiama fenomenologijos teorija ir metodologija, leidžianti analizuoti architektūrą kaip neatskiriama aplinkos dalį.

Darbo aktualumas

Šalyse, kurios rūpinasi LDK palikimu, barokas yra plačiausiai paplitusi ikimodernios europietiškosios kultūros forma. Vėlyvojo baroko laikotarpiu baigė formuotis parapijų tinklas, daugeliu atvejų – miestelių ir miestų urbanistinė struktūra; visoje LDK pastatyta apie pusantro šimto mūrinių bažnyčių, o dar nemaža dalis rekonstruota. Šio laikotarpio paveldas įpareigoja ne tik vykdyti istorinius tyrimus, bet ir analizuoti baroką kaip reiškinių, apmąstant jo įtaką šiandienos kultūrai. Gilią baroko įtaką visuomenėje parodo liaudies meno ir baroko kalbos sąveika (Galaunė, 1930; Jankevičienė, 2014). Disertacijoje analizuojamas baroko architektūros regioniškumo fenomenas ir jo raiška konkrečiame LDK kraštovaizdyje.

Tyrimų objektas

Vakarinės LDK dalies ir Livonijos vaivadijos vėlyvojo baroko mūrinių bažnyčių architektūros santykis su gamtiniu vietos charakteriu.

Darbo tikslas

Disertacijos tikslas – ištirti, ar XVIII a. viduryje LDK statytų mūrinių bažnyčių architektūrai būdingas kontekstualumas, ir nustatyti galimas šio reiškinių formas bei sąsajas su baroko epochos kultūra.

Darbo uždaviniai

Darbo tikslui pasiekti keliama šie uždaviniai:

1. Ištirti ir apibrėžti XVIII a. vidurio LDK visuomenei aktualią gamtos sampratą.
2. Nustatyti vėlyvojo baroko architektūros kalbai būdingų, kontekstualumą galinčių lemti savybių principus ir jų raišką.
3. Remiantis architektūros fenomenologijos tradicija, suformuoti individualų, architektūros kontekstualumo analizei skirtą vietiskumo metodą.
4. Taikant vietiskumo metodą, atlikti vakarų LDK ir Livonijos vaivadijos praktinį bažnyčių kontekstualumo tyrimą.
5. Nustatyti ir paaiškinti vietos įtaką analizuotų bažnyčių architektūrinei raiškai.

Tyrimų metodika

Teorinei daliai būdinga tarpdisciplininė prieiga, jungianti architektūros teorijos, filosofijos ir menotyros perspektyvas; joje taikomi šaltinytyros, kritinės analizės ir lyginamasis metodai. Praktinėje dalyje pasitelkiama kokybinė architektūros fenomenologijos prieiga, kurios pagrindu formuojamas individualus vietiskumo metodas. Metodą sudaro sinchronškai atliekama gamtinių vietos elementų ir pastato archetipų analizė, apimanti kelis tyrimuose taikomus metodus. Analizuojant vietą remiamasi vietos charakterio nustatymo modeliu (Schaap, 2011) ir vaikščiojimo metodu (Schultz et al., 2017), o architektūrinės analizės pagrindą sudaro archetipų metodas (Thiis-Evensen, 1987).

Darbo mokslinis naujumas

Mokslinis darbo naujumas atsiskleidžia per originalią problematiką, pasirinktą teorinę-filosofinę prieigą ir individualiai suformuotą tyrimo metodą:

1. Pirmą kartą LDK baroko architektūros istoriografijoje analizuojamas architektūros ir ją supančios aplinkos ryšys.
2. Išplėčiama nusistovėjusi LDK baroko architektūros samprata, kurioje dominuoja stiliaus vertinimas, įtraukiant filosofinį ir pasaulėžiūrinį kontekstą.

3. Tyrimo pagrindą sudaro baroko tyrimuose nauja tarpdalykinė architektūrinės raiškos ir kraštovaizdžio analizė.
4. Formuojamas naujas vietiskumo metodas, kurio taikymas leidžia konkrečiai atsakyti į dalį klausimų, susijusių su LDK vėlyvojo baroko regioniskumo problema, istoriografijoje seniai kelta, tačiau iki šiol išsamiai nepaaiškinta.

Darbo rezultatų praktinė reikšmė

Lietuvos architektūros tyrimuose dominuojant naujausiųjų laikų tematikai, disertacija siekiama paskatinti LDK laikotarpio studijų atnaujinimą ir prisidėti prie baroko architektūros įtraukimo į platesnį humanitarinių mokslų diskursą.

Analizuojamos architektūros suvokimo ir santykio su aplinka temos yra aktualios ne tik XVIII a. kontekste. Šiandien architektūros praktikoje vis daugiau dėmesio skiriama suvokimo reikšmei kuriant naują architektūrinę aplinką (Stauskis, 2020). Modifikuotas vietiskumo metodas pasižymi universalumu ir gali būti taikomas įvairių laikotarpių tyrimams, nagrinėjant kontekstualumo ir aplinkos patirties problemas.

Disertacijos tyrimas skatina kelti holistinio architektūros suvokimo klausimus: kokia gamtinės aplinkos išsaugojimo įtaka pastato vertei, kokie ryšio su aplinka nesuardantys pastatai gali atsirasti šalia istorinio objekto. Rezultatai gali prisidėti prie paveldo apsaugos politikos atnaujinimo, ypač sakralinių pastatų teritorinės apsaugos kontekste, permąstant vizualinių apsaugos zonų ribas ir kultūros paveldo vertinimo principus.

Svarbus indėlis ir į bendruomenių sąmoningumo stiprinimą. Pavyzdys, kaip į prasmingą visumą gali būti siejamos geologijos, geografijos, istorijos ir architektūros paveldo temos, sudaro prielaidas formuoti naują, holistinį pasakojimą, stiprinantį vietos identiteto suvokimą.

Ginamieji teiginiai

1. Tradiciniais metodais (istorine, formos ar stiliaus analize) sunkiai apčiuopiamas baroko kontekstualumas gali būti atskleistas pasitelkus fenomenologinę prieigą, nes tiek jos, tiek barokinio mąstymo centre yra aplinkos patyrimas.
2. Daugumos XVIII a. vidurio LDK bažnyčių architektūrinė raiška yra susijusi su vietos reljefo savybėmis: pastatų forma ir kompozicija atliepia žemės paviršiaus nulemtą vietos charakterį.

3. LDK vėlyvojo baroko kontekstualumo fenomeną galima paaiškinti atviro vieningumo principu, jungiančiu architektūros atvirumą vietai ir kryptingumą altoriaus link. Šis teorinis modelis formuojamas remiantis laikotarpiui būdinga gamtos filosofijos paradigma.

Darbo rezultatų apibavimas

Disertacijos tema publikuoti devyni moksliniai straipsniai, keturi – mokslo žurnaluose, įtrauktuose į *Web of Science* ir *Scopus*; vienas – į *Scopus*; keturi – į kitas tarptautines duomenų bazes. Disertacijos temomis skaityti pranešimai penkiose tarptautinėse mokslinėse konferencijose Lietuvoje ir užsienyje:

- „Džiaugsmo estetika: gamta vėlyvojo baroko architektūroje ir mene“, tarpdalykinėje mokslinėje konferencijoje „Gamtos ir pasaulėvaizdžio sankirtos“, LNDM, Klaipėdoje, 2025 m.
- „Landscape influence on the architecture of Late Baroque churches in the Grand Duchy of Lithuania“, 5-ojoje Baltijos šalių jaunųjų architektūros, kraštovaizdžio ir urbanistikos tyrėjų konferencijoje, VILNIUS TECH, Rokiškyje, 2024 m.
- „Sakralinių vietų sistemos Lietuvos Didžiosiojoje Kunigaikštystėje – barokinis kraštovaizdis?“, 4-ojoje tarptautinėje mokslinėje konferencijoje Antanui Vivulskiui atminti „Ateitis, tradicija ir tikėjimas“ VDU, Šiluvoje, 2024 m.
- „The principle of open unity in Late Baroque architecture“, 4-ojoje Baltijos šalių jaunųjų architektūros, kraštovaizdžio ir urbanistikos tyrėjų konferencijoje, RTU, Rygoje, 2023 m.
- „Phenomenological approach to architectural contextuality“, 3-iojoje Baltijos šalių jaunųjų architektūros, kraštovaizdžio ir urbanistikos tyrėjų konferencijoje, KTU, Kaune, 2022 m.; pranešimas mokslinio komiteto išrinktas vienu iš geriausių.

Dalyvauta keturiuose mokslo seminaruose Lietuvoje ir užsienyje. Atliktos dvi stažuotės: 2023 m. *Sapienza* universitete Romoje (15 savaičių) ir 2024 m. Karolio universitete Prahoje (10 savaičių).

Disertacijos struktūra

Disertaciją sudaro įvadas, keturi skyriai, bendrosios išvados, literatūros sąrašas, autoriaus publikacijų disertacijos tema sąrašas ir santrauka anglų kalba. Darbo apimtis yra 162 puslapiai, disertacijoje yra 40 paveikslų ir 10 lentelių. Rašant disertaciją iš viso buvo panaudoti 298 šaltiniai.

Padėka

Už visokeriopą palaikymą ir architektūros teorijos kelių atvėrimą nuoširdžiai dėkoju disertacijos vadovui prof. dr. Almantui Liudui Samalavičiui. Už suteiktą galimybę plėsti tyrimo kontekstą tarptautinėje akademinėje aplinkoje dėkoju dr. Jiříui Tourekui ir prof. dr. Donatellai Scatenai, o už konsultacijas LDK tyrimų klausimais – dr. Mindaugui Pakniui.

Hierarchinė gamtos samprata

XVIII a. pabaigoje kaimuose ar provincijos dvaruose gyveno apie 82 proc. LDK gyventojų, tad neurbanizuota gamtinė aplinka daugumai jų buvo kasdienė gyvenamoji erdvė (Kiaupa, 2012; Tosco, 2009). Šiame skyriuje keliamas klausimas, kaip gamtinę aplinką suvokė to meto žmogus. Pasaulio samprata kartu buvo reikšmingas veiksnys, formavęs teorinį architektūros pamatą. Dėl XVIII a. architektūros traktatams būdingo taikomojo pobūdžio ilgainiui įsitvirtino nuostata, jog baroko architektūra neturėjo savitos teorijos. Grynoji architektūros teorija susiformavo tik moderniais laikais, o iki tol svarbiausiu teoriniu pagrindu buvo bendrinė pasaulio samprata:

„Buvo įprasta, kad ne tik pagrindiniai principai, bet ir didžioji dalis statybos programos kilo iš teologijos, filosofijos, laisvųjų menų, poezijos ir literatūros [...]. Nė viena iš šių sričių nebuvo teorinė disciplina, todėl negalėjo būti traktuojama kaip teorija. Visas jas sieja ne bendra teorija, o nuoroda į vieni-jančią sistemą, kuriai dar visai neseniai [XVIII a.] atstovavo kosmologija“ (Veselý et al., 2022, p. 29–30).

Disertacija pradedama nuo gamtos sampratos analizės, nes, tiriant kontekstualumą, reikia hermeneutiškai ištirti gamtos sampratą, kuri iš esmės skiriasi nuo modernios ar šiuolaikinės. Be to, nuo gamtinio pasaulėvaizdžio iki moderniais laikais buvo neatsiejamas ir teorinis architektūros pagrindas.

Skyriuje analizuojami svarbiausi gamtos sampratą formavę bruožai nuo liaudies kosmologijos iki Apšvietos filosofijos. Šio skyriaus medžiagos pagrindu publikuotas autoriaus mokslinis straipsnis (Biliūnas, 2024b).

1.1. Kosmofanija ir religinis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kontekstas

XVIII a. LDK visuomenėje gamtos samprata nėra vienalytis reiškiny. Ją galima analizuoti iš skirtingų perspektyvų (tiriant egodokumentus, grožinę literatūrą, dailę ir pan.), tai galėtų padėti atskleisti tikslesnį vaizdą. Disertacijoje, apsiribojant teorine gamtos sampratos analize, išskiriami svarbiausi ir bendriausi šios sampratos dėmenys.

Bažnyčių pastatai architektūros tipologijoje išsiskiria tuo, kad sujungia visus luominės visuomenės sluoksnius. Tai galima iliustruoti pasitelkus Choroščiaus OP ansamblio pavyzdį. Mūriniai Šv. Jono Krikštytojo ir Šv. Stepono bažnyčios (1756–1770) ir vienuolyno pastatai netoli šeimos rezidencinių rūmų buvo funduoti didiko Jano Klemenso Branickio. Šalia vienuolyno įsteigta brolių prižiūrima vargšų prieglauda, o bažnyčia kartu buvo ir parapinė (Maroszek, 1994; Wernerowa, 1784/1990). Choroščiaus kompleksas skirtas visam socialiniam spektrui: vargšams, valstiečiams, miestelio gyventojams, broliams dominikonams, dvaro gyventojams ir patiems didikams. Atitinkamai, skirtingos grupės bažnyčios struktūroje idealiu atveju turi sau skirtą vietą: narteksas, pagrindinė ir šoninė navos, altoriaus zona, vienuolių presbiterija, fundatorių ložės. Bažnyčių architektūra gali būti analizuojama ir skirtingų socialinių sluoksnių kontekste, ir ieškant visuminio, skirtingas grupes vienijančio pagrindo. Šiame skyriuje siekiama apčiuopti bendriausius gamtos sampratos bruožus, prasiskverbiantį į visą visuomenę. Sampratos pagrindą formuoja religinis pasaulėvaizdis, kuris valstiečių luome buvo persmelktas sinkretiškumo.

1.1.1. Kraštovaizdžio sąvokos problema

Gamtos sampratos analizė pradedama kraštovaizdžio sąvokos vartojimo ikimoderniame kontekste problematizavimu. Šiandieninėje humanitarikoje sąvoka suponuoja modernią gamtinės aplinkos sampratą, būdingą XIX–XXI a. Todėl disertacijoje greta kraštovaizdžio sąvokos įvedamas *vietos* terminas, apibrėžiantis tai, kaip konkretus kraštovaizdis yra patiriamas ir suvokiamas. Platesnis filosofinis vietos sąvokos kontekstas analizuojamas trečiajame skyriuje.

Geografijos terminų žodyne kraštovaizdžio sąvoka aiškinama moksline (analitine), menine (percepcine) ir kraštotvarkine (utilitarine) reikšmėmis. Susitelkime į pirmąsias dvi: pirmąją reikšmę kraštovaizdis apibrėžiamas kaip tarpusavyje

įvairias ryšiais susijusių žemės paviršiaus gamtinių ir antropogeninių komponentų junginys, antrąją – kaip žemės paviršiaus aplinkos vaizdas, suvokiamas jautimiškai ir emociškai (Kavaliauskas et al., 2021). Lietuvių kalbos žodyne kraštovaizdis aiškinamas tik antrąją reikšme: kaip gamtos vaizdas, reginys, peizažas. Kraštovaizdžio terminas įvairiuose kontekstuose gali apimti ekologinį, formalų-aprašomąjį, geoistorinį ar estetinį požiūrį, paminint svarbiausius, dėl to neretai jo reikšmė tampa sunkiau suprantama skaitytojui (Gambi, 1994; Hammond, 2022). Dualistinė kraštovaizdžio samprata – mokslinė ir estetinė – susiformavo XIX a. Prie šios sampratos įsitvirtinimo prisidėjo vokiečių geografas Alexanderis von Humboldtas. Įtakingame jo traktate *Visata* (1845–1862) atspindėta dualistinė pasaulio samprata. Pirmojo tomo pirmąją dalį sudaro mokslinis-geografinis pasaulio aprašymas, antroji – skirta estetiniam sandui, literatūrinio gamtos aprašymo ir peizažo tapybos raidai (Vidugirytė, 2016). XIX a. pradžioje susiformavusi kraštovaizdžio samprata išsiskiria tuo, kad vienu terminu yra nusakomas ir reiškiny, ir jo vaizdas, arba ir objektyvus, ir subjektyvus to reiškinio matmuo (Cosgrove, 1990; Tosco, 2007, 2009). Atskirdamas analitinę ir estetinę dalis Humboldtas fiksuoja gamtinės aplinkos suvokimo krizę (Farinelli, 1991). Čia krizę suprantama kaip Apšvietos pasekmė, kurią charakterizuoja „atsisluoksniavimo“ procesas: gamtinės aplinkos sampratos susiaurinimas iki analitinės ir estetinės kraštovaizdžio prasmių. Atsiradusi Vėlyvųjų viduramžių ar Renesanso epochoje, estetinė kraštovaizdžio samprata Vakarų pasaulyje įsitvirtino XVIII–XIX a. Tai, pavyzdžiui, atspindi peizažo žanro suklestėjimas XIX a. dailėje. Peizažo tapyba, kaip pabrėžė britų meno istorikas Kenneth’as Clarkas, iki XIX a., „dvasinės kultūros klestėjimo laikais“ neegzistavo kaip savarankiškas žanras (Clark, 1949, p. xvii). Nuo Viduramžių iki XIX a. vaizduojama gamta buvo skirta Dievo kūrinijai apmąstyti ir nebuvo izoliuotai vertinama kaip estetiškas objektas (Zumthor, 1995).

Prancūzų geografas ir filosofas, Paryžiaus aukštosios socialinių mokslų mokyklos profesorius Augustinas Berque’as išsamiai nagrinėjo kraštovaizdžio sampratos istoriniame kontekste problemą. Reikšmingas yra su estetinė kultūrinio kraštovaizdžio prasme susijęs paradoksas: iki Apšvietos ir kraštovaizdžio sampratos įsigalėjimo sukurti kraštovaizdžiai yra žymiai darnesni ir patrauklesni nei modernių kultūrų kuriama aplinka (Berque, 2013; tai yra pastebėję ir kiti autoriai, pavyzdžiui, Rudofsky, 1964; Portoghesi, 2012). Šis paradoksas ženklina XIX a.: suvokus ir įvardijus kraštovaizdį kaip fenomeną, darėsi vis sunkiau sukurti harmoningą santykį su aplinka (sparti urbanizacija, pramonės ir geležinkelių plėtra ir t. t.). Siekį gręžtis į ikimodernių laikų palikimą iliustruoja plačiai XIX a. išplitę reiškiniai: masinis turizmas, senųjų kultūrų ir natūralios gamtos tyrinėjimai, praeities epochas imituojantys parkai, peizažo žanro dailėje apogėjus. Atsižvelgiant į šį paradoksą, kraštovaizdžio sąvokos vartojimas ankstesniame istoriniame kontekste gali būti anachronistinis (Berque, 2013). Berque’as kraštovaizdžio sampratos įsitvirtinimą tiesiogiai sieja su Naujųjų amžių mokslo

nulemta gamtos sampratos transformacija. Tai, kad kraštovaizdis yra modernus fenomenas, kilęs reaguojant į gamtos sampratos scientizavimą, teigė ir filosofai Joachimasis Ritteris, Karstenas Harriesas ir kiti.

Pokyti, susijusį su peizažo žanro iškilimu ir kultūrinės kraštovaizdžio sampratos susiformavimu, galima paaiškinti pasaulėvaizdžio transformacija Vakaruose, kuri vyko Apšvietos metu. Izraelio ir Australijos mokslo istorikai Oferis Galas ir Razas Chenas-Morrisas išryškino optikos mokslo įtaką vaizdo objektyvizacijai, nulėmusiai kraštovaizdžio sampratą. Greta astronomijos ir matematikos, optika buvo viena iš didžiausių pažangą Naujaisiais amžiais padariusių mokslų. Kertiniu laikytinas vokiečių polimato Johannesas Kepleris veikalas *Vitelijaus papildymai: optinė astronomijos dalis* (1604). Kepleris akį sulygino su *camera obscura* įrenginiu, siekdamas įrodyti, kad dirbtiniais prietaisais (teleskopu) galima pasitikėti taip pat kaip ir akimis. Šis pripažinimas ilgainiui atvedė prie išvados, jog dirbtiniais prietaisais pasitikėti galima labiau, nei pliku regėjimu, kuris esantis netobulas. Optikos mokslo raida padarė poveikį René Descartes'o filosofijai, teigiančiai nepasitikėjimą pojūčiais ir proto–kūno dualizmą (Gal & Chen-Morris, 2014). Scholastinėje filosofijoje regėjimas aiškintas šviesos poveikiu, kai regimų objektų reprezentacijos – specijos – perduodamos akiai ir išsispaudžiančios kaip suvokiamos formos. Scholastinėje optikoje objektas ir regėjimas sudarė vienovę, o Naujųjų amžių gamtos filosofijoje įvyko šių elementų perskyra. Gamtos vaizdo atskyrimas nuo stebėtojo yra vaizdo objektyvizacija, o kraštovaizdžio samprata ir reiškia tai, kad vaizdas egzistuoja pats savaime, ir be stebėtojo (Gal & Chen-Morris, 2014; Hirsch, 1995).

Iki Apšvietos įsigalėjimo egzistavusį santykį su aplinka Berque'as vadina pasaulio manifestacija arba kosmofanija, kuri ir šiandien gali būti būdinga autochtonų kultūroms. Skirtį tarp kraštovaizdžio ir kosmofanijos bent iš dalies atitinka skirtingi keliautojo ir vietinio žmogaus žvilgsniai. Pastarąjį įmanoma suprasti atliekant lauko tyrimus, tiriant etnografinius aprašymus ir pan. (Hirsch, 1995). Kitas terminas, kraštovaizdinis mąstymas (pranc. *pensée paysagère*), apibūdina giliaprasmi ir darnų sambūvį su aplinka, būdingą tradicinėms bendruomenėms (Berque, 2013). Tokį santykį su aplinka geriausiai atskleidžia liaudies arba vadinamų „primitivių“ kultūrų architektūra, pasižyminti stebėtinomis kontekstualumo savybėmis (Rudofsky, 1964). Pavyzdžiui, tapytojas Paul'is Cézanne'as XIX a. pabaigoje stebėjosi valstiečiais, nematančiais kraštovaizdžio kaip visumos, reflektuojančiais tik atskiras jo dalis, kurios tiesiogiai susijusios su jų „utilitarine pasąmone“ (Berque, 2013, p. 41). Kraštovaizdiniam mąstymui arba kosmofanijai yra būdingas metafizinės aplinkos dimensijos pojūtis ir kartu labai praktinis santykis su konkrečiais aplinkos elementais. Tokie aplinkos tradicinės sampratos bruožai atsiskleidžia ir etnologų Radvilės Racėnaitės ir Bronės Stundžienės tyrimuose. Tiriant tradicinį lietuvių valstiečių santykį su gamtine aplinka pirmiausia tenka eliminuoti šiuolaikinę kraštovaizdžio sampratą: „vietinio žmogaus savojo krašto

gamtovaizdžio estetika tiesiogiai lyg ir neveikia, išoriškai ji tarsi jam ir nerūpi“ (Stundžienė, 2011, p. 20). Santykis su konkrečia gamtine aplinka – Racėnaitės tyrime tai ežeras – įvardijamas kaip simbiotiniai santykiai, žmogui teikiantys dvasinės ir praktinės naudos. Tradicinei aplinkos sampratai būdingas pirmiausia „būties ir buities“ santykis, o ne estetinis ar mokslinis (Racėnaitė, 2012, p. 232–236).

Tyrime siekiama atsiriboti nuo modernios kraštovaizdžio kaip su stebėtoju nesusijusio vaizdo reikšmės. Kraštovaizdžio sąvoka disertacijoje vartojama tokia reikšme: tai žmogų arba architektūros objektą supanti, empiriškai ir mentaliai suvokiama gamtinių elementų visuma (Gambi, 1994; Tosco, 2009). Nors kraštovaizdis kaip visuma yra gamtos ir žmogaus veiklos rezultatas, tyrimo dėmesio centre yra gamtinis pagrindas, formuojamas žemės, vandens ir augalijos taip, kaip jis suvokiamas jį patiriančiam žmogui. Remiantis fenomenologu Edwardu Casey'umi, kraštovaizdis yra vietų grupė, sujungta horizonto (2001, p. 690). Plačiau fenomenologinė perspektyva pristatoma trečiajame skyriuje.

Šiame skyriuje, kritiškai įvertinus modernias žmogaus santykio su gamtine aplinka nuostatas, siekiama hermeneutiškai priartėti prie vėlyvajam barokui būdingos pasaulėjautos. Koncentruojamasi į scholastinės filosofijos ir krikščionybės formuojamą pasaulėvaizdį ir jo transformaciją. Siekiant nubrėžti visuminį vaizdą, prieš tai atsižvelgiama į ikikrikščioniškosios tradicijos palikimą.

1.1.2. Baltiško-slaviško pasaulėvaizdžio rudimentai

Yra kelios priežastys, kodėl vėlyvojo baroko gamtos sampratai skirtas teorinis skyrius pradedamas nuo ikikrikščioniškosios tradicijos. Iki XVIII a. LDK išsilaikė ikikrikščioniškų lietuvių, latvių, gudų religijų apraiškos: sakmių ir pasakojimų pavidalu išlikusi kolektyvinė gyventojų atmintis, prasminę informaciją saugantys toponimai; XVIII a. dar fiksuojamos ir paskutinės senosios religijos praktikos (Balsevičiūtė, 2020; Lobač, 2019). Platesniu mastu ikikrikščioniškosios tradicijos rudimentai integravosi į liaudiškąjį pamaldumą katalikų ir unitų bažnyčiose, įgydami skirtingas folklorines formas. Sakytinė tautosaka sudarė pagrindinę neinstitucinio ugdymo dalį valstiečių luome, tai turėjo užimti esminę vietą ir formuojant gamtiškojo pasaulio sampratą. Be to, liaudiškasis pamaldumas, kuriam būdingi sinkretizmo bruožai, yra reikšminga grandis, siejanti katalikiškas ar unitiškas bažnyčias su gamtine aplinka. Tai pirmiausia pasakytina apie šventoves, siejamas su stebukliniais įvykiais, beveik visada šalia krikščioniškosios žinios, turinčiais ikikrikščioniškosios tradicijos sluoksnį. Svarbus faktorius, skatinantis atsižvelgti į ikikrikščioniškąjį dėmenį, yra ir šiuolaikinių sakralinės geografijos tyrimų, kuriuose dominuoja pagoniškosios pasaulėžiūros analizė, gausa buvusios LDK aprėptyje. Kraštovaizdžio sakralumas Lietuvoje pradėtas nagrinėti XX a. paskutiniame dešimtmetyje, baltarusių, latvių, rusų autorių šiek tiek anksčiau. Maždaug

nuo XXI a. antrojo dešimtmečio pradėta remtis įvairesnėmis teorinėmis prieigomis: religijų, sakraline, humanitarine geografija, aplinkos psichologija, remiamasi ir fenomenologine metodologija (Kaniava, 2022; Racėnaitė, 2012). Tiek baltiškai, tiek gudiškai sakralinė geografija šiame skyriuje aptariama bendrai, nes daugeliu aspektų yra labai panaši. Skirtumai daugiau nulemti istorinių sąlygų ir fizinės geografijos konkrečiuose regionuose ypatybių, nei reikšmingų senųjų religijų skirtumų.

Rekonstruotoje senojoje pasaulėžiūroje pagrindinės pasaulio sandaros sritys išsidėsto simbolinėje vertikalyje: viršuje – dangaus sfera, toliau – atmosfera (krituliai ir kiti atmosferos reiškiniai), miškas (medžioklės erdvė) ir chtoninė sfera (kalno vidus, vanduo, pelkė). Tokią vertikalią organizaciją atspindi ir pirmąją pasaulio medžio mitologema (Vėlius, 1983). Sritys atitinka rekonstruotą svarbiausių dievų ketvertą lietuvių senojoje religijoje: Dievas, Perkūnas, Medeina (Žvorūna) ir Velnias (Teliavelis) (Beresnevičius, 2004/2019). Ypatingomis erdvėmis laikytos šventvietės ir su jomis susijusios vietos. Svarbiausi gamtinės aplinkos elementai: reljefo formos, vandens telkiniai, akmenys ir medžiai.

Akmuo, nedidelis gamtinės aplinkos elementas, atspindi pamatinį indoeuropietiško mitą, kuriame reiškiasi konfliktas tarp dangiškųjų ir chtoniškųjų dievybių (Cepītis & Jakubenoka, 2011). Skiriami šventi ir velnio akmenys. Velnio (slavų Veleso) akmenys siejami su neapgyvendintomis, pelkėtomis vietomis ir vandeniu. Upių ištakos arba šaltiniai su šalia gulinčiais akmenimis tokiam mąstyme yra binariškai susiję su šventovėmis ant kalvų. Tokio pobūdžio išdėstymas atspindi principus, kurie buvo svarbūs formuojant vietų sistemas: tai vertikalumas (žemai–aukštai) ir horizontalumas (šiaurė–pietūs) (Lobač, 2019). Aukštumose esančios upių ištakos sakraliniame kraštovaizdyje priklauso „žemumų“ sričiai, taip pasireiškia mitinei erdvei būdinga priešara mokslinei logikai (Tuan, 1977, p. 99).

Baltų ir slavų pasaulėvaizdžio erdvinio matmens pagrindą sudaro vertikali priešprieša tarp aukštai ir žemai (Vėlius, 1983). Tai bene aiškiausiai atsiskleidžia reljefo formose, iš kurių daugiausia žinoma apie šventus kalnus ir kalvas (Lobač, 2015; Vaitkevičius, 2014). Išskirtinė kalno reikšmė susijusi su jam priskiriama simboline ašimi (lot. *axis mundi*), jungiančia dangų ir žemę (Eliade 1949/1996). Kalno, piliakalnio svarba galbūt kyla ir iš kosmogoninio mito (Beresnevičius, 2004/2019). Kai kurie tyrėjai įžvelgia ryšį tarp pagoniškųjų dievybių ir titulų, suteiktų ant kalvų buvusiose šventvietėse statomoms bažnyčioms – pavyzdžiui, ant Mergelės (blrs. *Дзеви́на*) kalno viduramžiais pastatytas Šv. Sofijos soboras Polocke (Zaikouski, 2020).

Dvinarį gamtiškojo pasaulio suvokimą (aukštai–žemai, dangus–vanduo) atspindi ir sakralinio kraštovaizdžio elementai – vandens telkiniai (Racėnaitė, 2012). Vienas gausiausių tokių elementų LDK yra šventieji šaltiniai. Jų gerbimo tradicija iki šiandien tęsiasi krikščioniškoje aplinkoje, tokia praktika ypač gyvybinga Bal-

tarusijoje (Lobač, 2019). Ežeruose ypatingą reikšmę turinčiomis laikytos išskirtinės vietos kaip antai sąsmaukos, įlankos, gelmės (Vatkevičius, 2006). Labiausiai pasikeitęs sakralinio kraštovaizdžio elementas – medžiai ir miškų masyvai. Istoriiniuose šaltiniuose XVII a. pradžioje aprašytos šventosios girios, o su jomis siejami gojai gausiai minimi ir XVIII a. Girios prasminis laukas vertinamas opozicijoje su nesaugia lauko erdve ir siejamas su natūraliai saugiu prieglobsčiu nuo pavojų. Miške atsiribojama nuo kasdienybės ir atsiveriama sakralinei patirčiai (Beresnevičius, 2005).

Baltarusių archeologas Uladzimiras Lobačius teigia, kad sakralinė geografija priklauso ne nuo gamtinių tam tikros teritorijos savybių, bet nuo skirtingų iš senosios religijos kilusių etnokultūrinių tradicijų (2019). LDK teritorijoje pastebimi skirtingiems regionams būdingi sakralinės geografijos elementai, pavyzdžiui: Rytų Aukštaitija ir Baltarusijos Paežerė išsiskiria šventais upeliais, upėmis ir ežerais, pagal mitologinių akmenų skaičių LDK mastu reikšmingos Neries upės pakrantės, Žemaitijoje žinomos ilgai išlikusios šventvietės pušynuose, eglynuose, beržynuose ir panašiai.

Tam tikra prasme baltiška-slaviška pasaulėjauta nėra labai svetima antrojoje scholastikoje atgaivintai aristotelinei pasaulio sampratai. Dangaus sfera (dašos, Empirėjus) priklauso aukščiausiajai dievybei ir formuoja opozicinę vertikalę tarp dangaus ir žemės. Galima pastebėti ir keturių pasaulio sandaros sferų koreliaciją su iš antikinės tradicijos perimta ir gana ilgai veikusia keturių elementų sistema. Bene svarbiausias pagoniškosios sampratos skirtumas nuo vėlesnių sistemų yra konkrečios vietos sureikšminimas. Sakralinė patirtis priklauso nuo gamtinės aplinkos, ar tai būtų kalnas, miškas, šaltinis ar kita ypatinga vieta. Religinė patirtis betarpiškai buvo susijusi su vieta ir senovės graikų bei romėnų kultūrose. Vietą saugančių dievybių (genijų) tradicija inspiravo ir atsigręžimą į natūralią gamtinę aplinką XVIII a. pradžioje Anglijoje, formuojantis peizažinių parkų tradicijai, ir vietos kaip fenomeno atgimimą XX a. antrojoje pusėje geografijos, o vėliau ir kitose srityse (Čepaitienė 2014; Samalavičius, 2022; Venturi Ferriolo, 1999).

Vietos sureikšminimas ikikrikščioniškame pasaulėvaizdyje yra reikšmingas ir LDK sakralinės architektūros kontekste. Ypatingu santykiu su vieta pasižymičios katalikų bei unitų bažnyčios neretai yra siejamos su ryškių sinkretiškojo pamaldumo bruožų turinčiomis pamaldumo praktikomis. Tokio fenomeno pavyzdžiai *par excellence* yra su Švč. Mergelės Marijos apsireiškimais ar kitais marijiniais stebuklais susijusios vietos. Paprastai jose yra ir ikikrikščioniškosios tradicijos dėmuo. LDK teritorijoje aprašyti ar žodinėje tradicijoje fiksuoti Marijos apsireiškimai ir kiti marijiniai stebuklai yra susiję su hierofanijomis (dievybės pasireiškimu vietomis). Su bažnyčiomis ar koplyčiomis susijusios hierofanijos yra akmenys (Budslavas, Gelvonai, Skudutiškis, Šiluva, Žirovicai), šaltiniai (Barūnai, Ugoniai, Žirovicai), medžiai (Agluona, Alkovičiai, Černiakava, Lesna, Naujasis Sveržanis, Pušalotas, Šimonys, Žirovicai ir kt.). Akmenys, vandens telkiniai ir

medžiai yra archetipiniai elementai, nulemiantys vietas „šventumą“ ir suteikiantys jai prasmę (Eliade, 1957/1997; Norberg-Schulz, 1980). Šios hierofanijos padeda abstrakčią erdvę paversti konkrečia vieta (Tuan, 1977). Dėl šios priežasties apsireiškimų vietas galima laikyti simboliniais inkarais, priartinančiais krikščionybės žinią prie ikikrikščioniškosios pasaulio sampratos ir susiejančiais Švč. Mergelės Marijos kultą su konkrečiomis vietomis. Lygiagrečiai gali reikštis ne vienas, bet keli sakralumo sluoksniai (pagoniškas, krikščioniškas), atspindintys kompleksiską pasaulėjautą (Fabech & Näsman, 2013). Nors pagoniškosios religijos rudiškai buvo reikšmingas faktorius XVIII a. krikščioniškame liaudies pamaldume, vis dėlto dominuojanti gamtos samprata buvo formuojama krikščionybės.

1.1.3. Krikščioniškoji kūrinija

Krikščioniškame XVIII a., kaip ir ankstesnių epochų, pasaulėvaizdyje gamta pirmiausia buvo susijusi su Dievo kūrinijos samprata. Viena vertus, tai „Ilgųjų viduramžių“ pasaulėjautos sudėtinė dalis, kita vertus, Naujaisiais amžiais, veikiant Katalikų Bažnyčiai, ši samprata įgijo galbūt net dar didesnę reikšmę, nes buvo sistemškai skleidžiamo katalikiškojo mokymo dalis. Kūrinijos sampratos veikiamą žmogaus santykį su gamta nusakyti sudėtinga, tačiau galima išskirti keletą skirtingų ir vienas kitam prieštaraujančių vaizdinių.

Pirmajame vaizdinyje gamta tapatinama su rūsčia ir pavojinga terpe. Žemės sukūrimo pasakojime akcentuojama ne dieviška pasaulio prigimtis, bet žmogaus nuopolio nulemtas gamtos ydingumas. Pradžios knygoje skaitome, kad Dievas pasmerkia žemę: ji nebus derlinga, o žmogui teks sunkiai dirbti, kad užsiaugintų maisto (Pr 13:17–18, t. p. Rom 8:19–22). Žemiškoji gamta kaip netobula, atšiauri ir pavojinga priešpriešinama prarastam rojaus sodui. Saugi erdvė, nurodanti į pirmąją Dievo sukurtą pasaulį, yra nuo išorinės gamtos atribotas sodas (Clark, 1949). XVI–XVII a. sodų kūrimas buvo tiesiogiai siejamas su siekiu sugrįžti į harmoningą pirmąją būseną, atgauti nuopolio metu prarastą išmintį (Ferdinand, 2016). Tradicinėje pasaulėjautoje egzistuoja dvi gamtinės aplinkos erdvės: saugi ir pažįstama artima bei nesaugi ir nepažįstama tolima. Artimoji erdvė ne vien tik „sodas“, bet visa žmogaus gyvenama aplinka. Tolimoji erdvė pirmiausia ta, kurioje žmogus nėra buvęs. Nors ir mažėjo žmogaus neeksplloatuojamų gamtos plotų, tam tikros teritorijos ilgai išliko nežinoma ir nesaugi erdvė: miško tankmė, pelkės, kalnai ar jūros. Dualistinės gamtos sampratos atspindžių galima rasti literatūroje. Viduramžiams ir Naujiesiems amžiams būdinga pažįstamos erdvės samprata, kurią atitinka almedos sąvoka – maždaug dviejų mylių spinduliu aplink gyvenvietę esanti pažįstama, eksplloatuojama miško ar ganyklų erdvė. Už šios erdvės esantis miškas – nežinomas ir pavojingas (Čelkis, 2023).

Antrajame vaizdinyje žmogus iškeliamas aukščiau kūrinijos, tai antropocentriškas santykis, paminantis ikikrikščioniškomis kultūroms būdingą sakralų ryšį su

gamta (Portoghesi, 2014). Trečiajame vaizdinyje pabrėžiama dieviška gamtos kilmė, kūriniya yra paties Dievo atspindys. Architektūros kontekste pirmąjį vaizdinį būtų galima siesti su uždariais, ypač ankstyvajam ir brandžiajam barokui būdingais sakraliniais ansambliais; trečiąjį – su vėlyvuju baroku, rokoko estetika ir atvirais sakraliniais ansambliais. Jų santykis su kraštovaizdžiu nagrinėjamas ketvirtajame skyriuje.

Kūrinijos samprata skirtingose epochose, skirtingose kultūrinėse aplinkybėse įgyja skirtingas konotacijas. Tam tikra prasme, pirmasis vaizdinys galėtų būti siejamas su Viduramžiais, antrasis – su Renesansu ir Naujaisiais amžiais. Vis dėlto būtent trečiasis, kūrinijos kaip Dievo atspindžio, vaizdinys, kaip teigia Paolas Portoghesis, yra artimiausias krikščioniškajai pasaulėjautai ir buvo aktualus per visą krikščionybės istoriją (2014). Dar IV a. pabaigoje Šv. Augustinas rašė, kad gamtos grožis reiškia tai, kad ji buvo sukurta Dievo (400/2019, X knyga, § 6). Gamtą matyti kaip dieviškumo atspindį kvietė visa eilė Viduramžių ir Naujųjų amžių šventųjų, taip XVII a. antroje pusėje rašė ir lenkų kilmės vokiečių baroko poetas mistikas Angelas Silezietis: „Kūriniya – knyga: kas ją skaityt mokės, Kūrėją visuose jos puslapiuos regės“ (Silesius, 1674/2017, p. 9).

Pirmasis kataliko susidūrimas su gamtos kaip Dievo sutvorto pasaulio vaizdiniu, kaip teigia olandų meno istorikas Arnoldas Witte'as, buvo tikėjimo išpažinimas (2011). Tikėjimo išpažinimas skambėjo mišiose, teikiant Krikšto sakramentą, trumpesnė versija, vadinamasis *Apaštalų simbolis* įėjo į katekizmo sudėtį. Katekizmai pradėti leisti XVI a. kaip kontrreformacijos priemonė, skirta įtvirtinti pagrindines tikėjimo tiesas. LDK katekizmai buvo vienintelė spausdinta mokymo priemonė pradinio švietimo įstaigose – parapiinėse mokyklose (Kiaupa, 2018). Jėzuitų autoriaus Roberto Bellarmino populiaraus mažojo katekizmo lietuviškame vertime *Apaštalų simbolio* pirmasis punktas skamba taip: „Tikiu ingi Diewu Tewu wisagalinti / daritoi dungaus ir ziemes [sic]“ (1677, p. 10). Daugiausia LDK leisti katekizmai lotynų ir lenkų, taip pat rusėnų ir kitomis kalbomis. Jėzuito Pranciškaus Šrubauskio (autorystė numanoma) katekizme teiginys, kad Dievas yra sutvėrėjas kartojamas bent tris kartus, jį papildo ir detalesnis komentaras: „Tasay ira sutwertojas dangaus ir žiamies, niejoksay jam daktas trudnas niera. [...] Ira Tewu wisu dayktu, jog anus sutwere ir isz nieko padare [sic]“ (1680/1725, p. 19). Šių eilučių aiškinimas ir kartojimas buvo ne tik pirmos, bet ir veikiausiai vienintelės gamtos filosofijos žinios, kurias mokiniai įgydavo parapiinėse mokyklose ar moki namuose.

Witte'as iš Baroko epochos jėzuitiškųjų katekizmų fenomeno ir jais paremtos mokymo sistemos kildina gamtos kaip Dievo sutvertos kūrinijos sampratą visuotinį įsitvirtinimą Naujųjų amžių Europoje. Pasitelkus *Apaštalų simbolio* pirmojo punkto iliustracijas, kurios plito pavyzdžiui 1613 m. lotyniškame Petro Canisijaus katekizme, ši samprata siejama ne vien su teorinėmis žiniomis, bet ir su visuotine

gamtos vaizdinio kaip kūrinijos samprata: „beveik kiekvienas europietis, gyvenantis XVI a. antroje pusėje ar (...) galbūt net iki XVIII a., žiūrėdamas į peizažą ar jo detalę, galvotų apie Kūrėją“ (Witte, 2011, p. 112). Kompleksiškesnius klausimus – kaip ir iš ko sudaryta Dievo sukurtoji gamta – nagrinėjo LDK vienuolynų mokyklose ir universitete dėstyta gamtos filosofija.

1.2. Filosofinis ir mokslinis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kontekstas

Antrame poskyryje analizuojamos gamtos filosofijos idėjos, kurios išsilavinusioje visuomenėje sklido per studijų programas. Iš esmės visas gamtamokslis pasaulio pažinimas XVIII a. išsitemko po filosofijos skėčiu, todėl remiamasi filosofijos istoriko Romano Plečkaičio (1933–2009) LDK filosofijos istorijos tyrimais. Dėmesys sutelkiamas į XVIII a. pirmąją pusę ir vidurį, iki švietimo sistemos sekuliarizacijos aštuntajame dešimtmetyje. Tai laikotarpis, kuriame formavosi užsakovų (fundatorių), projektuotojų ir statytojų pasaulėvaizdis.

1.2.1. Antroji arba baroko scholastika

XVIII a. LDK galima būtų pavadinti pereinamąja epocha, kai dar tęsėsi „Ilgieji viduramžiai“ ir pamažu, vėliau nei Vakarų Europoje, įsitvirtino Naujųjų amžių pasaulėvaizdis, kurį formavo Apšvieta. Iki XVIII a. antrosios pusės (kai kuriais atvejais ir vėliau) LDK pasižymėjo tokiais viduramžių visuomenėms būdingais bruožais: luomine visuomenės sandara, feodalizmu, visuotiniu katalikų bažnyčios autoritetu, vienuolijoms priklausančia švietimo sistema, daugelio sričių (tarp jų architektūros) amatininkišku cechiniu lavinimu ir kita (Butvilaitė, 2002; Kiaupa, 2012; Plečkaitis, 2004). „Ilgųjų viduramžių“ sampratą atitiktą ir vadinamoji antroji scholastika – filosofinė doktrina, LDK dominuojančias pozicijas užėmusi iki XVIII a. vidurio. Čekų filosofijos istorikas Danielis Novotnýs, racionalizmui ir empirizmui alternatyvią XVII a. Vakarų Europoje klestėjusią scholastinę filosofiją siūlo vadinti baroko scholastika. Kitaip nei Naujųjų amžių filosofija, baroko scholastika buvo oficiali, katalikų ir protestantų universitetuose dėstoma filosofija, Vakaruose labiausiai klestėjusi 1630–1680 m. laikotarpiu. Jos institucinis statusas buvo įtvirtintas jėzuitų edukacinėje sistemoje (Mokymo nuostatai, 1599/1994). Baroko scholastikai būdingi bruožai: jėzuitų, Tomo Akviniečio ir Dunso Škoto filosofinių mokyklų derinimas, filosofinės minties sistemiškumas ir metodiskumas, laisvesnis Aristotelio vertinimas, susirūpinimas vidiniu pasauliu, visapimančios filosofinės sistemos siekis (Novotný, 2009).

LDK vidurinių ugdymą teikiančiose vienuolynų mokyklose atskiros gamtos filosofijos disciplinos nebuvo dėstoma. Aukštąjį ugdymą sudarė studijos Vilniaus

universitete bei universitetinėms studijoms prilygstančios, bet laipsnio nesuteikiančios (išskyrus retus atvejus) studijos vienuolynų mokyklose (bazilijonų, bernardinų, dominikonų, jėzuitų, karmelitų, Laterano kanauninkų, misionierių, pijorų, pranciškonų ir trinitorių). Iš trijų studijų krypčių – filosofijos, teologijos ir teisės – filosofija buvo populiariausia, ją studijavo tiek pasauliečiai, tiek dvasininkai. Kaip apibendrina R. Plečkaitis, XVII–XVIII a. filosofijos absolventai sudarė pagrindinę išsilavinusios LDK visuomenės dalį (2004, p. 244 ir 257). Filosofijos bakalauro studijose fizika arba gamtos filosofija (lot. *physica sive philosophia naturalis*) sudarė ilgiausią, daugiau kaip metus trunkantį kursą, kuris plėtėsi reaguojant į visuotinį dėmesį gamtos tyrimams. Tradiciškai fizika dėstyta po logikos ir prieš metafiziką bei etiką: tiek programiškai, tiek praktiškai mokslas apie fizinį pasaulį buvo jungiamoji grandis tarp racionalaus mąstymo ir metafizinės tikrovės pažinimo. Baroko scholastika kuriam laikui grąžino renesanso filosofijoje pradėtą kvestionuoti suvokimą, kad fizinė gamta remiasi metafizine tvarka (Plečkaitis, 2004). Fizikos ir metafizikos atsiejimas ilgainiui atvedė į pasaulėvaizdžio krizę, kurią ir atspindi anksčiau aptarta kraštovaizdžio samprata.

Vilniaus universitete ir LDK jėzuitų mokyklose buvo sekama *Jėzaus draugijos mokymo tvarka ir nuostatais* (1599), kurie iš esmės galiojo iki pat XVIII a. antrosios pusės. Kertinis principas – sekti Aristotelio filosofija, išskyrus klausimus, kurie prieštarauja katalikų tikėjimui. Prieštaraujančius aristotelizmui autorius pristatyti buvo galima, tačiau kritiškai ir taip, kad jie „nedarytų įspūdžio“ (Mokymo nuostatai, 1599/1994). Nurodymai sekti Aristotelium buvo išdėstyti ir kitų vienuolių mokykloms, pavyzdžiui, basųjų karmelitų konstitucija (1605) įpareigojo sekti Tomo Akviniečio sistema, t. y. sukrėščioninta Aristotelio fizika. Natūralu, kad aristotelinei-akvinietiskai pasaulio sampratai ištikima išliko ir dominikonų scholastinė tradicija. Fizikos arba gamtos filosofijos kursą sudarė Aristotelio veikalų *Fizika*, *Apie dangų*, *Apie atsiradimą ir išnykimą*, *Apie sielą* ir *Meteorologika* aiškinimas, remiantis ir kitais veikalais, ypač *Metafizika* (Plečkaitis, 1975). Kertinės aristotelinės fizikos temos, labiausiai susijusios su kasdieniu gamtinės aplinkos suvokimu, apima gamtos kūnų pradus, vietos sampratą, materiją sudarančių elementų sistemą, taip pat tradicinę dualistinę pasaulio sampratą.

Aristotelio (384–322 pr. Kr.) fizikai būdinga kokybinė gamtos samprata. Tai kertinis bruožas, skiriantis ją nuo Naujųjų amžių gamtos filosofijos. Scholastikoje dar nesiremiama matematika ir eksperimentiniais tyrimais (kai kuriais atvejais atliekami reiškinių stebėjimai), o remiamasi abstrakčiais samprotavimais (Plečkaitis, 2004). Gamtos kokybinės sampratos pagrindą sudaro Aristotelio suformuoti gamtos prada – neišvedami, pirminiai gamtos dėsniai (Viana, 1628/1979). Vadiniai prada yra materija ir forma, šie du dėmenys sudaro visus gamtos kūnus (Aristotle, 2008, § 193b12). Trečiasis pradas – formos neturėjimas arba stoka – susijęs su gamtoje egzistuojančia kaita. Forma yra materijos priežastis ir galutinis tikslas, kaita iš materijos į formą sudaro visą gamtos judėjimo pagrindą (§

199a26). Egzistuoja pirminė materija ir antrinė materija (medžiaga). Pirminė materija sukurta Dievo, ji nėra sudaryta iš atomų – tai buvo pabrėžiama ir XVIII a. pirmoje pusėje LDK dėstytose filosofijos paskaitose (Plečkaitis, 2004).

Antrojoje scholastikoje išsilaikė senovės filosofų suformuota keturių elementų sistema, ją dėstė ir LDK filosofijos paskaitose, šiai temai buvo skirta atskira disputacija. Keturis elementus sudaro žemė, vanduo, oras ir ugnis, jiems būdingos pirminės kokybės, atitinkamai šaltumas, drėgnumas, sausumas ir šiltumas (Plečkaitis, 2004). Elementai sudaro kūnus kaip raidės sudaro žodžius (Tomas Akvinietis, 1255/2003). Elementų susimaišymu ir virtimu iš vieno į kitą aiškinti įvairūs gamtos procesai. Vilniaus universiteto profesorius jėzuitas Jeanas Chevalier dar XVIII a. antroje pusėje teigė, kad Žemė yra sudaryta iš keturių elementų (1767/1979). Klasikinės keturių elementų sistemos virtimas empiriškesniu materijos supratimu buvo laipsniškas procesas, kuris galutinai baigėsi tik su modernios chemijos atsiradimu XVIII a. pabaigoje.

Iki Apšvietos įsigalėjimo svarbi scholastinės filosofijos tema buvo vieta. Vietos fenomeną tiriantis amerikiečių filosofas Edwardas S. Casey'us teigia, kad Vakarų humanitarikoje pastaruosius tris amžius „vieta buvo ne tik ap-leista, bet ir aktyviai slopinama. Dėl gamtos ir socialinių mokslų triumfo [...] bet koks rimtas pokalbis apie vietą buvo laikomas regresyviu arba trivialiu“ (Casey, 1993, p. xiv, taip pat žiūrėti, Samalavičius, 2022). Žinoma, kitaip nei humanitarinėje geografijoje, scholastikoje vietos samprata reiškė objekto savybę. Aristotelio fizikoje vieta (lot. *locus*) yra kūną apibrėžianti riba (2008, § 212a2). Kiekvienas kūnas turi vietą, kurioje yra, ji yra tarsi savotiškas indas, lydintis kūną jam judant. Scholastinėje filosofijoje įvestas vietos sąvokos papildymas – įvietinimas (lot. *ubi*). Tai būdas, kuriuo daiktas užima vietą, jis nekeliauja kartu su daiktu (Plečkaitis, 2004). Kūnų judėjimas iš vienos vietos į kitą yra tikslingas. Tikslingumas įkūnytas pačioje kūną sudarančioje materijoje, kurios tikslas yra įgyti formą ir užimti vietą, kuri atitinka kūno prigimtį. Scholastinei filosofijai būdingas suvokimas, kad viskas pasaulyje turi savo vietą, kuri nulemta Dievo sukurtos tvarkos ir natūralių dėsnių. Šio principo atspindį galima įžvelgti visuomenės sandaroje, kurioje priklausomybė luomui buvo apibrėžta nuo žmogaus gimimo (2004). Tikslingumas tai fizinės aplinkos suvokimo pagrindas. Aristotelis pateikia architektūrinį pavyzdį: sienos pamatą sudaro sunkūs akmenys, virš jų klojamas lengvesnis plytų mūras, pačiame viršuje – lengviausia medinė dalis (2008, § 199b34). Sunkūs kūnai natūraliai juda žemyn, o lengvi kūnai – aukštyn, ši maksima išreiškia esminę skirtį (arba jungtį) tarp fizinio ir metafizinio pasaulio (1941, 1, § 2). Aristotelio vietos koncepcija betarpiškai susijusi su gamtine aplinka – ji yra priešinga begalinės matematinės erdvės koncepcijai. Šešios kūno judėjimo kryptys (į keturias puses, aukštyn ir žemyn) yra skirtingos, tam tikri kūnai linkę užimti vienokią ar kitokią vietą (§ 208b12–208b22). Tuo vietos reikšmė nesibaigia, vieta

aristotelizme pirmesnė už viską – tai būtina sąlyga tam, kad kas nors egzistuotų (§ 208b).

Baroko scholastika iš esmės tęsė archajinę ikikrikščionišką aiškinimą, kad pasaulis yra dvinaris, sudarytas iš Žemės ir dangaus. Laikantis Ptolemajo modelio, Žemė yra pasaulio centre, ji stabili, sudaryta iš sunkiausio žemės elemento. Išryškinamas tiesiaiegis judėjimas viršus–apačia, taip yra išsidėstę ir pasaulį sudarantys elementai: danguje ugnis, ugnyje oras, ore vanduo, vandenyje žemė (Aristotle, 2008, § 212b3). Viršutinis nejudantis dangaus sluoksnis Empirėjus yra pirmojo judintojo buveinė. Juda tik tarp Epmirėjaus ir Žemės esanti dangaus dalis su dangaus kūnais, kuriuos tobula apskrita trajektorija judina angelai (1.1 pav.).

1.1 pav. Švč. Trejybė (Čechavičius, 1757)

Fig. 1.1. Holy Trinity (Čechavičius, 1757)

Dualistinės pasaulio sandaros atspindį galima nesunkiai įžvelgti architektūroje. Charakteringas pavyzdys yra Šv. Kazimiero koplyčia (1636, rekonstruota 1692) Vilniaus katedroje interjeras (Karpowicz, 2003). Tokia pasaulio sandara o-

ficialiai buvo dėstoma ir LDK mokyklose iki XVIII a. vidurio ir prarado dominuojančią padėtį tik amžiaus pabaigoje, kai visuotinai tapo pripažintas heliocentrizmas. Stabilus, teoriniais samprotavimais pagrįstas scholastinis fizinio pasaulio vaizdiny s įtvirtinas Tridento susirinkimo nuostatuose, kaip atsvara senąją tvarką kvestionuojančioms teorijoms. Oficialus katalikų bažnyčios ir vienuolių mokymas neužkardė aristotelinio pasaulėvaizdžio aižėjimo proceso, bet jį atitolino. Radikali pasaulėžiūrinė transformacija Vakaruose įvyko XVII a.: nuo stabilios geocentrinės sampratos iki sudėtingos heliocentrinės sistemos, kurioje Žemė yra tik vienas iš daugelio dangaus kūnų. Kai kurie autoriai prieštarių kupiną baroko meną ir kultūrą teigia esant permainingos šio amžiaus pasaulėžiūros atspindį (pavyzdžiui, Angoulvent, 2005; Papini, 1992). LDK toks radikalus pasaulėvaizdžio pokytis įvyko per kelis XVIII a. dešimtmečius.

1.2.2. Metafizinė Leibnizo fizika

Oficialios baroko scholastikos susidūrimas su sparčia naujųjų gamtos mokslų raida XVII a. Europoje turėjo lemti „skilusį“ pasaulėvaizdį, kuriame priešpastytos tokios pamatinės sampratos kaip pasaulio apibrėžtumas ir begalybė, geocentrizmas ir heliocentrizmas, ideali pasaulio geometrija ir „deformuotas“ realus fizinis pasaulis. Polemikos centre buvo klausimas, koks yra santykis tarp Dievo, žmogaus ir pasaulio. Tridento susirinkimo atgaivintos scholastikos susidūrimas su Naujųjų amžių gamtos filosofija LDK įvyko vėliau nei Vakaruose. Matematika ir empiriniais tyrimais grįstos naujosios fizikos idėjos, nors buvo žinomos Vilniaus universiteto profesoriams, ir kartais kritiškai pristatomos studentams, į mokymo programas buvo pradėtos įtraukti tik po visuotinės Jėzaus draugijos kongregacijos nutarimo 1730–1731 m. (Plečkaitis, 2004). Dominuojančią padėtį LDK dėstytoje filosofijoje XVIII a. viduryje užėmė du iš vokiškųjų kraštų kilę filosofai, Leibnizas ir Wolffas. Jų populiarumą galėjo lemti Vėtinų valdymo laikotarpiu ATR išaugusi vokiškos kultūros įtaka, tačiau svarbiausia, kad vadinamoji Leibnizo-Wolffo sistema pasiūlė priimtina perėjimą nuo scholastikos prie Naujųjų amžių filosofijos.

Iš Saksonijos kilusio, lotyniškai ir prancūziškai rašiusio polimato Gottfriedo Wilhelmo Leibnizo (1646–1716) filosofija padarė didelę įtaką Europoje – vokiškuose kraštuose, taip pat Prancūzijoje, Nyderlanduose, Rusijoje ir kitur. Vieną svarbiausių traktatų *Teodicėja. Apie Dievo gerumą, žmogaus laisvę ir blogio kilmę* (*Essais de Theodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*, 1710) autorius suformavo kaip komentarą prancūzų filosofo Pierre'o Bayle'io veikalui *Istorinis ir kritinis žodynas* (*Dictionnaire historique et critique*, 1697). Bayle'is atstovavo radikalioms Apšvietos idėjoms, pasisakė už religinę toleranciją, kritikavo krikščioniškus įsitikinimus, pasižymėjo griežtu skepticizmu.

Pasirinkdamas šį autorių vieninteliu išspausdintam ilgos apimties traktatui (ant-rasis ilgos apimties veikalas išleistas tik po filosofo mirties, 1765 m.), Leibnizas pateikė atsaką visai XVII a. kontroversijų, susipriešinimo ir pasimetimo epochai, kuriai neretai priskiriamas krizės epitetas (Cantelli, iš Leibniz, 1993). Jo filosofija pateikė harmoningą scholastikos ir naujųjų mokslų sintezę. Nenuostabu, kad būtent ši sistema (nors su išlygomis) tapo priimtina LDK mokyklose, kaip ir didelėje dalyje Europos kraštų.

Leibnizo gamtos filosofija, nors integruoja Naujųjų amžių fizikos atradimus, iš esmės prieštarauja materializmui, Pierre'o Gassendi atomizmui ir Descartes'o filosofijai, jai tam tikrą įtaką turėjo idealistinė Platono visatos samprata (Grosholz, 1996). Fizinė gamta yra Dievo kūrinys, apie ją daugiausia ir sužinome iš teologinio traktato *Teodicėja*. Gamta pasižymi stebinančiai harmoninga sistema, kurią galima matyti kaip trijų Dievo savybių – gerumo, proto ir galios – veikimo rezultatą, kuriant pasaulį (Leibniz, 1710/1993, § 116). Prieštarą tarp senojo tobula geometrija pasižyminčio gamtos vaizdinio ir naujųjų atradimų, paneigusių tokios geometrijos egzistavimą, Leibnizas išsprendė įvesdamas dvi proto tiesos rūšis. Egzistuoja amžinosios (pirminės) tiesos, kurios nepaneigiamos, pagrįstos logikos, metafizikos ir geometrijos principais. Kartu egzistuoja pozityviosios (išvestinės) tiesos, kurios turi savo priežastis ir taisykles, tačiau pagrindinis jas lemiantis faktorius yra laisvas Dievo pasirinkimas. Tad fizinis pasaulis nulemtas ne tobulų geometrijos principų, bet moralinės būtinybės, kylančios iš Dievo. Gamtos dėsniai nėra tobuli, jie priklausomi nuo Kūrėjo ir gali būti pakeisti ar panaikinti (1710/1993, Disc. § 2–3). Leibnizo filosofijoje ne sykį pasireiškia barokinis užmojis ir kartu gebėjimas sujungti nesujungiamus, net prieštaraujančius vienas kitam dėmenis. Taip gamtos filosofijoje sujungiamas idealizmas ir mechanizmas. Viena pagrindinių *Teodicėjos* temų – blogio kilmė. Nors gyvasis ir negyvasis pasaulis yra netobuli kūriniai, iš kurių netobulumo kyla blogis ir nuodėmė, vis dėlto jis yra ir nesibaigiančio džiaugsmo šaltinis (1710/1993, § 20). Leibnizo filosofija kupina optimizmo, kylančio iš suvokimo, jog Dievo sukurtasis pasaulis yra geriausias iš visų įmanomų pasaulių. Pasaulis yra geriausia sistema, o tokia sistema negali būti sudaryta iš tobulų dalių (tobulas gali būti tik dievas), bet iš netobulų kūnų, paklūstančių laikui ir erdvei, ir juos atitinkančių monadų (§ 200). Samprata, kad blogis yra pateisinamas dėl visuminės pasaulio harmonijos, LDK nebuvo priimta (Plečkaitis, 2004).

Išlaikomos scholastinės vidinių pradų koncepcijos, materija ir forma, bet kaip pirminis ir svarbiausias nedalomas vienetas įvedama metafizinė monados kategorija. LDK mokyklose buvo priimta ne Leibnizo, bet į ją panaši, tik paprastesnė Wollfo metafizinių taškų sistema, vadinama paprastaisiais esiniais (Plečkaitis, 2004). Nors keturių elementų sistema jau buvo pasenusi, ir įvairūs gamtos reiškiniai aiškinti metafizinėmis kategorijomis, vis dėlto pirminiai elementai veikė kaip

tam tikras įsišaknijęs vaizdinys. Jie pasitelkiami aiškinant paviršiaus reljefo atsiradimą. Kompleksiškas Žemės paviršius susijęs su materijos netobulumu. Žemės plutos formavimasis prasidėjęs nuo visuotinio degimo, kurį pakeitęs potvynis ir vėliau vykę įvairūs uždaviniai nurodo į praeityje vykusius „siaubingus“ sukrėtimus ir juos menančius paviršiaus randus, suprantamus kaip „defektus“. Gasdinanti Žemės reljefo praeitis, kaip ir kitos kūrinijos netobulumo apraiškos, paklūsta optimizmui – iš buvusios netvarkos radosi dabartinė tvarka. Destruktyvi praeitis lėmė, kad turime išteklių, galime dirbti žemę ir naudotis jos patogumais (Leibniz, 1710/1993, § 244–245). Ugnį ir vandenį perėjusi Žemė yra paruošta žmonėms – kūrinija yra skirta „tokiai laimei, jog visa visata tuo suinteresuota dėl [D]ievo gerumo“ (1695/1986, § 8). 3 iš 4 elementų – žemė, oras ir vanduo – sudaro ne tik gamtinę aplinką, bet ir pačius augalus ir gyvūnus, nors tikroji jų gyvenimo priežastis nėra šie elementai, bet monados, o visa ko pirminė priežastis yra Dievas (1720/1986, § 68, 1710/1993, § 7).

Pasauliui būdinga iš anksto nustatytos darnos sistema, kurioje visa yra susiję ir turi priežastį – Dievas norėjo, kad viskas būtų būtent taip, kaip yra (1710/1993, § 352). Pasaulis netobulas, tačiau sudarytas tobulai arba geriausiu būdu, koks tik gali būti įmanomas. Iš anksto nustatytos darnos sistemoje kiekvienas gyvūnas, augalas, taip pat ir negyvas objektas pasižymi individualia visatos percepcija – tai unikalūs Leibnizo filosofijos aspektas. Dievo sukurta sistema veikia taip harmoningai, tarsi viskas tarp atskirų narių būtų suderinta, nors jie tarpusavyje nesąveikauja. Iš anksto nustatytos darnos sistema yra tarsi tobulas spektaklis, kuriame kiekvienas kūnas atlieka iš anksto parašytą vaidmenį (LDK pasaulio tobulumas aiškintas paprasčiau, teigiant, kad pasauliui negali būti būdingas nei netobulumas, nei perteklius). Kūnų judėjimas vyksta pagal Naujųjų amžių gamtos mokslų atrastus dėsnius. Leibnizas pripažino Newtono atradimus ir nemanė, kad gamtos jėgos pranoksta Kūrėjo galią, nes jos nuo jo priklausomos (Disc. § 20). Jo kosmologijoje visata, sekant Koperniko ir Keplerio teorijomis, yra heliocentrinė sistema. Žemė yra tik viena iš šešių planetų, besisukančių aplink Saulę, ir tik taškas nežinomo dydžio visatoje (§ 19). Išsakomas netikrumas dėl to, ar egzistuoja Empirėjaus sfera su stabiliomis žvaigždėmis, ar nepažįstama kosminė erdvė – bet kuriuo atveju tai yra dangišųjų dvasių buveinė, pripildyta džiaugsmo ir šlovės. Tokių pasaulių, kaip mūsų, gali būti daugybė, pripažįstama ir nežemiškos gyvybės galimybė. Vartojama begalybės sąvoka labiau susijusi su begaliniu skaičiumi monadų, o ne su begaline visatos erdve. Augalai, gyvūnai ir žmonės yra „begaliniai“, nes tęsiasi iš vienos kartos į kitą (1718/2014, § 6).

Gamtos filosofiją vienijantis kontekstas yra nesibaigianti Dievo meilė. Didžiausia ryšio tarp Kūrėjo ir kūrinijos manifestacija yra įsikūnijimo slėpinys (1710/1993, Disc. § 55). Dievas nepalaukia rūpinęsis ne vien žmogumi, bet taip pat ir gyvūnais bei negyvąja gamta (§ 246). Leibnizo filosofijai būdingas vienovės

siekis, reikšmingas susiejant fizikos ir metafizikos plotmes. Filosofas kritikavo Descartes'o sielos ir kūno atskyrimą ir suformavo ryšio tarp kūno ir sielos sistemą (1695/1986). Atmesdamas grynai mechanistinį gamtos aiškinimą, Leibnizas teigė, kad gamtos dėsnius įmanoma paaiškinti tik pasitelkus metafiziką (1695/1986, § 2). Darna tarp fizinio ir dvasių pasaulio reiškia, kad gamta priklauso nuo dieviškosios moralės ir potencialiai yra tiek apdovanojantis atpildas, tiek bausmė už nuodėmes. Vis dėlto akcentuojama gamtos kaip Dievo malonės samprata (1720/1986, § 87–90, 1710/1993, § 91). Pasaulyje egzistuoja didžiausia įmanoma dorybė ir laimė, remiantis iš anksto nustatyta harmonija tarp „Gamtos karalystės“ ir „Malonės karalystės“ arba tarp fizinės gamtos ir malone grįstos dieviškosios moralės (1718/2014, § 15).

1.2.3. Populiarioji Wolffo sistema

XVIII a. viduryje atsiskaius Aristotelio mokymo, vienu iš didžiausių autoritetų LDK mokyklose tapo vokiečių polimatas Christianas Wolffas (1679–1754). Iš Silezijos kilęs filosofas pirmuosius darbus rašė vokiečių kalba, vėlesnius, siekdamas platesnės sklaidos – lotyniškai. Pirmiausia jis tapo labai populiarus vokietakalbėje Vidurio Europoje, buvo plačiai žinomas ir kitose šalyse. Pavyzdžiui, jo vadovėliai skirti metafizikai ir logikai per kelis dešimtmečius sulaukė atitinkamai 12 ir 14 leidimų (Walschots, 2023). Dar autoriui esant gyvam jo filosofinė sistema pagrįstos vokiškųjų kraštų mokyklų programos (Blackwell, iš Wolff, 1963). Reikšminga Wolffo įtaka ir LDK mokykloms. Vien šiuo metu Vilniaus universiteto bibliotekoje saugoma beveik 100 filosofo knygų, daugiausia iš 1731–1756 m. Tai atspindi Wolffo populiarumo LDK piką. Taip pat saugomi 186 egzemplioriai Jokūbo Nacijonavičiaus matematikos vadovėlio, sudaryto remiantis Wolffo pagrindais. Palyginti, bibliotekoje yra 4 Leibnizo knygos iš XVIII a.

Wolffo filosofijoje siekiama ištaisyti scholastikos klaidas ir remiantis loginiais pagrindais suformuoti universalią krikščionišką pasaulėžiūrą. Būdamas liuteronas ir stebėdamas konfesinius ginčus su katalikais, autorius siekė teologiją pagrįsti aiškiais ir neginčijamais matematiniais principais (Weber, 2008). Buvo suformuota išsami filosofinė sistema, siekiant apimanti visas to meto mokslo sritis nuo ontologijos iki konkrečių technologinių mokslų. Pavyzdžiui, Wolffo matematikos vadovėlio dalis *Elementa architecturae civilis* dažnai naudota kaip mokojoji priemonė ir buvo visose LDK jėzuitų kolegijose (Butvilaitė, 2012).

Dažniausiai Wolffas pristatomas kaip Apšvietos filosofas, padėjęs pagrindus Kanto filosofinei sistemai, nors Kantas savo ruožtu jį kritikavo ir laikė dogmatiku. Viena vertus, Wolffo filosofijai būdingos svarbios Apšvietos idėjos – pasitikėjimas protu, progreso siekis, visuotinis švietimas, socialinis kontraktas ir žmogaus laisvės. Kita vertus, jo gyvenamoje aplinkoje, Silezijoje, Saksonijoje ar Prūsijoje, XVIII a. pirmoje pusėje ir viduryje klestėjo vėlyvojo baroko menas ir kultūra, tad

nėra anachronistiška šią filosofiją vadinti barokine, laikotarpio ir kultūrinio konteksto prasme. Baroko tyrimų pradžioje susiformavusią nuostatą, jog baroko menas nėra susijęs su to laikmečio filosofija, paneigė daugelis iškilių humanitarų, atskleidusių XVII–XVIII a. meno, mokslo ir filosofijos sąveikas bei sugrąžinusių jų integralų suvokimą (Giedion, 1941; Koyré, 1970; Assunto, 1969; Norberg-Schulz, 1974; Deleuze, 1993, ir kiti). Wolffo filosofijoje galima aiškiai išskirti aspektus, koreliuojančius su svarbiausiais Baroko epochos principais – tai siekis sujungti scholastiką ir Naujųjų amžių filosofiją, suvienyti tikėjimą ir protą, fiziką ir metafiziką, grandiozinis užmojis suformuoti ir parašyti visuotinę, visaapimančią filosofiją. Pastarieji aspektai reikšmingi ir nagrinėjamoje gamtos filosofijos temoje.

Kaip visos savo sistemos, taigi ir gamtos filosofijos, pagrindą Wolffas iškėlė „pirmąją filosofiją“ – ontologiją. Ją suformavo kaip atskirą mokslą, „išlaisvintą“ iš krikščioniškosios teologijos ir pagrįstą moksliniu arba matematiniu metodu. To prireikė ne tam, kad paneigtų scholastikos filosofiją, bet kad ją pataisytų, kad Šventojo Rašto tiesos ne skendėtų neaiškioje migloje, bet būtų pagrįstos logine kalba ir niekam nekeltų abejonių. Ontologijos pamatą sudaro du principai: prieštaravimo ir pakankamo pagrindo (Wolff, 1730/2022). Šiais principais pagrindžiamas visa ko buvimas, jie yra bendri fiziniam ir metafiziniam pasauliui – šios dvi sferos sujungiamos bendru paaiškinamu pagrindu (Plečkaitis, 2004). Ypač reikšmingas antrasis principas, kuriuo vadovaujantis paaiškinami visi dalykai pasaulyje, išskyrus paties pasaulio buvimą, nes jo egzistavimo priežastis yra Dievas, sukūręs pasaulį laisvu pasirinkimu, be jokio neišvengiamo būtinumo (Wolff, 1724/1987, § 9–11, ir kitur). Gamta yra Dievo išminties ir gerumo įrodymas arba atspindys.

Visaapimančioje sistemoje fizinis pasaulis yra priklausomas nuo metafizinio, dėl to ir mokslų eiliškumas turi prasidėti nuo metafizikos, nes jos principais organizuotas fizinis pasaulis (1728/1963, § 94–95). Scholastikai būdingas fizikos ir metafizikos ryšys tarsi apšviečiamas ir nuosekliai paaiškinamas remiantis matematiniu metodu. Tokia gamtos samprata įsiterpia tarp aristotelinės ir grynai mechanistinės, kuri įsigali XIX a. Wolffo filosofijoje gamta, šalia Šventojo Rašto, yra vienas iš dviejų Dievo pažinimo būdų (1724/1987, § 4). Motyvacija pažinti gamtą kyla iš poreikio pažinti Kūrėją (1720/2009, § 541). Pasaulis kosmologijoje ir fizikoje apibrėžiamas kaip sistema, sudaryta iš kintančių, vienas su kitu susijusių kūnų. Kiekvienas iš jų gamtoje lemia kurio nors kito kūno buvimą ir taip jie visi susiję tarpusavyje. Pasaulis yra vienas, nepaisant to, kad sudarytas iš begalinio kiekio skirtingų dalių (§ 544–550, 586). Unikaliu būdu ši begalinė įvairovė netampa chaosu, bet priešingai, atspindi metafizinio pasaulio darną: „[D]ievo išmintį labai padidina neapsakomas daiktų įvairumas – juk dėl to daug didesnė tampa visuotinė harmonija“ (1724/1987, § 18). Pasaulyje esantis visuotinis daiktų

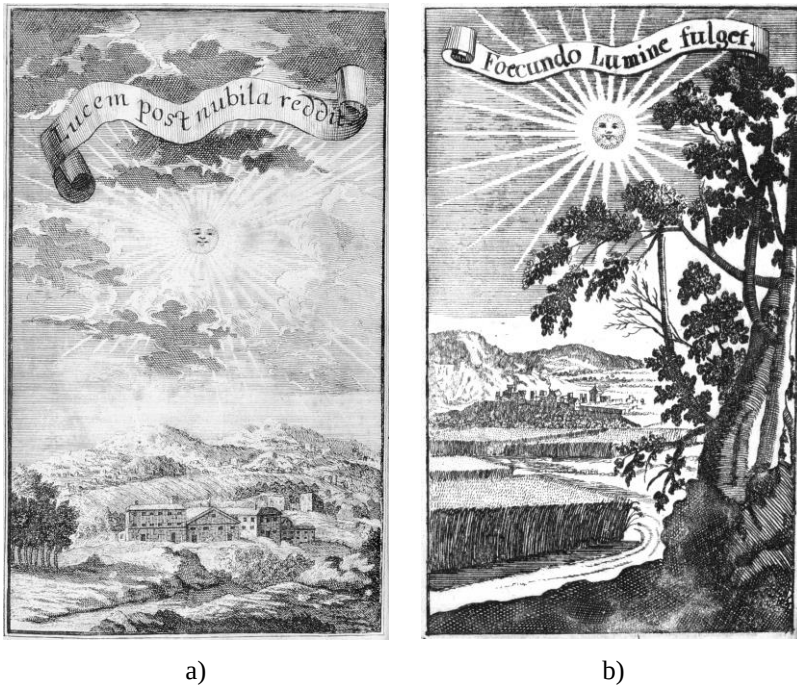
tarpusavio sąryšingumas vadinamas Dievo išminties veidrodžiu – šis įvaizdis nurodo į atnaujintą ryšio tarp dangaus ir žemės principą (§ 14, ir kitur).

Pirminiai pasaulį sudarantys paprastieji esiniai Wolffo metafizikoje panašūs į Leibnizo monadas. Jie gali būti suvokiami kaip taškai, orientuoti į aplinkinius taškus, sudarydami sudėtinių esinių (daiktų) metafizinį pagrindą. Kartu paprastieji esiniai orientuoti ir į aplinkinius sudėtinius esinius. Per šį ryšį visa realybė susijungia į harmoningą visumą (1720/2009, § 596). Leibnizo iš anksto nustatytos darnos sistema neperimama, bet jai ir neprieštaraujama, teigiant, kad ji galima (§ 599–600). Radikali maksima, teigianti, kad kiekviena monada yra pasaulio atspindys, redukuojama į racionalesnį teiginį, kad kiekvienas paprastas esinys yra susijęs su kitais daiktais ir yra harmonijoje su visu pasauliu. Pasaulio struktūra ypatinga tuo, kad dėl jos įvairovės galima harmoninga vienovė. Taip yra todėl, kad paprastieji esiniai nėra identiški, bet visi skirtingi ir metafiziškai orientuoti į juos supančius kitus elementus.

Į ontologiniais principais grįstą pasaulio sampratą Wolffas integravo svarbiausius Naujųjų amžių gamtos filosofijos atradimus: heliocentrizmą, Keplerio elipsinę dangaus kūnų sistemą, be to siekė panaudoti ir Newtono sistemos elementus, nors kritikavo patį visuotinį traukos dėsnį ir begalinės matematinės erdvės idėją, kaip neturinčius pakankamo filosofinio pagrindimo. Wolffas, kaip ir kiti Leibnizo pasekėjai, siekė „kolonizuoti“ Newtono mechaniką, perimdami kai kuriuos principus ir pagrįsdami juos metafiziniais pagrindais (Stan, 2012). Vienas iš labiausiai kritikuotų objektų Newtono gamtos filosofijoje buvo absoliučios erdvės ir laiko samprata. Egzistuoja reliatyvi erdvė, priklausanti nuo santykių tarp daiktų (ši nuostata išdėstyta *Cosmologia generalis*, 1737). Leibnizo ir jo pasekėjų išsakyta kritika atitolino Newtono mechanistinės sistemos ir absoliučios erdvės sampratos įsisavinimą Europoje, pirmiausia vokiškuose kraštuose, iki XVIII a. antrosios pusės (Stan, 2012).

Wolffui, kaip ir daugeliui ikikantinės Apšvietos mąstytojų, būdingas racionalistinis optimizmas. Orientuojamasi į individo laimę, pasiekiamą per filosofiją ir tiesos pažinimą. Autorius visaapimančią filosofinę sistemą taip ir vadino – laimės mokslu (lot. *scientia felicitatis*) (Ottmann, iš Wolff, 2022). Kitas optimizmo šaltinis kyla iš Leibnizo pateiktos pasaulio sampratos, kuri perimta kartu suteikiant jai originalių bruožų. Filosofas teigia, jog laimės šaltinis yra pats pasaulis, Kūrėjo išmintį ir gerumą atspindintis daiktų tarpusavio sąryšis: „[Dievo] gerumą galima matyti iš to, kad daiktus pasaulyje jis taip susiejo tarp savęs, jog vienas visada yra reikalingas kitam“ (Wolff, 1724/1987, § 21). Vidinis, giliaprasmis optimizmas kyla iš kūrinijos, kuri nėra tik kažkada Dievo sukurta, bet visas jos dabartinis egzistavimas lemiamas Dievo intencijų, kurios per paprastuosius esinius reiškiasi gamtinėje aplinkoje (1720/2009, § 1027). Fizinis pasaulis yra Dievo veidrodis, per kurį galime jį pažinti (§ 1046 ir § 1079).

Iš tiesų nėra perskyros tarp dviejų laimės šaltinių, tiesos pažinimo ir pasaulio sąrangos – tą padeda atskleisti ir emblemiškos iliustracijos. Traktatas *Protingos mintys apie Dievą, pasaulį ir žmogaus sielą, taip pat apie visus daiktus apskritai* (1720) pristato filosofinę sistemą, kuri vėliau išdėstyta keliolikoje traktatų. Skirtingams knygos leidimams būdinga panaši iliustracija, su moto *Lucem post nubila reddit* (lot. po debesų [Jis] gražina Šviesa) arba *foecundo Lumine fulget* (lot. [Jis] spinduliuoja vaisingą Šviesa) (1.2 pav.).

1.2 pav. Traktato *Protingos mintys apie Dievą (...)* frontispisai: a) Saksonijos krašto ir universiteto biblioteka (Wolff, 1729); b) Vilniaus universiteto biblioteka (Wolff, 1740)
Fig. 1.2. Frontispieces from treatise *Rational thoughts on God (...)* a) Saxon State and University Library (Wolff, 1729); b) Vilnius University Library (Wolff, 1740)

Vaizdinys išreiškia pokytį, kurį atneša Apšvieta: po XVII a. ženklusųjų priešpriešų ateina aiškų ir vieningą pasaulio vaizdą teikianti filosofija (Kosky, 2012). Šiame visaapimančiame pasaulio vaizdinyje Žemė ir dangus nėra opozicijoje, nėra skirties tarp fizinės ir metafizinės plotmių. Danguis nėra bauginanti begalinė matematinė erdvė – jis palankus žmogui. Racionalistinė filosofija atidengia metafizinius slėpinius ir atskleidžia, kad pasaulis nėra pavojingas. Tai suraminimo

žinia. Pagal Leibnizą – Dievas pasirinko geriausią iš visų galimų pasaulio variantų, pagal Wolffą – pasaulis sukurtas be jokios būtinos priežasties, vien tik iš laisvo Dievo pasirinkimo, kylančio iš jo išminties ir gerumo. Besišypsančios saulės apšviesto pasaulio vaizdinys suteikia saugumo jausmą – kalvos, laukai, upė ir augalija nurodo ne į laukinę ir atšiaurią gamtą, o į žmogaus gyvenamai aplinkai ramybę ir stabilumą suteikiančią natūralią aplinką.

1.2.4. Kompromisinė eklektinė filosofija

Scholastika, kaip vienintelė filosofija, Jėzuitų institucijose dėstyta iki XVI visuotinės kongregacijos (1730–1731), kurios nutarimuose kiek dviprasmiškai teigiama, kad Aristotelio filosofija esanti visiškai suderinama su matematiniais pagrindais grįsta naująja gamtos filosofija. Aristotelis net fizikoje ir toliau išliko svarbiausias autoritetas, tačiau atsirado tam tikras langas, leidęs į dėstymo programą įtraukti naujuosius fizikos pasiekimus (Padberg, 1994). Visiškai pereita prie Naujųjų amžių gamtos filosofijos amžiaus viduryje. LDK ši reforma pirmiausia pradėta pijorų kolegijų tinkle (Plečkaitis, 2004). Jėzuitų ordino generolas Lorenzo Riccis 1760 metais leido visai atsisakyti aristotelinės gamtos filosofijos. Laikotarpį, tarp 1731 ir 1760 m., ir kiek ilgiau, galima įvardinti pereinamuoju. Tada LDK mokyklose dėstyta vadinamoji kompromisinė eklektinė filosofija, aristotelizmą jungiant su Naujųjų amžių filosofija bei pasirinktinai derinant skirtingus autorius (2004). Greta Leibnizo ir Wolffo, remtasi prancūzu Edmondu Pourchot, italų Antonijumi Genujėčiu, vengrų jėzuitu Pálu Makó, vokiečių jėzuitu Kasparu Sagneriu ir kitais. Ypač populiarius buvo italų bernardinai Fortunatas Brešietis. Greta aptartų visuotiniu sąryšiu pasižyminčių sistemų, XVIII a. antroje pusėje populiaria tapo kroatų polimato jėzuito Ruđero Josipo Boškovičiaus dinaminio pasaulio modelio teorija.

Vienas pirmųjų kompromisinės filosofijos liudijimų Vilniaus universitete yra jėzuito Antano Adomo Skorulskio *Filosofijos apybraiža* (1755) bei Vilniaus universiteto profesoriaus jėzuito Benedikto Dobševičiaus *Dabartinių filosofų pažiūros* (1760). Skorulskis ir Dobševičius laikomi iškiliausiais XVIII a. LDK filosofais, abu jie priklauso pereinamajam laikotarpiui, kai buvo siekiama darniai sujungti scholastiką ir Naujųjų amžių filosofiją (Darowski, 2008). Viena svarbiausių tos jungties temų buvo metafizikos išlaikymas, ir, sekant Wolffu, net jos sureikšminimas, kaip visa paaikšinančios filosofijos: „metafizika yra mokslas apie tuos objektus, kurie kūniškiems ir bekūniams objektams vienodai yra bendri“ (Dobševičius, 1760/1979, § 5). Universitete ir kolegijose aiškinta, kad materija ir forma yra tik antriniai pradai – pirminės nedalomos substancijos yra metafiziniai pirminiai esiniai (Plečkaitis, 2004). Ontologija paaikšina pasauliui būdingą gamtiškumo ir antgamtiškumo sąryšį. Perimta samprata, kad ontologija yra visos filosofijos pamatas ir kad šį pamatą

sudaro prieštaravimo ir pakankamo pagrindo principai. Perimtas ir optimizmas dėl tobulai sukurto pasaulio, nors nepripažinta tai paaiškinanti leibniziška iš anksto nustatytos darnos sistema. Tobulumas aiškintas paprastesne pertekliaus ir trūkumo nebuvimo teorija (2004).

Kompromisinis ir eklektinis filosofijos pobūdis lėmė, kad gamtiškojo pasaulio samprata LDK maždaug tarp 1731 ir 1773 metų (švietimo reformos) patyrė dinamišką kaitą, kurią būtų galima palyginti su scholastikos ir atomistinės-mechanicinės filosofijos susidūrimu Vakarų Europoje XVII a. XVIII a. LDK dėstyta gamtos filosofija buvo kupina prieštaravimų, nenuoseklumų, paraleliai pateikiamų skirtingų sampratų. Nebuvo daug aiškumo, ar Žemė yra stabilus pasaulio centras, ar, priešingai – skrieja aplink Saulę. XVIII a. viduryje lygiagrečiai pristatomos ir senoji geocentrinė, ir kompromisinė Tycho Brahės ir progresyvioji heliocentrinė sistemos. Tik aštuntame-devintame dešimtmečiuose heliocentrizmas pamažu tapo visuotinai pripažintu. Panašus netikrumas būdingas ir kitoms sritims. Svarbiausias pasipriešinimas gamtos sampratos fragmentacijai buvo iš ontologinio fizikos ir metafizikos pagrindo kylanti pasaulyje egzistuojančio visuotinio reiškinių sąryšio samprata. Buvo ginama vieninga ir darni viso, kad egzistuoja, sistema:

„Pasaulis yra savitarpyje susietų tiek vienalaikiškai, tiek nuosekliai egzistuojančių objektų eilė, kurioje pirmesnysis nepertraukiamai susijęs su artimiausiu po jo sekančiu (...). Pasaulio esmė yra jo sandaros būdas, kuriuo objektai, tiek vienalaikiški, tiek ir nuoseklūs, savitarpyje yra susiję“ (Chevalier, 1767/1979, p. 83).

Per keletą XVIII a. dešimtmečių tradicinį pasaulėvaizdį, kuriame gamtinė aplinka aiškinta opozicinėmis kategorijoms – fizika ir metafizika, Žemė ir dangus, apačia ir viršus, artima ir tolima, tiesiaėgis judėjimas (Žemėje) ir cirkuliacinis judėjimas (danguje) – pakeitė gamtos kaip sudėtingos, bet harmoningos sistemos sampratą, kurioje opozicinė priešstata nebebuvo tokia ryški, o dėmesys telkiamas į ryšius, į tai, kas sieja ir yra bendra. Fizika ir metafizika suvoktos kaip skirtingos pasaulio dimensijos, bet viena nuo kitos priklausomos, sudėtingai persipynusios. Skirtumas tarp dangaus ir Žemės nebebuvo absoliutus, nes pabrėžta, jog visur galioja tie patys principai. Šis pereinamasis laikotarpis beveik tiksliai atitinka vėlyvojo baroko plėtrą LDK architektūroje (1.1 lentelė). Tai gana trumpas laikotarpis, kai senoji scholastinė ir naujoji kompromisinė pasaulėžiūros koegzistavo, lemdamos turtingą, daugiaprasmę ir dinamišką gamtos sampratą. Buvo siekiama integruoti visą požiūrių spektrą, ir senąją opozicinę mąstymą ir naująją sistemiškumą, ir gamtos statiškumą, ir jos dinamiškumą, bažnyčios mokymą apie pasaulį ir naujausius atradimus, bet koku atveju siekiant išlaikyti darną su metafizika ir teologija.

1.1 lentelė. Laiko juosta: gamtos sampratą formuojanti filosofija LDK mokyklose
Table 1.1. Timeline: philosophy shaping the concept of nature in GDL schools

Krikščioniškas pasaulėvaizdis					
Baroko scholastika					
		Kompromisinė filosofija			
				Teocentrizmo dezintegracija	
1700	1731	1750	1760	1773	1800
Visuotinė SJ kongregacija		Leidžiama atsisakyti Aristotelio		Švietimo sekuliarizacija	

Tik paskutiniaisiais XVIII a. dešimtmečiais „regresuojančią“ scholastinę pasaulėžiūrą pakeitė Apšvietos idėjos. Po 1773 m. prasidėjo universiteto sekuliarizacija, dominuojančią reikšmę prarado teologija, buvusi svarbiausia visos mokslo sistemos pakopa tapo tik vienu iš mokslų, dėstomų Moralės mokslų akademijoje (fakultete). Įvyko epochinis virsmas, kurį atspindi pagrindinio mokslo tikslo transformacija. Ikitol tai buvo Dievo pažinimas, kaip pabrėžė Wolffas ir kiti XVIII a. vidurio autoriai, dabar – aprašyti, išaiškinti ir numatyti tikrovės reiškinius ir procesus. Visas disciplinas pradėta sieti su praktinių problemų sprendimu (Piročkinas ir Šidlauskas, 1984).

1.3. Pirmojo skyriaus išvados ir disertacijos uždavinių formulavimas

1. Didžiausią įtaką gamtos sampratai nevienalytėje katalikiškoje XVIII a. LDK visuomenės dalyje turėjo religinės ir mokslinės-filosofinės paradigmos. Liaudiškąją sinkretinę pasaulėjautą, krikščioniškąją mokymą, scholastinę ir Naujųjų amžių filosofijos pasaulėjautą vienijo supratimas, kad fizinis pasaulis priklauso nuo metafizinės realybės. Bet kokio mąstymo apie gamtą pagrindą sudaro nuostata, jog ji yra Dievo kūrinys.

2. XVIII a. viduryje LDK diskutuota, ar pasaulio centras yra Žemė (Ptolemas, Brahė), ar Saulė (Kopernikas, Kepleris, Newtonas). Tačiau bet kuriuo atveju, Empirėjus ar kosmosas vis dar buvo suvokiamas kaip metafizinio (dvasinio) pasaulio epicentras, o tradicinė vertikalė tarp Žemės ir dangaus išlaikė savo metafizinę reikšmę.

3. Išsilavinusioje LDK visuomenės dalyje XVIII a. viduryje didžiausią įtaką darė kompromisinė idealizmo ir racionalizmo filosofija, formavusi Vilniaus universiteto ir kitų šalies mokyklų programas. Greta iš scholastikos perimto „vertikalaus“ ryšio Naujųjų amžių filosofijai būdinga „horizontalios“ jungties tarp skirtingų gamtos objektų tema. Remiantis Leibnizo ir Wolffo filosofija, fizinis pasaulis apibrėžtas kaip tarpusavyje susijusių kūnų sistema, išsiskirianti savo įvairove, kuri įgalina harmoningą vienvę.

4. Kompromisinės filosofijos sklaida Vilniaus universitete ir kitose vienuolynų mokyklose nuo XVIII a. ketvirto dešimtmečio pradžios iki amžiaus pabaigos koreliuoja su vėlyvojo baroko architektūros kalbos LDK bažnyčių architektūroje.

5. Atsižvelgus į pirmojo disertacijos skyriaus išvadas, numatomi šie darbo uždaviniai:

1. Remiantis XVIII a. gamtiniu pasaulėvaizdžiu ir išanalizavus epochai būdingą architektūros sampratą bei baroko kultūrinį kontekstą, nustatyti, kokios vėlyvojo baroko architektūros kalbos savybės gali lemti kontekstualų santykį su gamtine aplinka. Išskirti konkrečius šių savybių principus ir raiškos būdus.

2. Remiantis fenomenologinės tradicijos vietos ir architektūros teorija, išskirti, kokiais moksliniais metodais įmanomas architektūros santykio su aplinka tyrimas, ir suformuoti individualų vietiskumo metodą, skirtą bažnyčių kontekstualumo analizei.

3. Taikant suformuotą metodą, atlikti praktinę disertacijos tyrimo dalį: išanalizuoti pakankamą imtį vakarinėje LDK dalyje ir Livonijos vaivadijoje esančių vietų bei jose pastatytų vėlyvojo baroko bažnyčių.

4. Susiejant praktinės tyrimo dalies rezultatus su išskirtomis vėlyvojo baroko architektūros kalbos savybėmis ir jų pagrindu suformuotu teoriniu modeliu, nustatyti vietos įtaką analizuotų bažnyčių architektūrai ir ją paaiškinti.

Architektūros atvirumas aplinkai

Kontekstualumas disertacijoje analizuojamas vietos ir laiko aplinkybių kontekste. Šis skyrius skirtas laiko aplinkybių analizei: teorinių kontekstualumo prielaidų išdėstymui, remiantis vėlyvojo baroko architektūros kalbos bei epochos kultūriniu ir pasaulėvokos kontekstu. Čia kontekstualumą atitinka „atvirumo“ gamtinei aplinkai sąvoka, išreiškianti, pirmiausia, teorinę su architektūra siejamą nuostatą ir požiūrį į gamtą apskritai. Nagrinėjant šį santykį remiamasi Leibnizo filosofijos perspektyva.

Formuluojama hipotezė: architektūros atvirumas gamtinei aplinkai yra epochai būdingas bruožas, kuris konkrečiai reiškiasi per savitą architektūros savybių rinkinį arba sistemą, kurią siūloma įvardinti „atviro vieningumo“ principu. Skyrius skirtas šiam teiginiui išplėtoti ir pagrįsti. Pirmame poskyryje pristatomas idėjinis vėlyvojo baroko kontekstas ir apibrėžiamas atviro vieningumo principas. Antrame poskyryje teoriškai aptariami šio principo raiškos būdai architektūroje. Analizuojama tradicinių planinių-tūrinių modelių integracija ir dvišalė simetrija. Skyriaus medžiagos pagrindu publikuoti autoriaus moksliniai straipsniai (Biliūnas, 2021b, 2023b, 2024a, 2025a, 2025b).

2.1. Idėjinis pagrindas

Vėlyvojo baroko architektūra skirtinguose Europos ir kitų žemynų kraštuose reiškėsi kiek skirtingu laiku. Bendriausia prasme ji apima laikotarpį tarp brandžiojo baroko ir Apšvietos idėjų įsigalėjimo, kurį iš esmės atitinka klasicizmo stiliaus išplitimas. Susiformavo nemažai stiliaus atmainų ir regioninių srovių, pasižyminčių didele architektūrinės raiškos įvairove ir net hibridizacijos tendencija (Bailey, 2005). Įvairovę iliustruoja lokalių pavadinimų gausa: *rococò*, *barocchetto*, *borrominismo*, *Spätstil*, *Zopfstil* (Europoje) ar *churrigueresco*, *ultra-barroco*, *estípite-barroco*, *estilo mestizo* (Lotynų Amerikoje). Stilistinę įvairovę Europoje atspindi ir monarchų vardais pavadintos vietinės srovės: Jurgių, Petro I, Liudviko XV, Liudviko XVI, Juozapo II stiliai, Saksų barokas ir kiti, ar XVIII a. rečiau priskiriamas jėzuitų stiliaus pavadinimas. Gretų šių dar vartojami tokie terminai kaip antrasis barokas, klasicistinis barokas ar „antiklasikinė“ architektūra. Nėra bendro sutarimo ir dėl dominuojančių „vėlyvojo baroko“ bei „rokoko“ terminų vartojimo ir tai nėra vien terminologinis klausimas. Nors abu architektūros kontekste dažnai vartojami sinonimiškai, jie susiję ir su stiliaus savarankiškumo klausimu. Pirmasis terminas išreiškia baroko kaip vientiso stiliaus sampratą, kurioje „vėlyvasis“ nurodo paskutinę to paties stiliaus fazę. Antruoju terminu pabrėžiamas rokoko atskirumas nuo baroko ir stiliaus savarankiškumas (Hornung, 1970, 1972; Hryszko, 2012; Park, 1992; Sedlmayr & Bauer, 1963).

Ne visada nuosekli terminų barokas, vėlyvasis barokas ir rokoko vartoseną indikuoja, kad XVIII a. pirmoje pusėje (skirtinguose Europos kraštuose keliais dešimtmečiais anksčiau ar vėliau) architektūrinės kūrybos vaizdas nebuvo vienaitytis. Persipinančios, architektūros kaip baroko tęsinio ir kaip savarankiško stiliaus, sampratos reikalauja teorinėje dalyje aprėpti tiek tebesitęsiančias baroko stiliui būdingas tendencijas, tiek XVII a. pabaigos ir XVIII a. pirmos pusės Europos meninius-kultūrinius procesus, tiesiogiai dariusios įtaką ir LDK architektūros laukui. Lietuvos, Baltarusijos bei Lenkijos istoriografijoje nusistovėjusi vėlyvojo baroko termino vartoseną (Čerbulėnas ir Zubovas, 1994; Hryszko, 2012; Hrušyna, 2004; Levandauskas, 2022). Dėl to kaip pagrindinis šis terminas pasirinktas vartoti ir disertacijos tyrime. Rokoko terminas su keliomis išimtimis vartojamas siaurąja prasme kaip vėlyvojo baroko srovė, kurią charakterizuoja rokailės ornamentas ir kuri dažniau pasireiškia interjere (Curl, 2016).

Skyriuje analizuojamas bendras europinis vėlyvojo baroko kontekstas, daugiau dėmesio skiriant itališkiems ir vokiškiems (Vidurio Europos) regionams, kurie turėjo daugiausia įtakos LDK architektūros formavimuisi. Tiesiogiai įtaka pasireiškė per čia dirbusius svetimtaučius architektus, menininkus ir amatininkus, netiesiogiai – per edukaciją universitete ir vienuolynų mokyklose, architektūrinius albumus ir traktatus, religinių ir filosofinių idėjų sklaidą, architektų ir užsakovų keliones (Kowalczyk, 1995; Kaladžinskaitė, 2005).

Vėlyvojo baroko architektūrą įprasta vertinti kaip nutolusią nuo renesanso idealų, dėl to ji kartais, kaip ir gotika ar manierizmas, vadinama „antiklasikine“ (Tafari, 1968/1986, p. 30; Norberg-Schulz, 1996). Vis tik vėlyvojo baroko priešinimas su klasikine tradicija nėra teisingas, nes jam būdinga ne atmesti, bet integruoti, todėl ir šios epochos architektūroje galima rasti elementų, struktūrų ar principų, perimtų iš visų prieš tai buvusių epochų. Tuo jis panašus ir susijęs su retrospektyviais XIX a. stiliais, tačiau iš esmės nuo jų skiriasi vienijančiu giluminiu filosofiniu-teologiniu pamatu, kaip siekama atskleisti šiuose teoriniuose disertacijos skyriuose. Tam tikra prasme tai megastilius, talpinantis visą formų, tūrių, struktūrų ir tekstūrų įvairovę ir nuorodas į renesanso, ankstyvojo-brandžiojo baroko bei gotikos stilius, nesunkiai integruojantis ir kitas įtakas. Išskirtinis vėlyvasis barokas ir dėl to, jog glaustai susijęs su Apšvietos (su kuria neretai priešinamas) įsigalėjimu. Tai kelis tūkstantmečius trukusio architektūrinio mąstymo, perfrazuojant Berque'ą, pabaigos stilius. Šiame poskyryje analizuojama kaip kultūrinis epochų virsmo kontekstas galėjo daryti įtaką vėlyvojo baroko architektūros principų susiformavimui.

2.1.1. Krizės menas

Naujųjų amžių krizė – tai su Apšvieta susijusi pasaulėvokos transformacija, kurią nusako dieviškos tvarkos organizuojamo pasaulio sampratos išnykimas. XIX a. dvipločią architektūros sampratą pakeitė išgryninta, objektyvi vienplotmė samprata: architektūros kaip metafizinės prasmės reprezentacijos suvokimą pakeitė architektūra kaip (estetinis, matematinis, funkcionalus) objektas. Baroko tyrimų istoriografijoje įsitvirtinusi baroko kaip krizės meno (it. *un'arte di crisi*) nuostata ir išskiriami įvairūs religiniai, politiniai, ekonominiai, socialiniai ar net klimatiniai Baroko epochos krizę nulėmę XVI–XVII a. reiškiniai (Tapié, 1960; Maravall, 1985; Fagiolo, 1992; Angoulvent, 2005; Blom, 2018; La Delfa, 2019). Architektūriniam kontekstui reikšmingiausi – reformacijos plėtra ir Naujųjų amžių gamtos filosofijos sklaida.

Į abiejų reiškinų įveiką buvo nukreiptas Tridento bažnyčios susirinkimas (1545–1563), inspiravęs ir baroko stiliaus pradžią. Baroko menas atspindi siekį įveikti laikmečio iššūkius: katalikų bažnyčios autoriteto krizę, humanizmo formuojamą pasaulėvoką, pradėjusią kvestionuoti metafizinį tikrovės pagrindą, ir renesansinę kritikos dvasią. Ankstyvojo ir brandžiojo baroko architektūroje pirmiausia atsispindi „kietoji“ krizės įveikos forma – scholastinės pasaulio sampratos įtvirtinimas, hierarchinių struktūrų stiprinimas, tikslingas poveikio formavimas arba propaganda (Maravall, 1985). Nepaisant stiprėjančių hierarchinių sistemų (katalikų bažnyčios ir monarchijų) XVII a. pabaigoje ėmė ryškėti globalus Apšvietos idėjų poveikis visuomenei, dar po šimtmečio atvesiantis prie *ancien régime* griūties. Tai, kad Europai gresia revoliucija, dar 1704 m. rašė Leibnizas,

perspėdamas apie didžiulius pavojus, įsivyravus „abejingumui“ religijoje, moralėje ir politikoje (1765/1896, 4, 16, § 4). Visa šio autoriaus filosofija nukreipta į krizės įveikimą, priimant visuomenės pokyčius, bet jų nepriešinant tradicijai. Siekiama sujungti skirtingas Vakarų filosofijos sroves ir pateikti jų sintezę – šiuo aspektu Leibnizas yra tikras baroko filosofas (Barth, 1956). Wolffas taip pat siekė suformuoti visa apimančią filosofinę sistemą, paaiškinančią visus laikmečio prieštaravimus ir nenuoseklumus ir, svarbiausia, sutaikinančią tikėjimą ir protą, kurių suderinamumas buvo vis labiau kvestionuojamas.

Vėlyvasis barokas vis gilėjančių visuomenės įtampų epochoje, Europai artėjant prie Apšvietos revoliucijos, įsiterpia kaip „minkštoji“ krizės įveikos forma arba kaip paskutinis bandymas sustabdyti procesą, ilgainiui atvesiantį prie visuomenės scientizacijos ir sekuliarizacijos, kai metafizinis pasaulis taps marginalizuota, moksliškai nepaaiškinama ir todėl vis skeptiškiau vertinama sritimi. Vėlyvojo baroko filosofijos ir meno orientacija susijusi ne su atmetimu ar draudimu, bet su siekiu sujungti – sena ir nauja, scholastiką ir Naujųjų amžių filosofiją, tradicinius pastatų modelius ir naujųjų mokslų atradimus, vietinę architektūros kalbą ir barokinius principus. Vėlyvasis barokas yra paskutinis bandymas sustabdyti krizės išsialėjimą, apginant senojo pasaulio vertybes, siekiant parodyti ir įtikinti, kad jos yra suderinamos su besikeičiančia Naujųjų amžių pasaulio samprata.

Hansas Sedlmayris ir vėliau juo sekęs Karstenas Harriesas teigė, jog jau pačiame vėlyvojo baroko mene reiškėsi „atsisluoksniavimo“ procesai, kaip prasidėjusios krizės pasekmė (Sedlmayr & Bauer, 1963; Sedlmayr, 1970; Harries, 1983a). Tai konkrečiai pasireiškė per meno estetizacijos procesą, galiausiai atvedusį į „išsilaisvinusį“ modernų XX a. meną. Harrieso analizuotų XVIII a. pirmosios pusės Bavarijos bažnyčių architektūroje lygiagrečiai reiškiasi ir barokinės tradicijos kulminacija, ir architektūros „susinaikinimo“ procesas, kitaip – transformacija į paveikslinį vaizdą arba estetizacija. Nepaisant to, vėlyvojo baroko architektūra išlaikė metafizinį pagrindą, kaip būdinga visai ikimoderniosios architektūros tradicijai (Harries, 1983a). Siekis įveikti krizę vėlyvojo baroko bažnyčių architektūroje atsiskleidžia per dar labiau sustiprintą reprezentaciją. Kaip pabrėžia italų teologas Rinas La Delfa, baroko bažnyčiose išreiškiama tarpinė būsena tarp Dievo karalystės laukimo ir jos išsipildymo (2019). Bažnyčiose menų sąveikos būdu reprezentuojama jungtis tarp fizinės ir metafizinės realybės – tai, kuo Naujaisiais amžiais pradėta vis labiau abejoti. Skirtumas tarp ankstyvojo brandžiojo ir vėlyvojo baroko (it. *primo barocco* ir *secondo barocco*) atliepia skirtingą santykį su krize. Jei pirmasis atsispindi dramatišką krizės išgyvenimą, antrasis – džiaugsmingą jos (tikrą ar tariamą) įveikimą.

2.1.2. Bažnyčios pastato prasmė

Tyrime formuojamam teoriniam vėlyvojo baroko architektūros pagrindui svarbi prasmingos ikimodernios architektūros samprata. Tai, kad architektūra iki Apšvietos įsigalėjimo (maždaug iki XIX a.) buvo suvokiama kaip turinti prasminį sluoksnį, teigė fenomenologinei tradicijai priskiriami Harriesas, Veselýs ar, pavyzdžiui, Albertas Pérezas-Gómezas bei kiti architektūros teorijos autoriai. Prasminga architektūra reiškia tai, kad pastatas suvokiamas kaip reprezentacija (atspindys, išraiška, simbolis, metafora). Tai nurodo į dvinarę sandarą, kurioje yra nematomas reprezentuojamas ir fiziškai išreikštas reprezentuojantis narys. Sudėtinga tiksliai apibrėžti tai, kas yra reprezentuojama, prasmų ambivalentiškumą, objektyvių kriterijų stoką išsako šių teorijų kritikai (Mitrović, 2018; Roth, 2018). Metafizinio prasmų lauko objektyviais moksliniais metodais įrodyti neįmanoma, dėl to minimų autorių teorijos sulaukė kritikos ir iki šiol užima nepelnytai marginalizuotą padėtį menotyros moksle. Nepaisant to, tiriant ikimodernią architektūrą atsižvelgti į prasminį sluoksnį būtina, nes tik turint omenyje dualistinę architektūros sampratą (reprezentuojamas ir reprezentuojantis nariai) galima atsakyti į pamatinius filosofinius klausimus ir paaiškinti architektūros objektą ir jo prasmę, ar bent jau prie šių paaiškinimų priartėti. Reprezentuojama architektūros prasmė nėra perskaitoma tiesiogiai, ji atsiskleidžia kaip konotacija, vaizdinio sužadindimas ar simbolizmas, kurie išreiškiami ne vien vizualiai, bet paraleliai įtraukiant viso kūno pojūčius (Kidder, 2011). Veselýs, remdamasis italų filosofu Ernestu Grassiu, išskyrė *téchne* (sen. gr. τέχνη – amatas) ir *poiesis* (sen. gr. ποίησις – gaminimas; statyba; kūrimas) plotmes, kurios ikimodernioje architektūroje sudarė vienovę. Architektūra buvo suvokiama kaip *téchne-poietike* arba instrumentinės ir simbolinės reprezentacijų vienovė (1985, p. 24, 36). Pastato architektūra arba reprezentacija vieninteliu įmanomu būdu nurodo į esmę, į patį fenomeno sukūrimą ir yra vienintelis būdas tą esmę pažinti (Veselý, 2004).

Apibendrinant minėtų fenomenologinės tradicijos autorių tyrimus galima teigti, jog istorinių epochų architektūros prasmė atsiskleidžia kaip tarpusavyje susijusių gamtos, religijos ir žmogaus gyvenimo temų laukas. Bendriausia prasme architektūra išreiškia gamtos pasaulį, organizuojamą dieviškos tvarkos ir neatsiejamą nuo žmogaus. Išskiriami du prasminiai sandai, susiję su reikšme ir jusline patirtimi. Fenomenologinėje tradicijoje šie du prasminiai sandai dažnai siejasi su atitinkamai Martino Heideggerio ir Maurice'o Merleau-Ponty filosofija. Abu sandai nėra aiškiai atskirti ir idealiau atveju reiškiasi kaip vienis.

Prasminį sluoksnį reprezentuojanti architektūra pasižymi tuo, kad yra dar niame ryšyje su vieta ir laiku, formuoja žmogų įtraukiančią komunikacinę erdvę ir emocinį atmosferų lauką. Architektūros prasmingumas atsiskleidžia žvelgiant retrospektyviai, suvokiant prasmę kaip tai, kas prarasta. Čia svarbų atskaitos tašką siūlo Heideggerio filosofija, kurioje pabrėžiamas autentiškumas. Kitaip nei mo-

dernus pastatas, siekiantis „įveikti laiko baimę“, architektūra, kuri atsiranda iš patikėjimo, pavyzdžiui, rokokinė bažnyčia, yra paklūstanti laikui – taip kaip autentiškas Heideggerio žmogus, esantis santarvėje su laiku ir visad jo turintis (Harries, 1982, 1983a). Harriesas ypač pabrėžia vietos ir erdvės savybių suderinimą (2017). To pavyzdys – tradicinė bažnyčia, kurios altoriai cikliškaip perstatomi. Darnus sambūvis su laiku priešinamas moderniai architektūrai, orientuotai į išbaigtumą ir totalumą. Totalumas siejamas su mirtimi, atvirumas – su gyvenimu (1980). Banguojančią barokinę liniją Harriesas sieja su kryptingumu, laikinumu, savybėmis, būdingomis žmogaus gyvenimui, o klasicizmui būdingą apskritimą – su platonisku belaikiu grožiu ir laikinumo tikrovės nuvertinimu (1982). Apšvietos krizės perspektyvoje ikimoderni architektūra yra išpildanti egzistencinius žmogaus poreikius, susijusi su religija, morale ar visuomene (1997).

XIX a. architektūros objektyvizacijos proceso metu prarastas per simbolizmą reiškęsis transcendentalumo siekis (Pérez-Gómez, 1983). Iki Apšvietos architektūra buvo betarpiškai susieta su pasauliu, kuris savo ruošu buvo dieviškas kūrinys. Architektūros transcendentškumas atliepė ikimodernią pasaulio sampratą. Stebuklai, anapusinio pasaulio reiškimasis buvo bendros pasaulėvokos dalis, kurią palaipsniui pakeitė įsivyravusi mechanistinė-materialistinė pasaulio samprata. Prasmingą architektūrą reikėtų suprasti kaip pasaulio, kuriame nėra aiškios ribos tarp šiapusybės ir anapusybės, atspindį (1983).

Veselės į istorinę architektūrą nuosekliai žvelgia kaip į reprezentaciją. Menas esmingai susijęs su gamta ir reiškiasi kaip jos tęsinys arba imitacija – mimezė. Jis nurodo į pirminę kūrybos sampratą kaip pasaulio tvarkos atkūrimą (1994). Reikšminį prasmės sandą sudaro du sluoksniai: „verbalinė“ ir architektūrinė išraiška. Pirmąjį sluoksnį sudaro dailė, skulptūra, vitražas ir kitos vaizduojamojo meno formos, intensyviai tyrinėtos ikonografijos ir ikonologijos tyrimuose. Architektūros sluoksnis dažnai lieka šių tyrimų paraštėse (2004). Tokia tendencija būdinga ir LDK vėlyvojo baroko tyrimams. Veselės architektūros sluoksnį vadina komunikacine erdve, kurią rekonstruoti įmanoma tik netiesiogiai, o suprasti ją siūlo per gestų kalbos analogiją. Komunikacinėje erdvėje latentinis pasaulis įgauna matomą vizualinę išraišką, kuriai Baroko epochoje skiriamas ypatingas dėmesys (2004).

Panagrinėkime, kokia yra bažnyčios pastato prasmė arba ką jis išreiškia. Gotikoje, sekant šv. Tomo Akviniečio apibrėžimu, bažnyčia reprezentuoja pačią tikinčiųjų bendruomenę. Tokio idealaus sambūvio metafora viduramžiais tapo dangiškasis Jeruzalės miestas, pasiteltas kaip įvaizdis katedrų architektūroje. Šventosios Dvasios vienijamos bendruomenės įvaizdis baroke transformavosi į Bažnyčią kaip hierarchinę struktūrą. Pagrindinis dėmesys tapo sutelktas į pačią Bažnyčios organizaciją, kuriai suteikti įrankiai (Eucharistija, sakramentai, popiežiaus valdžia, kunigai ir t. t.) yra tarpininkai, kreipiantys išganymo link (La Delfa,

2019). Baroke bažnyčios architektūra neapsiriboja pačios Bažnyčios kaip bendruomenės ar organizacijos metafora. Labai svarbus tampa tarpininkavimo aspektas.

Atsakymą į klausimą, ką reprezentuoja bažnyčios pastatas, šiai temai skirtame straipsnyje pateikė norvegų architektūros teoretikas Christianas Norbergas-Schulzas (1926–2000): bažnyčia reprezentuoja pasaulį. Detalizuojant šį teiginį, atsiskleidžia įtampa tarp abstrakčios erdvės ir konkrečios vietos. Bažnyčia kaip sakrali erdvė atspindi funkcinį poreikį, tai – tikinčiųjų susirinkimo ir liturgijos vyksmo erdvė, nurodanti į tarpininkavimo plotmę ir kreipianti Dievop. Bažnyčia kaip vieta, kaip teigia Norbergas-Schulzas, yra konkretaus pasaulio – žmonių kasdienio gyvenimo ir juos supančios aplinkos – reprezentacija. Bažnyčios pastate abstraktus ir konkretus dėmuo sujungiami, kaip tai nurodo pats įsikūnijimo slėpinys. Nuo IV a. bažnyčios pastatas vadinamas Dievo namais (lot. *domus Dei*) ir atspindi bažnyčią kaip pasaulio, sudaryto iš dangaus ir žemės, reprezentaciją. Bažnyčia yra šių dviejų pasaulio dimensijų susitikimo materializacija (Norberg-Schulz, 1992b). Du pasauliai čia ir supriešinami, ir sujungiami (Eliade, 1957/1997). Šio dualizmo pirmavaizdis yra Jeruzalės šventykla, kurioje, kaip rašė I a. istorikas Juozapas Flavijus, kiamas vaizduoja jūrą, pati šventovė – žemę, o Švenčiausioji vieta – dangų (p. 27). Dualistinis vaizdinytis vėl suaktualinamas Baroko epochoje, kai bažnyčios pastatas suvokiamas kaip „tarpininkas“ tarp dviejų sferų, sekant paties Kristaus pavyzdžiu. Žemės ir dangaus sferų jungtis akivaizdžiai reprezentuojama altoriuose (Aleksandravičiūtė, 2011). Tarpininkavimą tarp šių sferų išreiškia ir gausiai baroko mene sutinkama angelo ikonografija. Angelai nurodo ir į Baroko epochos teologiją, kurioje didelis dėmesys teikiamas tarpininkavimo sferoms: pagalbai tikinčiajam, jo orientavimui, bažnyčios misionieriškumui (La Delfa, 2019).

Norbergo-Schulzo suformuotas bažnyčios pastato prasmės apibendrinimas padeda suprasti architektūros ryšį su konkrečiam laikotarpiui būdinga pasaulio samprata. Sekant pirmojo skyriaus išvadamis galima teigti, jog XVIII a. viduryje viena reikšmingiausių sistemų, formavusių didelės dalies Europos, įskaitant LDK, pasaulėjautą, buvo Leibnizo ir jo pasekėjų filosofija.

2.1.3. Vertikalus ir horizontalus pasaulio sąryšis

Gottfriedo Wilhelmo Leibnizo filosofiją su baroko architektūra kiek skirtingais aspektais siejo įvairūs autoriai (Barth, 1956; Hempel, 1965; Assunto, 1969; Norberg-Schulz, 1974; Buci-Glucksmann, 1986/2013; Deleuze, 1993, ir kiti). Viena vertus, ši filosofija baroko architektūros kontekste gali būti vertinama kaip epochai būdingų estetinių principų atspindys. Filosofas skirtingais gyvenimo etapais viešėjo svarbiausiose baroko sostinėse tuometinėje Europoje, iš jų daugiausia

laiko (1672–1676) praleido Liudviko XIV laikų Paryžiuje, pusę metų gyveno Romoje (1689), jau atnaujintoje Giano Lorenzo Berninio, Francesco Borrominio, Pietro Da Cortonos, Carlo Fontanos ir kitų baroko stilių formavusių architektų. Kita vertus, galima apčiuopti paties Leibnizo įtaką jo gyvenimojo laikotarpio architektūrai, tai siejant su jo autoritetu įvairiuose Europos kraštuose. Filosofas bendravo ir susirašinėjo su Mainco, Hanoverio ir Brandenburgo kurfiurstais, Šventosios Romos imperijos ir Rusijos imperatoriais, neminint daugybės pačių iškiliausių to meto mokslininkų, filosofų ir teologų. Įtaka pasireiškė ir tiesiogiai, prisidedant prie dviejų vėlyvojo baroko raidai reikšmingų projektų. Leibnizas patarinėjo formuojant Vienos *Karslkirche* (arch. Fischer von Erlach, 1716–1736), ikonisko vėlyvojo baroko pastato, simbolinei programai. Taip pat remiantis jo idėja buvo suprojektuotas centriškas Hercogo Augusto bibliotekos pastatas (arch. Hermann Korb, 1706–1710) Volfenbiutelyje, Žemutinėje Saksonijoje, su ovalia skaityklos sale pastato centre. Tai pirmoji tokio tipo biblioteka, inspiravusi vėlesnes centriško plano bibliotekų struktūras (Tyack, 2019). Ovalas išreiškia suvienytos, bet atviros sistemos barokinį idealą (Norberg-Schulz, 1972). Šį principą galima būtų susieti su iš anksto nustatytos darnos sistema. Filosofo įtaka architektūrai pastebima jau jo gyvenamu laikotarpiu, kuris sutampa su vėlyvojo baroko architektūros principų formavimosi pradžia. Dar didesnę reikšmę jo filosofiniai tekstai įgijo po autoriaus mirties 1716 m., kai XVIII a. pirmoje pusėje Leibnizo ir jo sekėjų filosofija plačiai paplito ne tik Šventosios Romos imperijoje, bet ir toli už jos ribų.

Šeštajame XX a. dešimtmetyje šveicarų filosofas Hansas Barthas, kvestionuodamas savo kraštiečio Heinricho Wölfflino suformuotą nuostatą, kad barokas neturi jį pagrindžiančios teorijos, kėlė pamatinį klausimą – kokia filosofija galėtų būti baroko meno pamatas? Pirmiausia Barthas išskyrė svarbiausias baroko meno kūrinio savybes – hierarchiją ir reprezentaciją. Hierarchija arba vienybė yra orientacija aukščiausio taško link, ji suteikia tvarką gausai ir judėjimui. Reprezentacija reiškia, kad metafizinis pasaulis išreiškiamas fizine forma. Baroke tai reiškiasi kaip „medžiagos spiritualizacija“ ir „dvasios materializacija“ arba kaip įtampa tarp fizinės ir metafizinės plotmių (Barth, 1956, p. 420–421). Baroko meno kūrinį charakterizuoja, viena vertus, fundamentali įtampa, kita vertus – vienybės siekis. Analogišką modelį Barthas atrado Leibnizo filosofijoje. Joje išlaikoma įtampa tarp mechanistinio determinizmo ir teleologinio individualizmo, pateikiant teologiją grįstą šių vienas kitam prieštaraujančių principų sintezę. Mechaninių dėsnių organizuojamas žmogaus kūnas (ar kitas fizinis kūnas) yra tobulai harmoningame ryšyje su siela, kuri yra suvienyta Dieve, tarsi du laikrodžiai, rodantys tą patį laiką (1956). Fizinis ir metafizinis pasauliai tobulai atitinka vienas kitą, o monados išreiškia Dieve suvienytą hierarchinę pasaulio sistemą – tai giliaprasmiš pagrindas, kuris, kaip teigė Barthas, Leibnizo filosofiją leidžia susieti su baroko menu.

Neatmetant „vertikalaus“ sąryšio tarp fizinio ir metafizinio pasaulio plotmių, vėlyvojo baroko architektūros kontekstualumui reikšmingesnis Leibnizo filosofijos pagrindžiamas „horizontalus“ visuotinės darnos sąryšis, kuris sujungia visus fizinį pasaulį sudarančius esinius. Vienas iš ankstyvųjų šios sistemos apibrėžimų skamba taip:

„Harmonija yra tada, kai daugybė dalykų yra sujungti, o didžiausia harmonija yra tada, kai sujungiama daugybė netvarkingos išvaizdos dalykų, kurie dėl kokio nors netikėto ir nuostabaus sumetimo atkuriami iki aukščiausios darnos“ (Leibniz, 1673/2007, p. 40).

Nepaisant paradokso, iš anksto nustatytos darnos sistema pasiekama per įvairovę ir individualumą. Kaip teigė Leibnizo ryšį su baroku tyrinėjęs italų filosofas Rosario Assuntas, „įvairovės harmonija taip pat yra [ir] *formų* įvairovė“ (1969, p. 309; čia ir kitur iš italų kalbos vertė ir kursyvu išskyrė disertacijos autorius). Du bruožai išskiria vėlyvojo baroko bažnyčių architektūrą – tai ypatinga (faktūrų, formų, struktūrų, erdvių) įvairovė bei šių elementų priklausomybė nuo vienas kito arba kitaip vieningumas. Prieštarą tarp šių dviejų bruožų galėtų paaiškinti sudėtingos harmonijos principas. Kitas italų filosofas Mario Papinis Baroko epochos polimatų teorijose išskyrė metafizinę doktriną, kurią vienija *conatus* (lot. pāstangos, jėgų įtempimas) samprata. Skirtingai nuo statiškos renesanso harmonijos, XVII a. buvo pereinama prie dinamiškos ir netgi konfliktiškos harmonijos. Barokinei metafizikai būdinga siekti konfliktiško mąstymo ir pažinimo. Jos pagrindą sudaro „įtempta kraštutinės būties harmonijos paieška“, apibūdinama kaip sudėtinga harmonija (it. *armonia difficile*) (Papini, 1992, p. 133–134). Sudėtinga harmonija galima paaiškinti brandžiojo baroko architektūrą, kuriai neretai būdingos dramatiškos savybės, tokios kaip kontrastas, inversija, šviesotamsa ir pan. Sudėtingos harmonijos principas išlieka ir vėlyvajame baroke, modeliuojant formas ar erdves, tačiau sumažėja įtampos reikšmė. Taigi, vėlyvojo baroko architektūrą charakterizuoja sudėtinga, bet neįtempta harmonija. Šiuolaikinio stebėtojo tai neretai siejama su beprasme formų gausa. Pavyžiui, Lietuvių kalbos žodyne barokas apibrėžiamas kaip stilius, pasižymintis „puošnumu, prabanga ir dekoratyvinių smulkmenų gausumu“ (2017). Tókios konotacijos indikuoja prarastą teorinį pamatą, be kurio gausa ir įvairovė tampa dominuojančio modernistinio idealo neatitinkančiu ir prasmės neturinčiu daugžodžiaivimu.

Remiantis skirtingų autorių pagrindžiama prielaida, kad Leibnizo filosofijoje suteikia teorinį baroko architektūros pagrindą, galima teikti, kad vėlyvojo baroko bažnyčių architektūroje esanti formų, faktūrų, tūrių ir erdvių gausa ir įvairovė reprezentuoja pasaulio visumą. Jo filosofijoje pasauliui būdinga begalinė įvairovė, kuri nėra chaosas, bet paklūsta dieviškai hierarchiškai tvarkai. Giluminį prieštaros tarp, viena vertus, didžiulės įvairovės, taigi ir individualumo (ir formos prasme) ir, kita vertus, visuotinės vienovės paaiškinimą suteikia Leibnizo gamtos filosofija ir teologija. Geriausia sistema negali būti sudaryta iš tobulų dalių, nes jos visos

būtų vienodos – geriausia sistema, mūsų pasaulis, sudaryta iš netobulų, skirtingų dalių, kurios visos susijusios subordinaciniais ryšiais. Aiškinant visatos sandarą kaip geriausią įmanomą variantą, nors sudarytą iš įvairių (netobulų) formų, pasitelkiama architektūros analogija: nepaisant ribojančios funkcijos, sąmatos ir kitų aplinkybių, pastato projektas gali būti „geriausias iš visų“ (Leibniz, 1710/1993, § 200). Vėlyvojo baroko architektūros sudėtingumas ir individualių formų gausa bei kryptingas ir hierarchiškas vieningumas išreiškia modelį, kuris atitinka iš anksto nustatytos darnos sistemą, kuri architektūroje įgyja *Gesamtkunstwerk* išraišką (Hempel, 1965).

2.1.4. Atviro vieningumo principas

Leibnizo filosofijoje pasauliui būdinga suvienytos įvairovės sistema įtikinamai paaiškina vėlyvojo baroko bažnyčių architektūrinę išraišką. Bažnyčios atspindi pasaulį, kurį charakterizuoja sujungiamos įvairovės ir vienovės savybės. Prancūzų filosofo Gilles’io Deleuze’o teorijoje, kuri remiasi Leibnizo filosofijos analize, formuojama totalinio meno kūrinio samprata. Barokinis meno kūrinys sujungia skirtingas meno formas, kurios viena nuo kitos priklausomos: paveikslai, skulptūros, sieninė tapyba glaudžiai susiję su interjero elementais, interjero elementai su pastato architektūra, o pastato fasadas – su aplinka. Kiekviena dalis įgyja prasmę tik kitų dalių kontekste, taip sukuriamas besitęsiantis ir tarsi nesibaigiantis meno kūrinys (Deleuze, 1993). Rusų meno istorikės Jelenos Murinos teorijoje barokinė architektūros ir vizualiųjų menų sintezė įgyja sūkurio analogiją, išreiškiančią ypatingą dalių priklausomybę nuo visumos ir pačios sintezės kryptingumą (Murina, 1982). Baltarusių architektūros teoretikas Iharis Duchanas teigė, kad barokinėse LDK bažnyčiose stebuklingas altoriaus poveikslas yra viso interjero simbolinis centras ir nulemia viso pastato dalių vieningumą (1992). Taigi, vėlyvojo baroko bažnyčia yra nesibaigianti meno kūrinių sintezė, struktūruojama netiesiogiai išreikštos simbolinės hierarchijos.

Deleuzo teorijoje nesibaigiančią barokinę sistemą iliustruoja piramidės arba kūgio įvaizdis, sutinkamas keliuose Leibnizo veikaluose. Sekant romėnų pavyzdžiais, piramidės ar jai artima obelisko forma plačiai naudota XVIII a. antkapiuose, LDK ši forma pirmiausia žinoma iš *castrum doloris* dekoracijų. Obelisko formos dekoracijos statytos Vilniaus katedroje, Šv. Jono bažnyčioje, iki dabar išliko Skarulių ir Budslavo bažnyčiose (Matuskaitė, 2009). Piramidę ar kūgį primenančios, tik sudėtingesnės formos (pvz. varpo) siluetas naudotas bažnyčių architektūroje, ypač altoriuose ar bokštuose (2.1 pav.). Apačioje plati, o į viršų siaurėjanti ir į vieną tašką sueinanti forma išreiškia jungtį tarp žemės ir dangaus, bei gali simbolizuoti tiek įsikūnijimo slėpinį, tiek, atvirkčiai, orientaciją dievop. Leibnizo metafiziką, kuriai būdinga būties hierarchija, galima interpretuoti pasitelkiant piramidės alegoriją: viršūnė simbolizuoja Dievą – tai metafizinis taškas ir

visų būtybių ir daiktų galutinis tikslas. Iš jo kyla visa būties įvairovė. Pagrindas, kuris tarsi paskendęs miglose, nusitęsiantis į begalybę, reiškia pasaulio įvairovę (Leibniz, 1710/1993, § 416; Deleuze, 1993). Neapčiuopiamą pagrindą galime traktuoti ir kaip Dievo atvirumą pasauliui. Metafora nurodo į harmoniją tarp vienybės ir įvairovės, kurioje savo vietą turi visos pasaulio formos. Leibnizo vartojamas *infinuplicare* (lot. dauginti be galo) apibrėžia baroko estetikos idealą (Assunto, 1969).

a)

b)

2.1 pav. a) Augusto II vidaus organų antkapis, 1736, Varšuva (Grycuk, 2019); b) OSA bžn. Vilniuje, 1746–1768, fotogrametrinė rekonstrukcija (Arighetti & Minutoli, 2019)

Fig. 2.1. a) Tomb of the internal organs of Augustus II, 1736, Warsaw (Grycuk, 2019); b) OSA Church in Vilnius, 1746–1768, photogrammetric reconstruction (Arighetti & Minutoli, 2019)

Siekiant šiuo modeliu paaiškinti vėlyvojo baroko bažnyčios pastato architektūrą, reikia abstrakčias vienovės (suvienijimo) ir įvairovės (dauginimo be galo) sąvokas susieti su konkrečiomis, fiziškai išreikštomis bažnyčios pastato struktūros dalimis. Teorinio modelio perkėlimas negali būti nei pažodinis, nei labai tikslus kaip visiems pastatams tinkantis trafaretas. Teorinėje dalyje šią sąsają apibrėšime abstrakčiai: suvienijanti „viršūnė“ turėtų atitikti tas bažnyčios pastato dalis, kurios reprezentacijos būdu tiesiogiai kreipia dieviškosios realybės link; tarsi į begalybę nusitęsęs piramidės pagrindas turėtų atitikti tas bažnyčios pastato dalis, kurios

reprezentuoja fizinį pasaulį. Vėlyvojo baroko bažnyčių architektūros „atvirumą“ pagrindžia Leibnizo arba LDK artimesnė Wolffo gamtos filosofija. Kaip pasaulį sudarančių esinių skirtumai lemia jų ryšį, taip tą pasaulį atspindinti bažnyčios architektūra pasižymi jungties ir tęstinumo savybėmis, kurios ir lemia architektūros „atvirumą“. Pasaulį sudarančių elementų jungtį Wolffas apibūdina taip:

„Vienas visada turi pagrindą kitame, ir kiekvienas iš jų yra dėl kito, tai yra tiek vienas šalia kito esantys dalykai, tiek vienas po kito einantys dalykai turi pagrindą vienas kitame. Būtent tai apskritai galime pastebėti apie daiktus, kurie kartu sudaro pasaulį“ (1720/2009, § 543).

Remiantis šiais teoriniais samprotavimais keliama hipotezė, kad vėlyvojo baroko bažnyčios architektūra nesibaigia ties pastato sienomis ir „tęsiasi“ už pastato fizinių ribų. Sekant visuotinės darnos sistemos principu, architektūra tampa priklausomybės ryšiais susieta su konkrečios vietos aplinka.

Europos architektūros istorijos raidoje barokas išsiskiria tuo, kad nyksta renesansui būdingas tektoniškas fasado ir pastato vidinės struktūros ryšys. Lygiagrečiai šiam procesui didėja pagrindinio pastato fasado reikšmė, o kartu ir fasado sąveika su aplinka (Boschi, 2010; Portoghesi, 1973). Taigi, vėlyvojo baroko architektūroje išryškėja pastato atvertumas aplinkai, integralus santykis su kontekstu (Denti & Skalický, 2001; Lynch, 1996; Weretka, 2014). Iš anksto nustatytos darnos sistemos modeliui artimus principus išskyrė baroko tyrimų pionierius Wölfflinas. Iš 5 baroko meno kūrinių charakterizuojančių savybių (tapybiškumo, gilumo, atvirumo, vieningumo ir neaiškumo) susitelkime į atvirumo ir vieningumo savybių porą. Remdamasis empirine baroko pastatų analize, Wölfflinas barokinio pastato atvirumą siejo su atektoniška sandara ir renesansinės harmonijos atsisakymu, o vieningumą arba vienovės siekį apibrėžė kaip atskirų architektūros formų savarankiškumo praradimą, sudarant vientisą, nedalomą kompoziciją (1915/2000). Atvirumą ir vieningumą kaip iš pirmo žvilgsnio nesuderinamą, bet baroko architektūrą charakterizuojantį derinį planinėse-erdvinėse bažnyčių struktūrose išryškino Norbergas-Schulzas. Jis teigė, jog barokiniame pastate sukurama suvienyta bei integruota, ir kartu atvira bei dinamiška sistema (1972). Pabrėžiant įvairovės ir vienovės savybių veikimą kartu siūloma įvesti „atviro vieningumo“ sąvoką. Toks atviro vieningumo siekis vėlyvojo baroko architektūroje yra dėsninga XVIII a. pasaulėvokos išraiška. Wolfflino ir vėlesnių autorių išskirti formalieji baroko architektūros bruožai, tik suradus juos pagrindžiantį teorinį-filosofinį modelį, iš tikrųjų įgyja prasmę. Giluminį pagrindą, kylantį iš gamtos filosofijos ir teologijos, fizinėms baroko architektūros savybėms suteikia Leibnizo ir Wolffo filosofija.

Aiškiai įvardintas atviro vieningumo principas leidžia pagrįsti baroko architektūros kontekstualumą gamtos elementų atžvilgiu. Iš pradžių, siekiant atskleisti šio principo raiškos būdus, atviras vieningumas analizuojamas santykyje su isto-

rine architektūra. Principas, jungiantis tokias savybes kaip atvirumas ir integravimas, orientacija ir suvienijimas, reiškiasi įvairiose plotmėse. Holistinė analizė prieiga sudaro sąlygas giliau suprasti sąsają tarp teorinio modelio ir konkrečios architektūrinės išraiškos.

2.2. Aktualūs sąryšio su aplinka būdai

Atviro vieningumo principas reiškia tarpininkaujančią architektūros funkciją: bažnyčia tuo pačiu metu yra ir suvienyta, ir atvira. Tarpininkaujanti funkcija reiškia, kad bažnyčios kontekstas, nuo kurio atsispiriama, per architektūrą susiejamas su švenčiausiąja altoriaus vieta. Tai išreiškia piramidės vaizdinys, kuris yra metafora – bažnyčioje šis teorinis modelis dažniausiai įgauna kitokią, žymiai kompleksesnę išraišką.

Antrasis poskyris skirtas apžvelgti, kokiais konkrečiais būdais teorinis modelis gali būti išreikštas ir kaip atviro vieningumo principas gali lemti bažnyčios pastato kontekstualumą kraštovaizdyje. Vėlyvojo baroko architektūra pasižymi labai turtinga formų, tūrių ir formuojamų erdvių raiška, neapsiribojančia vien architektūrinėmis priemonėmis, jungiančia kitas meno sritis – skulptūrą, tapybą, metalo plastiką, mažąją architektūrą, kraštovaizdžio planavimą ir kitas – į vientisą kūrinį. Architektūrinėms raiškos priemonėms tampa būdinga ypatinga įvairovė, kuri reikšmingai praplečia bažnyčios komunikacinę erdvę, įgalindama skirtingais būdais perteikti atviro vieningumo modelį. Pastato atvirumo aplinkai raiška ir strategija kiekvienu atveju gali būti individuali.

Trečiame ir ketvirtame skyriuje tema analizuojama pasitelkus archetipinių simbolių metodą. Šiame skyriuje analizuojami du vėlyvajam barokui būdingi ir praktinei tyrimo daliai aktualūs, atviro vieningumo formuojami architektūrinės raiškos principai. Prieš pereinant prie metodologijos ir konkrečių pastatų analizės, būtina aptarti šių principų teorinį kontekstą.

2.2.1. Tradicinių struktūrų integravimas

Neinovatyviausia LDK vėlyvojo baroko bažnyčių dalis yra tradicinės planinės-tūrinės struktūros, dažniausiai perimtos iš gotikos, renesanso ar ankstyvojo baroko laikotarpių. Remiantis formos ir stiliaus analize toks istoriografijoje įsitvirtinęs teiginys yra teisingas ir pagrįstas. Šiame darbe remiantis atviro vieningumo principu siūloma kitokia žiūros perspektyva. Tradicinis planas ir jo nulemta struktūra yra integruojama į barokinę sistemą ir tampa nuo jos priklausoma. Planas veikia kaip istorinis elementas ir kaip tūrį ir erdvę formuojanti struktūra, abiem atvejais galima įžvelgti atviro vieningumo veikimo principą. Panašiai integruojami gali būti ir kiti tradiciniai elementai.

Istorinių stilistinių skolinių vaidmuo vėlyvojo baroko architektūroje yra sudėtinga tema, kuri LDK kontekste nėra pakankamai tyrinėta. Ji kelia nemažai menotyrynių klausimų, vedančių į filosofinio apmąstymo lauką. Viena iš problemų susijusi su gotikinių elementų integracija XVIII a. architektūroje. Kartais šis reiškinys gana paviršutiniškai priskiriamas ankstyvai neogotikai, tačiau įdėmesnė analizė atskleidžia filosofinį-kosmologinį gotiškų elementų pagrindą (Biliūnas, 2025a). Kaip viename reikšmingiausių veikalų, parašytų gotikos ir baroko klausimu atskleidžia britų architektūros istorikas Rudolfas Wittkoweris, gotika per XVII ir XVIII a. iš esmės nebuvo pasitraukusi. Tam tikromis formomis ši architektūrinė kalba egzistavo kaip tęstinis reiškinys, alternatyvus dominuojantiems klasikiniams kanonais grįstiems stiliams netgi tokiuose kraštuose kaip Italija (Wittkower, 1974). Vėlyvajame baroke gotikos įtaka nenusilpsta, o tam tikra prasme įgauna naują kvėpavimą. Lenkų meno istorikas Andrzejus Józefas Baranowski, nagrinėdamas gotikos ir vėlyvojo baroko architektūros santykį Vidurio Europos kontekste išskiria dvi iš pirmo žvilgsnio priešingas tendencijas, paaiškinančias gotikos įtaką. Viena vertus, tęsiamos vietinės tradicijos, susijusios su viduramžiška statybų tradicija. Antra vertus, gotikos principai integruojami sekant Francesco Borrominio ir Guarino Guarinio idėjomis, modeliais ir architektūrine kalba (Baranowski, 1983). Nėra žinoma, kad šių progresyvių baroko autorių teorija būtų tiesiogiai paveikusi LDK.

a)

b)

2.2 pav. a) Vilniaus Šv. Jono bžn. (Zdanovskis ir Zdanovska, XX a. 4 deš.);

b) Ainos bžn., 1781–1788 (Nevar, 2017)

Fig. 2.2. a) Vilnius Church of St. John (Zdanovskis and Zdanovska, 1930s)

Pastarąją tendenciją, kartais vadinamą borominizmu, reikėtų suprasti kaip nuorodą į XVII a. viduryje reformuotą baroko architektūros kalbą, kurios atskaitos taškas buvo kritika klasikiniam kanonui, tęsiant manieristų, ypač Michelangelo pradėtą atotrūkį nuo renesanso architektūros. Buvo atsakyta klasikinių taisyklių (bet ne antikos kaip šaltinio), o kartu su jomis ir ribojančios istorinės perspektyvos, išaukštinusios antikinės architektūros kanoną ir renesansą. Atmetus tokią hierarchizuotą istorinės architektūros sampratą, atsivėrė Renesanso epochoje ignoruotos ar į paraštes nustumtos architektūrinės tradicijos, visų pirma nekanoninė klasikinė bei gotikinė architektūra (Portoghesi, 1967). Borrominio architektūra amžininkų ir buvo vadinama tiesiog gotiška (Wittkower, 1974).

Ryškiausi atgaivintos gotikinės tradicijos bruožai pasireiškė netiesiogiai: tai vertikalumas, sienų ir skliauto (piliastų ir nerviūrų) jungtis, šviesos modeliavimas, simbolizmas. LDK tyrimuose vėlyvasis barokas su gotika gretinamas taip pat netiesiogiai. Analogija labiau susijusi ne su konkrečiais gotiškais elementais, bet su įspūdžiu, bendru vizualiniu panašumu, pavyzdžiui, akcentuojamas vertikalus pastatų charakteris. Taip apibūdinama XVIII a. penktame dešimtmetyje rekonstruota gotikinė Šv. Jono bažnyčia Vilniuje (2.2 pav.) (Drėma, 1997). Panašiai gotikos įtaką Borrominio architektūroje apibūdina ir Wittkoweris, ne tiesiogine prasme, bet kaip perimtą asociacijų ir simbolių lauką (1974). Naująją vėlyvojo baroko kalbą, kuri nebėra klasicistiškas ankstyvasis barokas, bet nėra ir gotika ar neogotika, galima būtų vaizdžiai apibūdinti kaip „integruojantį klasicizmą“. Abu dėmenys čia svarbūs, nes barokui būdinga įtampa šiuo atveju reiškiasi tarp klasicizmo ir ne klasikinių tradicijų. Vėlyvasis barokas kaip megaepochos kulminacija pasireiškė kaip skirtingų architektūros kalbų integravimas į vieningą sistemą.

Dažnai LDK vėlyvojo baroko bažnyčiose sutinkamų gotiškų bruožų pavyzdžiais gali būti: siaura gili presbiterija, halinė pastato struktūra, dvibokštis fasadas, aukšti dekoratyvūs frontonai, aukštas stogas, struktūruojančios orderio sistemos stoka ir kiti bruožai. Nustatyti, ar konkretus gotiškas elementas nulemtas amatininkiškos tradicijos ar sintetizuojančios baroko kalbos yra sudėtinga ir kartu mažai prasminga užduotis. Užtenka konstatuoti, jog vėlyvajam barokui būdingas atvirumas tradicinių bažnyčių modelių ir kitų ankstesnių epochų elementų integravimui. Tradicinis planinis-tūrinis modelis integruojamas panašiai kaip senoji struktūra integruojama rekonstruojamuose pastatuose. Vilniuje ir kituose LDK miestuose (Dinaburge, Pinske, Polocke, Kaune ir kituose) XVIII a. viduryje po gaisrų atstatytos bažnyčios suformavo modelį, kuriuo galimai paskui buvo sekama ir statant naujus pastatus. Hipotezę apie po gaisrų atstatytų Vilniaus bažnyčių bokštų mūrines viršūnes pateikė Jerzys Paszenda (2000). Specifinės savybės, būdingos atstatomoms bažnyčioms – išlaikyti tradiciniai modeliai ir naujai suformuoti smailėjantys mūriniai bokštai bei altoriai – galėjo nulemti savitus Vilniaus baroko mokyklos bruožus. Tiek rekonstruotose (ryškiausias pavyzdys Šv. Jono bažnyčia Vilniuje), tiek naujai statomose bažnyčiose tradicinis „konservatyvus“

planas, perimtas iš ankstesnio sakralinės architektūros žodyno, pakluso naujo barokinio kūrinio principams ir architektūrinei visumai. Pavyzdžiui, architektūros istorikas Vladas Drėma pabrėžė, kad architektas Johanas Christophas Glaubitzas rekonstruodamas Šv. Jono bažnyčią kūrybiškai integravo senąjį sluoksnį, pritaikė prie po gaisro likusios mūrinės dalies ir išvengė stilistinių prieštaraimų (1997).

LDK bažnyčios nepasižymi Vidurio Europos vėlyvojo baroko architektūrą charakterizuojančiais bruožais, tokiais kaip interjero erdvės transformacija, persiliejančių erdvių sistemas formuojančios sudėtingos planinės struktūros, banguojančios sienų plokštumoms ar simetriškas architektūrinių-urbanistinių ansamblių formavimas. Kai kuriuos iš šių bruožų nors ir galima aptikti LDK pavyzdžiuose, jų raiška čia daug kuklesnė. Artimiausi Vidurio Europos architektūrai būdingos pailgo ir centriško plano jungties pavyzdžiai yra LDK pasienio su Lenkija mieste Vlodavoje pastatyta Šv. Liudviko bažnyčia, OSPPE (arch. Paolo Antonio Fontana, 1739–1752) taip pat OSST (1738–1760) ir OSsS (1751) bažnyčios Bresto bei keletas kitų pavyzdžių. Vlodavos ir Bresto bažnyčios artimesnės Lenkijos vėlyvajam barokui, siejamos su daugiausia ten dirbusiu architektu Fontana, ir yra reikšmingos dėl jungties tarp LDK architektūros ir turtingos Vidurio Europos tradicijos.

Hibridiniai Bresto ir Vlodavos bažnyčių modeliai LDK yra išimtis, tačiau ir dominuojančios tradicinės planinės-tūrinės struktūros gali būti integruotos į atviro vieningumo sistemą. Tokie senieji modeliai kaip kryžiaus plano bazilika, betranseptė bazilika, halinė ar vienanavė bažnyčia, paminint populiariausius, pasižymi skirtingais charakteriais, svariai darančiais įtaką visuminiam bažnyčios pastato suvokimui ir patirčiai. Ne tik inovatyvus tradicinių modelių sintezavimas, būdingas tik pavienėms LDK bažnyčioms (ir tai labai kuklia apimtimi), bet ir selektyvus vieno ar kito tradicinio modelio pritaikymas ir integravimas gali absoliučiai išreikšti prasminį vėlyvojo baroko pastato sluoksnį. Disertacijoje susitelkiama į architektūrinės raiškos kontekstualumo aspektą. Tradicinių modelių įvairovė, nors ir ne tokia didelė kaip hibridinių struktūrų Bohemijos, Bavarijos ar, pavyzdžiui, Italijos Pjemonto bažnyčiose, bet suteikia statytojams galimybę rinktis, tarsi iš mažytės enciklopedijos, vieną ar kitą variantą. Tradiciniai modeliai LDK bažnyčiose formuoja horizontalų, vertikalų, į vieną ar kelias puses orientuotą architektūrinės visumos pagrindą, kuris reikšmingas ir kontekstualumo raiškai.

Galima išskirti du būdus, kaip tradiciniai modeliai paklūsta atviro vieningumo principui: pirma, jie organiškai integruojami į barokinę visumą; antra, jų nulemtas bažnyčios architektūrinis charakteris pasižymi įvairove (dėl istorinių modelių įvairovės) ir leidžia pastatui būti „atviram“, t. y. atitikti aplinkos charakterį, kontekstualizuotis. Tradicinių modelių ir aplinkos ryšys konkrečiose bažnyčiose analizuojamas ketvirtame skyriuje.

2.2.2. Simetriški ansambliai

Tiek antikinė, tiek moderni simetrijos architektūroje samprata kyla iš žmogaus kūno proporcijų. Vitruvijui simetrija reiškė harmoningą atskirų dalių santykį su visuma sekant žmogaus kūno pavyzdžiu. Ar šiuolaikinės simetrijos samprata egzistavo Antikoje ir Viduramžiais – klausimas išlieka diskusinis. Bet kuriuo atveju, sąmoningas dvišalės simetrijos sureikšminimas architektūroje atsirado Renesanso epochoje ir išplito po visą Europą kaip nauja kompozicinė norma (Selzer, 2021). Moderniaja prasme simetrijos terminas pirmą sykį pavartotas XV a., o įsitvirtino XVII a. antroje pusėje (Hon & Goldstein, 2008; Selzer, 2021). Pradedant renesansu, architektūros teorijos autoriai diegė simetriškos kompozicijos normą, ją kildindami iš žmogaus kūno dvišališkumo. Pavyzdžiui, Albertis rašė, kad pastatas neturėtų būti tarsi „monstras nevienodais pečiais“ (1486/1997, I, § 9). Baroko architektūroje iš renesanso buvo perimta būtent ši geometrinė harmonizavimo priemonė.

Monografijoje apie architektūros suvokimą šiuolaikiniai amerikiečių tyrėjai Ann Sussman ir Justinas B. Hollanderis teigia, kad mūsų kūno sandara lemia ir estetinį aplinkos suvokimą – aplinkoje esančios dvišališkai simetriškos struktūros, atliepančios žmogaus kūno sandarą, yra labai svarbios. Žmonės teikia pirmenybę simetrijai tiek kitų žmonių veiduose, tiek dirbtiniuose objektuose. Aplinkoje esančios simetriškos struktūros teigiamai veikia žmonių emocinę sistemą, kelia prielankumo, ramybės, saugumo jausmus (Sussman & Hollander, 2015). Anot matematiko ir architektūrologo Nikoso Salingaroso, žmonės linkę ieškoti simetrijos aplinkoje ir ši paieška yra universali, kylanti iš mūsų biologinės prigimties. Simetriška architektūra, besiremianti gamtos principais, formuoja gilią prasmę aplinkos patirtį (2020). Tad baroko architektūrai būdinga griežta simetrija apeliuoja į pasąmoninį harmonijos poreikį. Tai būtų galima sieti su psichologinės manipuliacijos mechanizmais, siekiu paveikti psichologiškai ir valdyti tikinčiųjų mases (Maravall, 1985). Dėl stipraus psichologinio poveikio simetrija dažnai tampa galios reprezentacija, tai atspindi ir vėlesnėse epochose noriai taikytas šis barokinis principas (Jász, 2021). Iš žmogaus kūno kildinamos simetrijos taikymas formuojant ne tik architektūrą, bet ir visą supančią aplinką, ilgainiui lėmė miestų ir gamtinių struktūrų formalizavimą – simetrijos kaip homocentrinės harmonijos taikymą vis platesnei architektūrinės aplinkos skalei: gatvėms, aikštėms, parkams, uostams ir t. t.

Renesanso architektūros idėjinio pagrindo centre buvo žmogaus kūno, kaip dangiško makrokosmoso atspindžio, harmonija. Renesansinio pastato estetika nėra orientuota į betarpišką juslinį patyrimą ir reikalauja tam tikrų intelektualinių pastangų (Samalavičius, 2018). Pokytį, kurį atnešė barokas, architektūros istorikas Rudofas Wittkoweris apibrėžė kaip perėjimą nuo proporcijų mokslo kaip „objektyvios tiesos“ prie architektūros suvokimo kaip „subjektyvios tiesos“ (Wittkower, 1971, p. 147–150). Proporcijų sistemas analizavęs architektas Richardas

Padovanas šį pokytį sieja su dinamiškos ir į begalybę besitęsiančios erdvės reprezentacija, kuri tampa įmanoma tik atsisakius proporcijomis grįsto projektavimo. Moksle baroką ženklina begalybės idėja, o mene – subjektyvi patirtis (Padovan, 2003). Šio proceso atspindžių galima rasti ir ATR architektūros teorijos raidoje, pavyzdžiui, Adalbertas Tytkowski XVII a. pabaigoje architektūrą pristatė kaip juslių (regėjimo) sferą (Butvilaitė, 2002). Renesanso normų atsisakyta kaip nebeaktualių, išskyrus vieną jų – dvišalę simetriją – kuri baroko architektūroje tapo dominuojančia. Simetrija unikaliai atliepė ir sujungė begalybės idėją su subjektyvia patirtimi. Amerikiečių meno istorikas Gerože'as Leonardas Hersey'us analizavo skirtingas metafizines sistemas, baroko architektūroje pasireiškusias per skaičių, muzikos, šviesos ir geometrijos principus. Tarp jų įvairias simetrijos formas: poslinkio, sukimo, spiralinę ir kitas (Hersey, 2000). Vis tik, XVII–XVIII a. skirtingų mokslo principų taikymas architektūroje priklausė nuo konkretaus projekto ir visuotinių renesanso normų nepakeitė. Universalia norma, taikyta ir bažnytinėje, ir pasaulietinėje architektūroje, tapo dvišalė simetrija bei jos sekiny – ašinė kompozicija.

Simetrija susijusi su tiesiogine aplinkos patirtimi. Sureikšmintą dvišalės simetrijos svarbą baroko architektūroje galima būtų bandyti paaiškinti grįžtant prie pastato ir žmogaus kūno analogijos. Žmogaus kaip ir absoliučios daugumos kitų gyvūnų išorinė sandara pasižymi dvišališkumo savybe – ją paaiškinti galima aki-vaizdžia sąsaja su judėjimu, kuris išskirtinai būdingas gyvūnams. Tai viena iš dominuojančių teorijų ir šiuolaikiniame biologijos moksle. Teigiama, kad būtent dvišalės sandaros kūnas suteikė išskirtines judėjimo ir manevravimo erdvėje galimybes, o tai evoliucijos eigoje dvišaliams gyvūnams suteikė pranašumą (Holló & Novák, 2012). Pagrindinė žmogaus judėjimo trajektorija sutampa su jo kūno simetrijos ašimi. Baroko epochos bažnyčių architektūra atspindi žmogaus kūną išryškinant judėjimo ašį kaip simetrijos pagrindą.

Architektūros gretinimą su interaktyvia žmogaus kūno prigimtimi iliustruoja vadinamasis „apkabinimo“ motyvas. Vilų aprašymuose jį naudojo vėlyvojo renesanso autorius Andrea Palladio, o ypač šis motyvas išpopuliarėjo Baroko epochoje. Borrominis *Casa dei Filippini* fasadą lygino su žmogaus kūnu išskėstomis rankomis, pasirošusiu apkabinti kiekvieną atvykstantįjį (Borromini, 1725/1998, p. 79). Analogišką vaizdinį pasitelkė Berninis, lygindamas S. *Pietro* aikštės kolonadą su apglėbiančiomis motinos Bažnyčios rankomis (Wittkower, 1958, p. 156). Apkabinimo motyvas baroko architektūroje mimetiškai atspindi žmogaus kūnui būdingą savybę, kurią fenomenologas Maurice'as Merleau-Ponty vadina intencionalumu. Žmogaus kūnas yra ir realus, ir kartu orientuotas į būsimą veiksmą arba „virtualus“, kitaip sakant kūnas yra būsimą judėjimo projektas (Gutauskas, 2021; Merleau-Ponty, 1945/2018). Įgaubtas Borrominio *Casa dei Filippini* fasadas yra dinamiškas, nes atspindi žmogaus kūno judėjimo intencionalumą. Antici-

puojamo judesio architektūroje pagrindas yra dvišalė simetrija, formuojama menamos centrinės ašies (t. y. centrinės plokštumos) atžvilgiu. Griežtai simetriškas barokinis fasadas yra ryšyje su simetriška bažnyčios vidaus erdve ir, idealiau atveju, simetriškai organizuojama išorės aplinka, o skirtingų erdvių jungtis yra simetrijos arba judėjimo ašis.

Pasitaikantys bažnyčios fasado ir vidaus erdvės nesutapimo atvejai atskleidžia baroko architektūros formuojamą subjektyvų santykį, kuriam nesvetima iliuzinė patirtis. Simetriška ašinė kompozicija gali neatitikti geometrinės tiesos, jeigu atsirandantys pertrūkiai ar posūkiai patenka į suvokimo toleruojamą paklaidą. Tokios barokinės apgaulės pavyzdžiu *par excellence* galėtų būti Vigevano katedros fasadas (1673–1680, arch. Juan Caramuel Lobkowitz), kuris optinės manipuliacijos būdu sukuria įspūdį, jog katedra stovi simetriškai aikštės erdvei, nors taip nėra (Boschi, 2010). Kuklesnis tokio sprendimo pavyzdys LDK – prie Gardino bernardinų bažnyčios pristatytas fasadas (1685), pasižymintis ekrano principu. Fasado ašis šiek tiek praslinkta centrinės navos ašies atžvilgiu. Tokio sprendimo priežastis galėtų būti, kaip ir Vigevano atveju, iliuzinė išorinio vaizdo harmonizacija, šiuo atveju derinant fasadą prie bokšto (Gabras et al., 1988; Pirmidowicz, 2011).

Baroko bažnyčių architektūroje aiškiai išreikšta simetrijos ašis (plane) arba simetrijos plokštuma (tūryje) yra būdinga visiems stiliaus raidos etapams nuo ankstyvojo iki vėlyvojo baroko, išskyrus tik kraštutinę rokoko architektūrą, pasižymintia ašinės kompozicijos nykimu. Dominuojanti ašis būdinga net ir centriško plano pastatams (Frankl, 1914/1982). Kaip judėjimo pagrindas, simetrijos ašis barokinėse bažnyčiose gali būti suvokiama skirtingais aspektais: kaip judėjimo trajektorija (funkcinis aspektas), per psichologinį-estetinį architektūros suvokimą ar simbolinę prasmę. Ašinėje kompozicijoje apsijungia trys svarbiausi bažnyčios pastato elementai – fasadas, nava ir altorius (Norberg-Schulz, 1972). Ši programa aiškiai atsiskleidžia jau *II Gesù* ir kitose ankstyvojo baroko bažnyčiose, pavyzdžiui Krokuvos SJ ar Vienos OC, kur išryškinus pagrindinį, nunyksta šoninių fasadų svarba, jie neretai paliekami neapdailinti, atsisakoma šoninių įėjimų. Visas dėmesys telkiamas į pagrindinį fasadą ir jo centre esantį įėjimą (Boschi, 2010). Reformuotos liturgijos (nuo 1570 m.) metu vykstantis tikinčiųjų judėjimas organizuojamas centrinės navos ašyje, vedančioje altoriaus link. Centrinis altorius projektuojamas nebe transepto kryžmėje, o tolimiausiam navos taške – taip sukurama reikalinga erdvė liturgijos eigai ir kartu išryškinamas navos ilgumas (Frankl, 1914/1982). Centrinė nava formuojama pagal sosto menės principą – visas dėmesys telkiamas į altorių, kuris nuo XVII a. įsitvirtina ir kaip tabernakulio vieta (Richter, 2005; Yates, 2008). Nuolatinė Švenčiausiojo Sakramento lokacija centriniame altoriuje, atspindinti barokinį Dievo Kūno kultą, sustiprina altoriaus reikšmę ir suteikia jam, o kartu ir ašiai, vedančiai altoriaus link, sunkiai pervertinamą metafizinį krūvį. Norbergas-Schulzas fasado, navos ir altoriaus elementus

bažnyčios struktūroje vadina simboline vartų, kelio ir tikslo triada. Skirtingai nei renesanse ar manierizme visi trys elementai veikia kartu, sukurdami sistemą (1972). Taip formuojama judėjimo traketorija nuo bažnyčios išorės iki altoriaus. Barokinių bažnyčių interjerų erdvėms būdingas atskirų dalių priklausomumas nuo visumos, jų persilieėjimas, „sinkopuotas“ ritmas – tai formuoja interjerą kaip nebaigtą ir atvirą erdvę (Frankl, 1914/1982). Navos ašyje šios priemonės kuria judėjimo įspūdį. Kartu tikintysis yra kviečiamas tokioje erdvėje judėti pats. Vokiečių-amerikiečių meno istorikas Paulis Franklis, kaip ir jo amžininkas Wölfflinas, baroko architektūrą apibrėžia per renesanso prizmę. Bažnyčios interjero erdvinę organizaciją Franklis apibūdina kaip „dialogą“, kuris pakeitė renesansinį „monologą“. Daugiau dėmesio skiriant liturgijos organizavimui erdvėje, altoriaus mensa tampa mistinio susitikimo, Komunijos vieta, o bažnyčios architektūra „veda“ šio susitikimo link (1914/1982). Metafizinis susitikimas, projektuojamas simetrijos ašyje, yra ir pagrindinė apkabinimo motyvo tema. Fasade sukuriamas susitikimo anticipacija išpildoma pasiekus kelionės tikslą prie altoriaus.

Visoje barokinės bažnyčios struktūroje centrinė ašis įgauna reikšmingą vizualinę-erdvinę matmenį. Norbergo-Schulzo monografijose, skirtose baroko architektūrai, daugiausia dėmesio skiriama planinėms-erdvinėms struktūroms. Autorius jose išryškina barokui būdingą ašių hierarchijos principą. Bažnyčių architektūroje buvo siekiama ištęsto ir centriško plano jungties, dažniausiai pasitaikantys tokie modeliai – lotyniško kryžiaus ir ovalo formos planai. Apibendrinant tokia struktūra vadinama „dvišaliu organizmu“ (1972, p. 80). Dvišalės simetrijos ašis yra dominuojanti, o jai statmena transepto ar skersinė ovalo ašis – papildoma ir ne tokia svarbi. Planinė-erdvinė barokinės bažnyčios struktūra aiškiai atspindi atviro vieningumo principą, kur dominuojanti simetrijos arba judėjimo ašis ženklina atvirumą, o centriškam planui būdingi elementai (skersinė ašis, kupolas) – dominuojančios ašies atskaitos tašką arba tikslą.

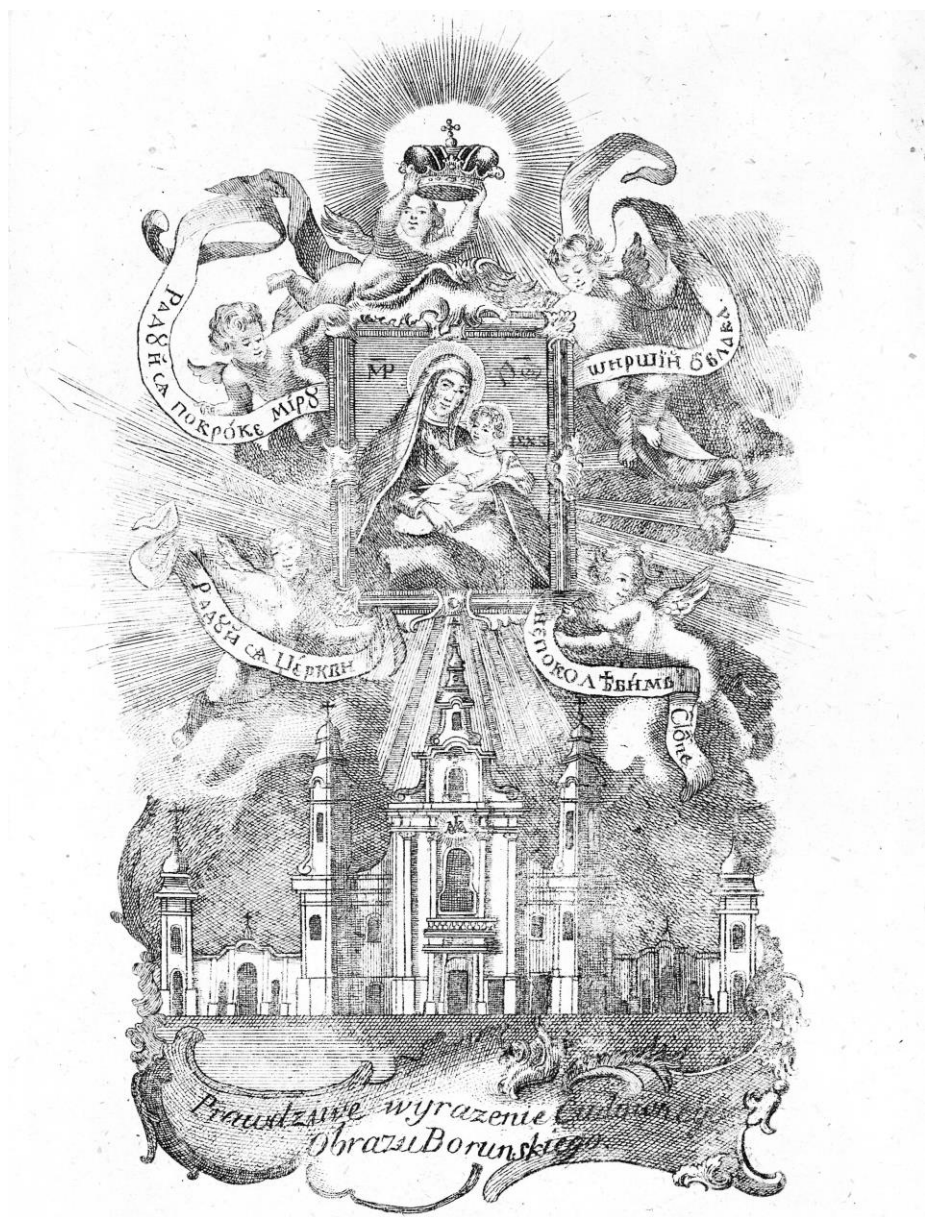
Dvišalės simetrijos ašies lemiamas baroko bažnyčių atvirumas labiausiai atsisiskleidžia pastato ryšyje su aplinka (Norberg-Schulz, 1974). Viena vertus, architektūrinę aplinką formuojanti ašis Baroko epochoje tęsia homocentrinės harmonijos dėsnių taikymo tradiciją ir išreiškia dominuojančią žmogaus poziciją gamtos atžvilgiu. Tokia interpretacija atspindi baroką kaip renesanso idėjų tąsą. Antra vertus, ašis pasižymi begaline erdve (arba jos iliuzija) ir yra išskirtinai Baroko epochos fenomenas (Morris, 1972/1994). Ašis asocijuojama su plėtra ir judėjimu (Jellicoe & Jellicoe, 1995). Simetrija formuoja fizinio ar menamo judėjimo traketoriją – tiek pastato viduje, tiek urbanistinėje aplinkoje ar parko struktūroje. Kaip ir dvišalė simetrija, ašinė kompozicija yra susijusi su barokui būdinga „subjektyvia tiesa“ – konkrečia žmogaus patirtimi. Architektūrinėje-urbanistinėje aplinkoje ašį apibrėžia geštaltnis tęstinumo principas, kuris remiasi vizualine aplinkos suvokimo psichologija. Remiantis minėtu principu, į menamą eilę surikiuotus elementus (net jei juos skiria atstumas) linkstame suvokti kaip visumą (Norberg-

Schulz, 1971; Todorovic, 2008). Baroke ašis formuojama iš konkrečių ją sudarančių elementų, kurių sujungimas ašyje sukuria anticipuojamo judesio efektą, nes ašyje užmezgamas ryšys tarp „čia“ ir „ten“ (Seamon, 2018, p. 145). Ašies sąryšis su judėjimu yra tarsi neišvengiamas – joje tiesiogiai arba žvilgsniu judama į vieną ar į kitą pusę. Dėl to bažnyčių architektūroje ašis gali būti „atsivėrimo“ išoriniam pasauliui priemonė. Atviro vieningumo principas barokinėje ašinėje kompozicijoje atsiskleidžia per paprastą ir kartu unikalią ašies struktūrą. Iš žmogaus pavyzdžio kylanti dvišalė simetrija ir vektorinė ašies prigimtis lemia judėjimo išpūdį. Judėjimas ašinėje (ištęsto plano) struktūroje tos pačios ašies dėka gali būti (tam tikrais atvejais) perkeliamas į pastato išorę ir suteikti pastatui „begalybės“ perspektyvą, susiejant jį su aikšte, gatvių sistema, urbanizuota ar natūralia gamtine erdve. Ašinė kompozicija sutelkia ir organizuoja aplinką bei kreipia altoriaus, kaip atskaitos taško, link. Atviro vieningumo principas, charakterizuojantis ašį, paaiškina šios kompozicinės priemonės išgalėjimą baroko architektūroje. Judėjimas ir atskaitos taškas, begalybė ir sutelktumas – unikalūs šių kontrastuojančių savybių ištirpimas ašies struktūroje yra barokui būdingos prieštaringos harmonijos pavyzdys.

Pirmuosiuose disertacijos skyriuose suformuotus teiginius padeda apibendrinti pabrėžtinai simetriškas Barūnų Šv. Petro ir Povilo bažnyčios pavyzdys Vilniaus vaivadijoje (2.3 pav.). Vieną iš garsiausių LDK Švč. Mergelės Marijos atvaizdą pristatančiame raižinyje atspindėtas dualistinis pasaulėvaizdis, kuriame fizinis ir metafizinis dangus yra virš Žemės. Viršuje pavaizduotas ir gerbiamas paveikslas (ikona). Tai neatitinka jo fizinės padėties bažnyčioje, bet nurodo į simbolinę ir metafizinę hierarchiją. Paveikslas vaizduojamas kaip tikrasis tarpininkas tarp dviejų pasaulio sferų, o jo vaizdavimas iš esmės atitinka simbolinės piramidės modelį. Iš paveikslo besidriekiantys spinduliai primena ir optimistinę Wolffo žinią apie dangaus prielankumą žmogui.

Barūnų bažnyčia, OSBM (1747–1757, arch. Aleksandras Osikevičius), pastatyta atokioje vietoje, greitai tapo piligrimų traukos tašku (Wereda, 2006). Bažnyčios vieta ir stebuklingu laikomas paveikslas susiję su įvairiais legendiniais pasakojimais: paveikslas buvo rastas miško tankmėje, medyje, apsireiškusi Marija nurodė vietą koplyčiai statyti ir paveikslui eksponuoti, Marija parodė kelią pasiklydusiajam miške, o toje vietoje tryško šaltinis ir pan. (Šukevičius, n. d.; Balčiūnienė, 2013).

Barūnų atvejis išskirtinis, nes bažnyčia pastatyta ant šaltinio (paprastai taip statytos koplyčios), bažnyčios rūsyje esantį šaltinį tikintieji intensyviai naudoja ir XXI a. (Dučyc & Klimkovič, 2014). Kitaip nei vaizduojama raižinyje, bažnyčia pastatyta be dešiniojo bokšto ir kairiosios varpinės. Galima tik numanyti, jog dailininkas nemėsi nebaigtu įgyvendinti bažnyčios projektu, kuris LDK kontekste išsiskiria horizontaliu ir pabrėžtinai simetrišku fasadu. Simetrijos ašis atspindi pagrindinį pasakojimų motyvą:

2.3 pav. Barūnų Dievo Motina (Karenga, XVIII a. pab.)
 Fig. 2.3. Our Lady of Baruny (Karenga, end of the 18th c.)

Marija rodo kelią per mišką, sapne ar regėjime liepia ateiti pas ją, kad žmogus pasveiktų (Paliušytė, 2013; Šukevičius, n. d.). Kartojamas modelis, kuriame žmogus kviečiamas apsilankyti šventovėje, pastatytoje nežinomoje vietoje, vidury miškų, kad patirtų Dievo malonę. Bažnyčios architektūroje piligriminis vykimo į konkrečią Barūnų vietą motyvas įgauna architektūrinį pavidalą išplėtotoje simetrijos arba judėjimo ašyje.

Ašis, susiejanti skirtingas bažnyčios pastato dalis, gali tapti ir reikšminga aplinkos organizavimo priemone. Europiniame kontekste simetrijos ašis tam tikrais atvejais pasitelkiama kaip bažnyčios ir aplinkos jungtis. Ypatinę reikšmę ji įgyja tokių vėlyvojo baroko architektų kaip Jakobas Prandtaueris, Filippas Raguzzinis ar Giovannis Battista Alliprandis kūryboje. LDK vėlyvojo baroko bažnyčių architektūroje ašis kaip kontekstualizuojanti priemonė konkrečiai analizuojama ketvirtame disertacijos skyriuje.

2.3. Antrojo skyriaus išvados

1. Barokui būdinga raiškos elementų įvairovė koreliuoja su harmoningo pasaulio samprata, kylančia iš Leibnizo filosofijos. Pasaulį sudarantys elementai yra netobuli ir neharmoningi, tačiau jų tarpusavio sąveika sukuria darną. Analogiškas modelis būdingas ir vėlyvojo baroko bažnyčios pastatui, sudarytam iš daug skirtingų elementų, kurie prasmę įgija tik sąryšyje. Ši architektūrinė visuma taip pat yra „netobula“, nes visiškam jos suvokimui būtinas kontekstas.

2. Bažnyčia, suvokiama kaip pasaulio atvaizdas, atspindi „vertikaliąją“ jungtį – tarp fizinės ir metafizinės plotmių – ir „horizontaliąją“ jungtį – tarp skirtingų pasaulį sudarančių elementų. Bažnyčios pastato kaip simbolinio tarpininko vaizdinį atitinka piramidės metafora, kurioje abi jungtys suvienijamos. Šį tarpininkavimą išreiškiantį principą siūloma įvardinti *atviro vieningumo* sąvoka.

3. Atviro vieningumo principą galima atpažinti įvairiose architektūrinės raiškos formose, kurioms būdinga hierarchinė sistema. Vienas akivaizdžiausių pavyzdžių – dvišalės simetrijos modelis, galintis tapti kompozicine raiškos priemone, jungianti bažnyčios architektūrą su aplinka.

4. LDK bažnyčiose atviro vieningumo principą dažniau galima atpažinti per tradicinių planinių-tūrinių modelių integraciją. Šie modeliai formuoja architektūrinės visumos pagrindą, galintį įgyti horizontalią, vertikalią ir kitokią išraišką. Šių modelių įvairovės nulemtas pastato charakteris sudaro prielaidas kontekstualiai atliepti gamtinį kraštovaizdį.

Kontekstualumo tyrimo galimybės

Kontekstualumo analizė nėra įprasta architektūros istorijos tyrimuose ir LDK tyrimų lauke atliekama pirmą kartą. Fenomeną galima priskirti nematerialiajai architektūros sričiai, nors ir priklausomai nuo materialių konkrečių pastatų savybių, tačiau sunkiai apibrėžiamai įprastomis analizės kategorijomis (stilius, forma, erdvė). Disertacijoje kontekstualumas apibrėžiamas kaip architektūros sąryšio su dominuojančiais gamtinės aplinkos bruožais išraiška, atsiskleidžianti per patirtį. Analizuoti šį reiškinių įgalina teorinė-filosofinė fenomenologijos prieiga, su kuria konkretūs metodai ir jų taikymas glaudžiai susiję. Trečias skyrius skirtas metodologinėms praktinės tyrimo dalies nuostatomis išdėstyti ir konkrečiam metodui suformuoti. Dėmesio centre yra vietos aplinkybės. Keliamas klausimas, koku būdu architektūros objektas gali būti susijęs su vieta ir kaip šį ryšį įmanoma analizuoti.

Lietuvos mokslo lauke architektūros fenomenologijos refleksija nėra didelė, ją tyrinėja Almantas Samalavičius (2012, 2021, 2022). Tiesa, fenomenologinė prieiga Lietuvoje vis plačiau taikoma kitose srityse: archeologijoje, etnologijoje, literatūrologijoje, šiuolaikinio meno tyrimuose, sociologijoje ir kitur. Fenomenologijos filosofija ir iš jos kylanti vietos ir architektūros teorija išsamiau aptariama ne vien dėl konkretaus metodo: fenomenologinė žiūra leidžia iš esmės permąstyti tyrėjo santykį su architektūra, kuris LDK architektūros istorijos tyrimuose dar yra stipriai paženklintas modernistinės-scientistinės perspektyvos, dominavusios XX a.

Pirmas poskyris skirtas fenomenologijos teorijai ir jos taikymui. Antras – metodologijos problematikai ir konkretaui vietiskumo metodo formavimui. Šio skyriaus medžiagos pagrindu publikuotas autoriaus mokslinis straipsnis (Biliūnas, 2023a).

3.1. Fenomenologinė tradicija

Fenomenologijos tradiciją pradėjo austrų-vokiečių filosofas Edmundas Husserlis (1859–1938), kurio filosofijos dėmesio centre yra pasaulį patiriančio žmogaus sąmonė. Palyginime su psichologijos mokslu, atsiskleidžia fenomenologijos savitumas: psichologija į žmogaus patirtį žvelgia iš trečio asmens, o fenomenologija – iš pirmo asmens perspektyvos. Husserlis realaus pasaulio pagrindų ieškojo patiriančio žmogaus subjektyvume. Realybės pažinimo šaltinis yra jauslėmis ir intuisija patiriamas pasaulis.

Fenomenologinei filosofijai pamatinis yra reiškinių dvisluoksniškumas: aki-vaizdžiai per patyrimą reiškiasi empirinio realumo sluoksnis, o „už jo“ yra reiškinio esmės sluoksnis (Anzenbacher, 1992, p. 54). Tam, kad nuo empirinio realumo sluoksnio galima būtų pereiti prie reiškinio esmės, Husserlis suformavo metodą, kurį sudaro 3 svarbiausi etapai: *epoche* (kasdienės nuostatos suskliautimas), redukcija ir eidetinė variacija. Šio metodo būdu nuo pirminės pasaulio patirties pereinama prie esmės tyrimų, nukreiptų į prasmes, kurias turi kiekvienas suvokiamas objektas ar reiškinys (Gutauskas, 2021; Mickūnas ir Jonkus, 2014).

Architektūros fenomenologijai aktualios kelios Husserlio pasiūlytos koncepcijos. Gyvasis kūnas (vok. *Leib*) išreiškia kūną, kuriuo yra patiriami aplink esantys daiktai ir erdvė. Gyvenamojo pasaulio sąvoka apima visą patiriamą pasaulį. Tai yra ir pats kasdienis gyvenimas, ir kasdienybę apibrėžianti aplinka (Shirazi, 2014). Gyvenamasis pasaulis išreiškia opoziciją objektyviam, moksliškai suvokiamam pasauliui, nutolusiam nuo kasdienybėje suvokiamos aplinkos (Mickūnas ir Jonkus, 2014).

Kitas vokiečių filosofas ir vienas įtakingiausių praėjusio šimtmečio mąstytojų Martinas Heideggeris (1889–1976) siekė sutaikyti matematinio mąstymo nulemtą skilimą tarp minties ir būties ir sugrąžinti prarastą autentiškos egzistencijos formą (Leach, iš Heidegger, 2010). Heideggerio filosofija yra transcendentinės būties filosofija. Būties ir esinio santykį galima nusakyti per kaukės palyginimą: būtis pasislėpusi po esiniu kaip po kauke. Žiūrėjimas į objektą atriboja žmogų nuo būties, todėl, kad išgirstume būtį Heideggeris siūlo įsiklausyti į kalbą ir poeziją (Šliogeris, iš Heidegger, 1992). Architektūros fenomenologijai esminė yra samprata, jog būtis neegzistuoja atskirai, o tik pasaulyje (Heidegger, 1927/1992). Ne socialinės-ekonominės ar kitokios sąlygos apsprendžia gyvenimo egzistencinę prasmę,

bet būvimas pasaulyje (Norberg-Schulz, 1980). Įvairūs fenomenai, taigi ir architektūra, tampa suprantami ir atsiveria tyrėjui tik pasaulyje, kurį turėtume suprasti ne vien kaip fizinį ar veiklos pasaulį, bet kaip prasminį lauką (Gutauskas, 2021).

Skirtinguose Heideggerio tekstuose pateikiama keletas architektūrinių pavyzdžių, kurie tapo reikšmingais vėlesnei architektūros teorijos minties raidai. Knygoje *Meno kūrinio ištaka* (1950/2003) nagrinėjama meno kūrinio problema, kurią filosofas iš estetikos perkėlė į egzistencinę plotmę (Sverdiolas, 2003). Meno kūrinys reiškiasi kaip tiesos įgyvendinimas. Pastato ryšį su vieta ir jį supančia aplinka atskleidžia graikų šventyklos pavyzdys: pastatas konkrečioje vietoje yra tarsi įsišaknijęs. Priklausomybė atsiskleidžia stebint pastatą: „šventyklos kolona leidžia akmeniškumui savo stūksojimo [...] ir atramos teikimo buvimą parodyti tikriausiai negu tai daro neapdorotas akmens luitas“ (Gadamer, iš Heidegger, 1960/2003, p. 110). Architektūroje per medžiagą, konstrukciją atsiveria tiesa apie pasaulį, Heideggeris rašo: „šventyklos kūrinys, stovėdama štai čia, atveria pasaulį ir drauge stato jį atgal ant žemės, kuri tik tokiu būdu ir iškyla kaip gimtoji žemė, ant kurios stovime“ (1950/2003, p. 40). Filosofo straipsnis *Statyti, gyventi, mąstyti* (1951/2010) istoriografijoje laikomas pirmuoju impulsu architektūros fenomenologijai (Shirazi, 2014). Jame aprašomas tiltas, kuriame sujungti du upelio krantai – tik per tiltą jie ir pasireiškiantys kaip krantai. Tiltro architektūra atskleidžia natūralaus pasaulio unikalumą ir jį akivaizdžiai parodo (Leach, iš Heidegger, 2010; Shirazi 2014). Filosofui svarbi žmogaus įsišaknijimo, apsigyvenimo konkrečioje vietoje (vok. *wohnen*) tema. Šis veiksmas, pasitelkus lingvistinę analizę, sugretinamas su žodžiu „statyti“ (vok. *bauen*). Žmogaus statymas ir apsigyvenimas vyksta konkrečioje vietoje, ant žemės ir po dangumi. Taigi, architektūra sujungia žmones su žeme (1951/2010). Žmogaus egzistencija namuose išreiškiama per ketvertą – dangaus, žemės, mirtingųjų ir dieviškųjų – susivienijimą. Pastatai savitu būdu yra pasaulio ketverto saugotojai (Shirazi, 2014).

Prancūzų fenomenologas Maurice'as Merleau-Ponty (1908–1961) subjekto ir objekto prieštarą siekė įveikti nagrinėdamas žmogaus kūno ryšį su supančia aplinka. Pasaulis suvokiamas per gyvąjį kūną, per jo patirtį. Žmogaus kūno santykis su pasauliu reiškiasi savitu būdu, kai pats kūnas yra patyrimo atskaitos taškas, o daiktai ir objektai suvokiami esantys tam tikroje padėtyje patiriančiojo atžvilgiu (Merleau-Ponty, 1945/2018). Svarbiu įkvėpimo šaltiniu architektūros analizei tapo ir kito prancūzų filosofo bei literatūrologo Gastono Bachelard'o (1884–1962) pateiktas gyvenamojo namo ir kitų architektūrinių erdvių apmąstymas, kuris paņnyra už racionalaus karteziškojo proto ribų. Ne vien filosofų, bet taip pat rašytojų ar poetų patirtis ir vaizduotė padeda atskleisti kasdienybėje nepastebimas architektūros prasmes.

Fenomenologijos tradicija, prasidėjusi nuo abstrakčių sąmonės tyrimų, XX a. antroje pusėje ir vėliau pasirodė esanti vaisingas kelias skirtingais aspektais tirti

ir vietos bei architektūros suvokimą. Plėtojamos tokios disertacijos tyrime aktualios temos kaip žmogaus kūno santykis su architektūra, įvairialypis jauslinis ir kinetinis patyrimas, laiko ir autentiškumo temos.

3.1.1. Vietos teorija

Naujųjų amžių filosofijoje domėjimasis vieta buvo vertinamas kaip regresyvus ar prietaringas. XX a. fenomenologijos filosofija tarsi atidengė ilgai miglotoje nežinioje glūdėjusį vietos fenomeną ir iškėlė jį kaip vieną esminių žmogiškosios egzistencijos plotmių (Casey, 1993, p. xiv). Vietos fenomenas neatsiejamas nuo subjektyvios žmogaus patirties, o į šį reiškinį pirmiausia atkreipė dėmesį geografs.

Aštuntame dešimtmetyje pasirodė žmogaus santykį su vieta apmąstantys veikalai, tapę humanitarinės geografijos pagrindu (Samalavičius, 2022). JAV ir Kanados geografs Yi-Fu Tuanas ir Edwardas Relphas pirmieji šioje mokslo disciplinoje kėlė vietos prasmės klausimą – tai, į ką negalėjo atsakyti tradicinis geografijos mokslas. Oponuodamas įsigalėjusiai karteziškajai perskyrai Tuanas teigė, kad jausmai ir protas nėra priešintini, nes jie abu yra pasaulio pažinimo būdai (1977). Vietos fenomeną galima pažinti per žmogų ir jo patirtį. Bene giliausiai žmogaus ryšys su vieta atsiskleidžia mitinėje erdvėje, tai ypač būdinga nemonoteistinėms kultūroms. Jose su konkrečia vieta susijusi dievybė yra darnos ir saugumo garantas. Tradiciniam įvairių kultūrų pasaulėvaizdžiui būdingas antropocentriškumas, kuris reiškiasi kaip orientuota mitinė erdvė, per suasmenintą ryšį erdvę paverčianti vieta (1977). Tuanas įrodo vietos svarbą žmogui per tarpsritinį tyrimą, apimančią psichologijos, antropologijos, mitologijos ir geografijos disciplinas. Geografinę ir socialinę vietos sampratą papildė vietos jausmo ir prasmės dimensijos (1979). Relphas kritikavo šiuolaikinę geografiją kaip „pasiduodančią mokslui“ ir prarandančią prasmės perspektyvą (1976). Autoriaus išskleistas erdvės prasmingumo spektras apima nesąmoningą, egocentrinę ir gyvenamąją (egzistencinę) erdves. Relpho vietos identiteto modelis susijęs su vietos jausmu arba *genius loci* – taip apibrėžiamas vidinis vietos pasaulis, kuris yra atskiras nuo išorinio, bet esmingai svarbus vietai (1976).

Žmogaus ryšys su vieta plačiai tyrinėtas fenomenologinėje perspektyvoje, tačiau stokojama teorijos, paaiškinančios, kas lemia šį ryšį (Lewicka, 2011). Vienas pirmųjų modernių filosofų, tiriančių vietos fenomeną, australas Jeffas Malpas nagrinėjo žmogaus veiksmus, mintis ir patirtis kaip priklausančias nuo sudėtingos vietos struktūros (1999/2018). Žodžio „vieta“ (ang. *place*, vok. *Platz*, pranc. *place*) etimologija aiškinama žodžiais *platea* (lot. platus kelias, atvira erdvė) ir *πλατεία* (gr. platus kelias). Vietos idėja tada išreiškia „apribotą atvirumą“ (1999/2018, p. 26). Malpas išgrynino vietos sąvoką iki subjektyvios erdvės, betarpiškai susijusios su žmogumi. Vieta nėra tik stebimas vaizdas (kraštovaizdis), nes apima patį stebėtoją ir jo patirtį. Ryšį tarp subjektyvios vietos ir euklidinės,

moksliškai suvokiamos erdvės autorius nusakė per išskirtas tris erdviškumo plotmes: egocentrinę, alocentrinę ir objektyvią erdvę. Visos jos tarpusavyje susijusios, bet kartu išliekančios atskiros. Malpas atskleidė sudėtingas vietose atsiveriančias su subjektu susijusias struktūras, kreipiančias į išorę (kitas vietas) arba į vidų (paties subjekto vidinį pasaulį) (1999/2018). Pastaruosius kelis šiuolaikybės šimtmečius vietos fenomenas buvęs tarsi paslėptas modernaus pasaulio „erdvizavimo“ – vienas šio proceso pavyzdžių yra žemėlapiai, dėl kurių įtakos vietas matome per objektyvizuotą žemėlapio struktūrą (p. 190).

Amerikiečių geografas ir fenomenologas Davidas Seamonas taip pat teigia, kad žmogaus patirtis neatsiejama nuo vietos. Remdamas filosofo ir matematiko Johno Godolphino Bennetto progresine aproksimacija, autorius pateikė vietos teoriją, kurios pagrindą sudaro vietos schemas: monada, diada ir triada. Monada yra greičiausiai atsiskleidžianti sandara, kurioje skirtingi elementai vienijami bendros idėjos (pvz. mokyklos vieta). Diada – kontrastuojančių, bet priklausomų vienas nuo kito elementų sandara, apimanti tokias priešybių poras: judėjimas ir ramybė, vidus ir išorė, įprastumas ir ypatingumas, savas ir svetimas. Triadą sudaro trys vietos impulsai: žmonės (teigiantysis impulsas), aplinkos ansamblis (priimantysis impulsas) ir bendras buvimas (sutaikantysis impulsas). Skirtingi šių impulsų junginiai atskleidžia skirtingas vietų situacijas: vietos sąveikos, tapatybės, atidavimo, realizacijos, sustiprinimo, kūrimo triadas (Seamon, 2018). Architektūros kontekste Seamono triadą galima būtų pritaikyti taip: gamtiškoji vietos aplinka kaip priimantysis impulsas, pastatas (žmogaus kūrybos rezultatas) kaip teigiantysis impulsas ir vietos dvasia arba atmosfera kaip sutaikantysis impulsas.

Britų archeologas Christopheris Tilley'us fenomenologiją įvedė į archeologijos mokslą. Tyrinėdamas archeologinius objektus supančią gamtinę aplinką autorius atskleidė mezolito architektūros ir gamtinio kraštovaizdžio ryšį. Tradicinį archeologą Tilley'us lygina su kurmiu, kuris mato tik savo kasinėjamą objektą ir nieko aplinkui jį (1994). Senovės būsto vietos pasirinkime pabrėžiamas simbolinis aplinkos suvokimas ir socialinė atmintis. Labai svarbus vietos įvardijimas, nes per vardą vieta įgauna istorinį kontekstą ir prasmę, tampa bendra egzistencine erdve (1994). Analizuodamas architektūrinių struktūrų Britanijos pietvakariuose atvejus, autorius atskleidė aplinkoje esančių natūralių orientyrų – kalvų, uolų, upės slenksčių – reikšmę prasmingai gyvenamai vietai. Priešistorinių struktūrų santykio su gamtiniu kraštovaizdžiu koncepcijos atsiskleidžia per architektūrinių statinių orientaciją (išilginės ašis) reikšmingų gamtinių objektų atžvilgiu.

Amerikiečių filosofas Edwaras Casey'us vietos apmąstymą iškėlė kaip atsaką į egzistencines modernaus žmogaus problemas. Vieta gali parodyti išeitį iš prarasto ryšio su laiku (laiko baimės) ir absoliučios erdvės lemiamo susvetimėjimo, nes tik per vietą apskritai galime suvokti laiką (1993). Vieta neatsiejama nuo kultūros, o kultūros kondensatas vienoje vietoje yra pastatas. Santykių su pastatu, jį supantis kraštovaizdis tampa simbolių kalba (1993). Casey'us apibrėžė erdvės,

vietos ir kraštovaizdžio sąvokas per horizonto vaidmenį. Erdvė horizonto neturi, kaip ir atskirai paimta vieta. Horizontas sujungia skirtingas vietas į vientisą kraštovaizdį, susiedamas vietas į grupę (Casey, 2001). Vietos apmąstymas atveria tarsi akivaizdžius ir galbūt dėl to dažnai neįsisavintus ryšius tarp žmogaus ir gamtos. Šios priklausomybės išraiška yra ir architektūra kaip „vidurinioji grandis“ tarp kultūros ir gamtos. Ryšį išreiškia ir triados principas: pastatas-sodas-gamta (1993).

Mąstyti apie vietą yra iššūkis, nes neįmanoma jos suvokti izoliuotai, kaip tai atsiskleidžia vietos fenomenologijoje. Ir Aristoteliui vieta yra objekto savybė. Fenomenologinėje tradicijoje vieta – tai žmogaus santykio su erdve būdas, kartu ir apskritai priemonė per kurią įmanomas fizinio pasaulio pažinimas. Vietos nėra ten, kur nėra žmogaus, o konkrečios vietos savybės atsiskleidžia per kūnišką-emocinį-mentalinį jos pažinimą. Jei pastatas, kaip teigė Casey'us, yra žmogaus kūno plėtinys, tai architektūros priklausomybė nuo vietos taip pat turėtų būti neišvengiama ir susijusi su tais pačiais principais, kuriais fenomenologijoje nagrinėjamas žmogaus santykis su vieta.

3.1.2. Architektūros teorija

Architektūros fenomenologijos ištakos XX a. viduryje susijusios, viena vertus, su fenomenologijos filosofų dėmesiu erdvės, vietos ir architektūrinių objektų patirčiai, kita vertus, su savarankiškais Europos architektų pastangomis įprasminginti modernią architektūrą istoriniame kontekste, ir tai daryti pasitelkiant patyriminę analizę. Vienas iš šios mąstymo krypties pradininkų danų architektas Steenas Eileras Rasmussenas kvietė apie architektūrą mąstyti ne kaip apie estetinį vaizdinį, bet kaip prasmingai patiriamą objektą (1959/1977; Samalavičius, 2021). Italų architektūrologas Brunas Zevis į dėmesio centrą iškėlė architektūros kuriamą erdvę ir jos poveikį žmogaus psichologijai (1948/2009). Kitas italų architektas Ernestas Nathanas Rogersas analizavo architektūros patyrimą ir jos ryšį su aplinka (1958). Rogersas tapo kertine figūra, prisidėjusia prie architektūros fenomenologijos sklaidos. Jo suburti autoriai vėliau prisidėjo prie tradicijos tęsimo JAV, kuriose septyntame ir aštuntame dešimtmečiuose iškilo du svarbiausi fenomenologijos mokslo centrai Jeilio ir Nortvesterno universitetuose (Otero-Pailos, 2012). Daugiausia įtakos architektūrinių temų filosofiniam apmąstymui yra padariusi Heideggerio ir Merleau-Ponty filosofija. Galima būtų apibendrintai teigti, jog šie du mąstytojai inspiravo skirtingų sandų, sudarančių architektūros prasminių sluoksnių, analizę. Juslinio architektūros patyrimo, kūno santykio su erdve analizę daugiausia inspiravo Merleau-Ponty filosofija, o architektūros reikšminio sluoksnio paieška, vietos ir laiko svarba kyla iš Heideggerio filosofijos. Šioms prieigoms yra artima takoskyra, brėžiama tarp „vidinės“ ir „išorinės“ fenomenologijos (Shirazi, 2014, p. 65)

Juslinio architektūros patyrimo temą plėtoja suomių architektas Juhanis Pallasmaa. Jis kritikuoja istoriškai susiformavusį dominuojantį vizualinį aplinkos suvokimą: „regėjimas atskiria mus nuo pasaulio, o kiti pojūčiai su juo sujungia“ (1996/2012, p. 280). Pallasmaa atskleidžia žmogaus kūno priklausomybę nuo aplinkos ir kartu architektūrinės erdvės, prisitaikančios prie kūno matmenų, judesių ir ergonomikos, priklausomybę nuo žmogaus (Samalavičius, 2021). Išryškinamas skirtingų pojūčių – klausos, kvapo, lytos, kūno atminties, jautrumo tamsai – indėlis į visapusišką architektūros patyrimą. Toks patyrimas grindžiamas palaipsniui atsiskleidžiančiu architektūros objekto suvokimu, kuriam reikalinga empatija ir kantrybė (Shirazi, 2014). XXI a. autorių susidomėjimą atmosferos fenomenu paskatino Hermann Schmitzo naujoji fenomenologija, kurioje gyvenamoji erdvė suvokiama ne kaip išmatuojama ir lokali, bet kaip ikierdvinė, ribų neturinti patyrimo sfera, tiesiogiai susijusi su kūnišku buvimu. Atmosfera apibūdinama kaip sunkiai nusakomas pastato būvis arba kaip „išorinė emocija“, kylanti iš erdvės savybių – jos tankumo, plėtimosi ar kryptingumo (Griffero, 2014; Seamon, 2024). Panašiai kaip Pallasmaa, italų filosofas Toninas Grifferas pabrėžia pirmojo išpūdžio svarbą, kuris daug tikslesnis nei racionalus mąstymas (2014). Atmosfera tai tam tikras tarpinis būvis tarp subjekto ir objekto, nepriklausantis nei vienam, nei kitam (Seamon, 2024). Meksikiečių kilmės kanadiečių architektūros istorikas Albertas Pérezas-Gómezas teigia, kad supanti aplinka yra sudedamoji sąmonės dalis, lemianti mūsų savijautą ir būsenas. Autorius, remdamasis Hermann Schmitzo ir Davido Abramo filosofija teigia, jog nuotaikos nėra projektuojamos į išorę, bet atvirkščiai – mūsų „vidinės“ nuotaikos mimetiškai atliepia supančią aplinką. Architektūros užduotis yra sukurti žmogaus gyvenimui tinkamą atmosferą (2016, p. 16–26, 90). Pabrėžiama, kad žmogiškajai savimonei būtina architektūrinė aplinka, kupina emocijų ir prasmų.

Pérezas-Gómezo teorija apima ir juslinį, ir reikšminį architektūros prasmės sluoksnį sudarančius sandus, atitinkančius „vidinę“ ir „išorinę“ fenomenologiją. Kaip ir literatūra, architektūra gali būti ir perteikianti reikšmę, ir kelianti jausmus (2016). Kritikuojama šių laikų architektūra, kuri esanti redukuota iki vienprasmėškai suvokiamo objekto, ir kreipia dėmesį į architektūros patirtį iki šiuolaikybės. Įtakingame veikale *Architektūra ir moderniojo mokslo krizė* (1983) autorius analizavo architektūros suvokimo transformaciją Naujųjų amžių epochoje. Išryškintos dvi tendencijos: viena vertus, aristoteliškos pasaulio sampratos transformacija į niutonišką gamtą, kita vertus, pačios architektūros išsilaisvinimas iš proporcijų ir geometrijos simbolizmo, kaip ryšio su pasauliu, ir tapimas objektyvizuota disciplina. Paskutinė epocha, išlaikiusi matematikos ir metaforinės kalbos vienovę, buvo vėlyvasis barokas (2016, p. 176). Baroke racionalus protas dar nebuvo priešinamas jausminei patirčiai, kaip tik atvirkščiai, šių dviejų pradų sintezė ir sudaro baroko architektūros esmę (1983, p. 88–90). Iki Apšvietos architektūra buvo betarpiškai susieta su pasauliu, kuris savo ruožtu suvoktas kaip dieviškas kūrinys,

taid ir jos transcendentiškas atliepė tokią pasaulio sampratą. Prasmingą architektūrą reikėtų suprasti kaip pasaulio, kuriame nėra aiškios ribos tarp šiapusybės ir anapusybės, atspindį.

Jungtinėje Karalystėje didžiąją gyvenimo dalį dirbęs Daliboras Veselys kar-teziškąją perskyrą, įsitvirtinusią XVIII a., apibrėžė per išsiskyrusias instrumentinę ir komunikacinę architektūros plotmes. Autorius išskyrė Baroko epochą, kaip pas-kutinę, kurioje architektai siekė simbolinės reprezentacijos ir kūniškojo architek-tūros objekto vienovės (2004, p. 7, 196). Simbolinė reprezentacija atsiskleidžia komunikacinėje erdvėje, kurioje įsteigta pastato programa, tikslas ir prasmė. Architektūros komunikacinės erdvės kalba yra geometrija, kurios ontologinė prigim-tis buvo prarasta Apšvietos epochoje. Šią kalbą būtų galima palyginti su gestų kalba (2004). Veselys pabrėžė architektūros sampratos sąryšį su bendra laikotar-piui būdinga pasaulėvoka.

Vokiečių kilmės amerikiečių filosofas ir architektūrologas Karstenas Harrie-sas išplėtojo savarankišką ir nuoseklią fenomenologinę architektūros teoriją. Fi-losofo posūkis prie architektūros prasidėjo nuo modernizmo kritikos, kurios tai-kinyje yra absoliutaus pastato (ang. *complete building*) idėja. Autorius teigia, jog „grynoji“ architektūra negali užmegzti ryšio su aplinka (1980, p. 38, 1984). Jai priešpastatoma laikui paklūstanti architektūra, atsirandanti iš pasitikėjimo. Kaip tokios architektūros pavyzdį Harriesas pateikia rokikinę bažnyčią (1982). Kitas amerikiečių fenomenologas Davidas Leatherborrow'as išryškino architektūros projektavimo tikslą – palikti erdvės laiko lemiams pokyčiams. Autoriaus tei-gimu, pastatas nėra užbaigtas jo pastatymo metu, jo užbaigimas tęsiasi tiek, kiek egzistuoja pati architektūra (2020). Darniame santykiyje su laiku esanti architek-tūra Harrieso teorijoje vadinama ne-savavališka (ang. *non-arbitrary*). Savavališka architektūra – tai laisvo žmogaus, nepriklausomo nuo gamtos ar tradicijos, kū-ryba. Architektūros savavališkumas, jos samprata kaip autonomiškai estetiško ob-jekto, prieštarauja architektūros kontekstualumui ir neleidžia užmegzti ryšio su aplinka (1983b, 1997; Sverdiolas, 2003). Fenomenologinė architektūros teorija išdėstyta Harrieso knygoje *Etinė architektūros funkcija (The ethical function of architecture)*, 1997). Teorijos pagrindą sudaro natūralioji erdvės kalba (ang. *natu-ral language of space*). Simbolinės kalbos struktūrą sudaro simbolių hierarchija: natūralieji simboliai (pvz. urvas), tradiciniai simboliai (pvz. kryžius), simbolių sistemos (pvz. tekstai) ir metasimboliai (pvz. postmodernizmo architektūra). Pir-mosios kategorijos natūralieji simboliai susiję su prigimtinėmis žmogaus savybė-mis ir reiškiasi per horizontalumą ir vertikalumą, šviesą ir tamsą, atvirumą ir už-darumą ir pan. (1997, p. 180–196; Seamon, 2024). Simbolių kalba neatsiejama nuo konkrečios vietos ir jos istorijos. Atmetusi šią kalbą šiuolaikinė architektūra išsivadavo ir iš priklausymo konkrečiai vietai. Harmoningai architektūrai reika-linga pusiausvyra tarp vietos, suteikiančios žmogui namų jausmą ir erdvės, sutei-

kiančios laisvės ir nepriklausomybės būseną (Harries, 2017; Shirazi, 2014). Filosofas Malpas, komentuodamas Harrieso analizuojamą santykį tarp vietiskumo (uždarumo) ir erdviškumo (atvirumo), teigia, kad abi savybės jau yra konkrečioje vietoje ir architektūra atsiradama jas perima. Pastatas turi sugrąžinti žmogų į konkrečią vietą per architektūroje atsiskleidžiantį vietos uždaramą ir atvirumą (2017).

Architektūros fenomenologija, kaip ir pati fenomenologinė filosofija, nepasižymi vieningumu ir negalėtų būti įvardinta mokykla. Vis dėlto svarbiausi ir tyrimui aktualūs autoriai, remdamiesi fenomenologine žiūra, iš kiek skirtingų perspektyvų priartėja prie panašių apibendrinimų, orientuotų į šiuolaikinės architektūros kritiką. Architektūros objekto analizė per juslinę, emocinę, atminties patirtį, kuri fenomenologiniame tyrime nėra subjektyvi, bet bendražmogiška, atveria nuvertintą architektūros klodą, kurį daugelis autorių įvardina kaip prasmės sluoksnį. Šis sluoksnis nėra individuali interpretacija, bet konkreti vidinė-juslinė ir išorinė-reikšminė architektūros objekto prasmė, kuri ikimodernioje architektūroje buvo glaudžiai susijusi su konkrečia vieta.

3.1.3. Architektūra kaip vietiškas menas

Disertacijos tyrimą inspiravo Norbergo-Schulzo pasiūlyta ir išplėta fenomenologinė teorija. Joje iškelta ir išplėta architektūros ryšio su natūralia aplinka problema, o kartu daug dėmesio skirta vėlyvojo baroko kalbai, kuri daugeliu atžvilgiu pasižymėjo šiuolaikinėje architektūroje prarastomis ryšio su vieta savybėmis.

Vieningą architektūros teoriją autorius siekė suformuoti jau pirmoje knygoje *Architektūros tikslai*, nulemtoje struktūralizmo, semiotikos ir sociologijos (1963/1992a). Joje konstatuojama, kad nepakanka tradicinio mokslinio tyrimo, bet reikalinga teorija, kur įgalintų gilesnį architektūros pažinimą. Architektūros kūrinys negali būti suvokiamas ir analizuojamas izoliuotai, bet tik integralioje visumoje, o aukščiausios kokybės architektūroje skirtingi pastato sistemų sluoksniai – konstrukcinis, technologinis, funkcinis, simbolinis – turėtų būtų tarpusavyje susiję ir koordinuoti (1963/1992a). Reikšmingiausi vėlesnieji autoriaus veikalai, kuriuose įvesta transcendentinė dimensija iš esmės atnaujino pradėtą formuoti architektūros teoriją (Pérez-Gómez, 1983). Jie sulaukė ir daugiausia kritikos, dėl interpretacinės laisvės ar ne iki galo atskleistų Heideggerio filosofijos taikymo architektūros teorijoje galimybių (van Nes, 2008; Haddad, 2010; Auret, 2019). Aštuntame dešimtmetyje autoriui padarė įtaką vokiečių filosofo Otto Friedricho Bollnowo antropologinės erdvės koncepcija. Žmogaus patiriamos erdvės (vok. *erlebter Raum*) savybės gali skirtis nuo matematiškai suvokiamos erdvės, priklausomai nuo nuotaikos, patirties ar įsivaizdavimo (Bollnow, 1961; De Silva, 2010).

Susidomėjimas Heideggerio filosofija atvedė Norbergą-Schulzą prie architektūros fenomenologijos. Kertiniame ir plačiausiai žinomame veikale *Genius loci: architektūros fenomenologijos link* pristatoma išbaigta vietiškos architektūros teorija (1980). V a. Vergilijaus *Eneidos* komentare romėnų gramatikas Servijus rašė: *nullus locus sine genio est* (lot. nėra vietos, kuri neturėtų savo genijaus, t. y. dvasios). Romėnai laikė, kad tam tikra vieta turi ypatingą dvasinę globą, kurią užtikrina *genius loci* (lot. vietos genijus) (Casey, 1993). Atgaivinant šią sąvoką jai suteikta prasmingos vietos reikšmė. Architektūra tai „priemonė, suteikti žmogui egzistencinę atramą“, o tą gali tik tokia architektūra, kuri suvokiama kaip turinti prasmę (Norberg-Schulz, 1980, p. 5). Su žmogaus apsigyvenimu konkrečioje vietoje ir vietos fenomenu apskritai siejami pamatiniai, egzistenciniai žmogaus poreikiai. Nors architektūros fenomenologija neretai kaltinta nepažangumu ir nemoksliskumu, Norbergo-Schulzo tikslas buvo praplėsti architektūros ir urbanistikos tyrimų intelektualinį instrumentarijų vietos dvasios teorija ir paversti ją analitinių-interpretacinių gamtinės aplinkos tyrimų metodologija (Samalavičius, 2012).

Norbergo-Schulzo fenomenologija orientuota į architektūros ryšį su gamtiniais ir kultūriniais pasauliu ir tuo išsiskiria iš kitų architektūros teorijų. Čia sujungiamas vietos ir architektūros patyrimas, o toks platus žvilgsnis įgalina analizuoti pastato priklausomybę nuo jį supančios aplinkos. Architektūros uždavinys – išreikšti gilią prasmę vietos dvasią. Autorius kaltintas praeities, kai vietos reikšmė dar buvo suvokiama, romantizavimu (Meyer, 2013). Šią kritiką galima „perkelti“ Heideggeriui, kurio filosofija išliko bene svarbiausia atrama norvegų autoriaus teorijai ir paskutiniame, išbaigčiausia teorijos forma įgijusiame veikale *Architektūra: buvimas, kalba ir vieta* (*Architettura: presenza, linguaggio e luogo*, 1996). Joje autorius dažnai kartoja Heideggerio frazę, teigiančią, jog „būtent pastatai pirmiausia priartina žemę, kaip apgyvendintą kraštovaizdį, prie žmogaus“ (Heidegger, 1957/1983, p. 93). Ši frazė galėtų apibendrinti ir visą Norbergo-Schulzo teoriją, kurios vienas iš tikslų yra užgydyti kartezišką trūkį tarp proto ir jausmų, kuris architektūrą atitolino nuo konkrečios vietos patirties.

Architektūros egzistencinė svarba kyla iš, viena vertus, jos betarpiško ryšio su žmogumi ir jo buvimo erdvėje, kita vertus, iš jos priklausomybės nuo vietos, dėl to architektūra idealiau atveju yra pasaulio atspindys (lot. *imago mundi*). Architektūra taip pat įvardijama kaip „vietiškas menas“ (angl. *art of place*), kuriame per pasaulio vaizdinius atskleidžiama supančių objektų prasmė arba pateikiamas lokalus globalių prasmų atspindys (1996, p. 221). Atliepti vietos dvasią nereikia kopijuoti tuos pačius modelius, bet atpažinti vietos tapatybę ir ją interpretuoti vis naujais būdais (1980). Norbergas-Schulzas išskiria tris architektūros kalbas, kuriomis vyksta prasmės išreiškimas: tai liaudies, stilių ir šiuolaikinė architektūra. Pasaulio per konkrečios vietos interpretaciją atspindys nors yra iš esmės tas pats,

bet kartu niekada nėra vienodas, o stilių architektūroje vietiškas menas išreiškiamas universaliu būdu (1980). Vienas iš tokios išraiškos pavyzdžių yra orderių sistema, kuri, remiantis Vincento Scullio tyrimais, išreiškia gamtos ir žmogaus vienvę. Lokalumo aspektas universalioje kalboje buvo ypač išplėtotas vėlyvajame baroke (1980). Architektūros kaip vietiško meno samprata reiškia tai, kad vieta jau pati iš savęs veikia žmogaus patirtį labai panašiais principais kaip ir urbanistinė-architektūrinė aplinka, todėl architekto tikslas yra šiuos principus atpažinti ir kūrybiškai išreikšti architektūrine kalba. Pabrėžiama, kad tik taip architektūra gali suteikti egzistencinę atramą žmogaus gyvenimui.

3.2. Metodologija

Fenomenologinė prieiga disertacijai svarbi dėl dviejų priežasčių. Pirma, ji suteikia teorinę žiūros perspektyvą, išplečiančią LDK architektūros tyrimų lauką, įtraukiant ir išryškinant tokius fenomenus kaip vieta, architektūros kalba, architektūros prasmė, patirtis ir kontekstualumas. Antra, iš fenomenologinės teorijos kylantys konkretūs metodai, pasaulyje sėkmingai taikomi mokslinėje praktikoje, leidžia suformuoti konkrečią šio tyrimo metodiką. Ji formuojama taip, kad kuo geriau padėtų išpildyti disertacijos tikslą – ištirti, ar tyrimo objektui būdingas kontekstualumas. Pati fenomenologinė analizė nėra nei tyrimo tikslas, nei uždavinys, bet priemonė tikslui pasiekti. Vietiškumo metodas tikslingai suformuojamas pagal tyrimo poreikį.

Prieš pereinant prie konkrečios metodikos, apžvelgiama, kaip pirmame poskyryje pristatyta vietos ir architektūros teorija gali apskritai būti pritaikyta architektūros analizei. Fenomenologinės tradicijos teoretikų pasiūlyti konkretūs vietų ir architektūros objektų tyrimo metodai kyla iš bendro fenomenologinio pagrindo. Atskaitos taškas yra Husserlio fenomenologinis metodas. Svarbiausios su praktiniu taikymu susijusios šio metodo nuostatos:

- A) Atsisakymas išankstinių prielaidų, įsitikinimų, bei fizinių, kultūrinių ar simbolinių aiškinimų (suskliaudimas arba *epoche*) atveda prie fenomenologinės redukcijos – sąmoningo žvilgsnio nukreipimo į tai, kaip reiškiasi pasirodo mūsų sąmonei. Taip atsiveria grynosios patirties sfera, kurioje galime matyti, kaip fenomenai (gamtos objektai, pastatai) tiesiogiai reiškiasi mūsų sąmonei (Gutauskas, 2021).
- B) Fenomenologinė redukcija susijusi su intuicija. Tai tam tikra visumos pagava, atsirandanti kai stengiamasi į fenomeną žvelgti laisvai ir nešališkai. Intuicija reikalauja pastangų, disciplinos, kantrybės ir praktikos.
- C) Fenomenologinė intuicija reiškiasi kaip vienas po kito sekantys maži atsiskleidimai, kol pamažu išryškėja pilnutinis fenomeno vaizdas (Seamon, 2000, p. 9–10).

Fenomenologinius architektūros tyrimo metodus išsamiai analizavęs Seamonas teigia, kad sėkmingo fenomenologinio tyrimo eigoje svarbiausias instrumentas yra pats tyrėjas, kuris turėtų užmegzsti tiesioginį kontaktą su tiriamu fenomenu. Tyrėjas turėtų siekti artimumo, „panirimo“ į fenomeną ir nuodugniai užrašyti savo patirtį ir suvokimą. Tyrėjas turėtų vadovautis nuostata, jog fenomenas jam yra nežinomas, bet norimas pažinti. Fenomenologas nežino, kaip fenomenas jam atsiskleis ir turėtų būti pasiruošęs prisitaikyti prie situacijos. Pasirinkti tyrimo metodai turėtų netrukdyti atsiskleisti įvairiapusiai, plačiai žmogiškai patirčiai, o fenomenologinis tyrimas turėtų plėtotis kūrybiškai, jungiant įvairius metodus (Seamon, 2000, p. 11–12). Autorius išskiria tris metodų grupes:

- 1) Pirmojo asmens fenomenologiniai;
- 2) Egzistenciniai-fenomenologiniai;
- 3) Hermeneutiniai-fenomenologiniai.

Husserlio nuostatos gali būti taikomos atliekant tiesioginę patyriminę analizę (žr., pavyzdžiui, Kaniava, 2022), bet vietos ir architektūros tyrimuose dažniau taikomi hermeneutiniai-fenomenologiniai metodai, inspiruoti fenomenologinio metodo, ir kartu nuo jo nutolę, tad nėra fenomenologiniai griežtąja filosofine prasme. Juos būtų galima pavadinti praktine fenomenologijos adaptacija.

3.2.1. Fenomenologiniai metodai

Net jei metodai yra įgavę praktinį, nuo tikrosios filosofijos nutolusį pobūdį, fenomenologinis aplinkos arba vietos tyrimas vis tiek yra priešingas pozityvistiniam (Thompson, 2017). Jame kliaujamasi betarpiška tyrėjo patirtimi. Vietos analizę sudaro atidus fenomenų aprašymas, vengiant išankstinių nuostatų, patikrinimas, kokiais būdais fenomenai pasireiškia ir fenomenų sandaros sąmonėje tyrinėjimas. Fenomenologiniai metodai gali atrodyti subjektyvūs, tačiau jų esmė yra priartėti prie bendrojo nesubjektyvaus prasmio lygmens. Šioje dalyje detaliau aprašoma keletas metodų, kurių pagrindu vėliau formuojamas konkretus vietiskumo metodas.

Praktinį Husserlio metodo pritaikymą kraštovaizdžio analizei pasiūlė Relphas. Jį sudaro trys pakopos: matymas, mąstymas ir apibūdinimas. Detaliau:

- 1) Atidus kraštovaizdžių stebėjimas ir jų aiškus ir glaustas aprašymas ar vaizdinis fiksavimas; taip, kad kas nors kitas galėtų tą vietą atpažinti.
- 2) Meditatyvus mąstymas, ateinantis iš gilesnio savęs pažinimo; tam reikalingos nuolatinės pastangos ir kritinė refleksija.
- 3) Aprašant tyrimą, tekstas turi būti aiškus, bet vengti dirbtinai neutralaus kalbėjimo būdo (Relph, 1989, p. 159–161).

Kitas patirtinę vietos analizę siūlantis būdas yra vaikščiavimo metodas. Tyrėjo patirtis judant erdvėje yra nepakeičiama priemonė. Šį principą pabrėžė Tilley'us:

„Nuolat kintanti žmogaus vizualinė vietos ir kraštovaizdžio patirtis einant nepasikeitė nuo mezolito laikų. Objektai, esantys prieš jus arba už jūsų, pasiekiami ar nepasiekiami, objektai, esantys jūsų kūno kairėje ar dešinėje, aukščiau ar žemiau, šie patys pagrindiniai asmeniniai erdviniai potyriai yra bendri mums ir priešistorinėms populiacijoms“ (1994, p. 74).

Judėjimo patirtis tai būdas priešintis kraštovaizdžiui kaip fokusuoto vaizdo paradigmai (Berque, 2013; Pallasmaa, 1996/2012). Vaikščiojimą per fizinę sąveiką su vieta atsiskleidžia tai, kas nematoma akimis. Taip priartėjama prie holistinio (vizualinio ir nevizualinio) kraštovaizdžio pažinimo (Bartalini & Cabral, 2019). Vaikščiojimas gali būti traktuojamas kaip eksperimentinis metodas, nes jame apsijungia suplanuoti ir nesuplanuoti elementai, jo metu generuojamos naujos idėjos, reflektuojama patirtis. Metodas leidžia kraštovaizdį suvokti kaip erdvinį vyksmą (vok. *Raumgeschehen*). Vokiečių kraštovaizdžio architektas Henrikas Schultzas išskiria tris vaikščiojimo režimus, įgalinančius išgauti kokybišką kraštovaizdžio patirtį, tai: atradimo, tėkmės ir apmąstymo režimai (2016). Svarbiausi vaikščiojimo metodo privalumai: netiesioginių žinių generavimas, problemų identifikavimas ir tyrimo klausimų kėlimas konkrečioje vietoje (Schultz et al., 2017). Vaikščiojimo metodas buvo praktiškai taikytas analizuojant įvairius kraštovaizdžius (pavyzdžiui, Toso, 2019).

Gamtinės aplinkos pobūdžiui ištirti skirtas metodas pristatytas Norbergo-Schulzo prasmingos gamtinės aplinkos teorijoje. Autorius išskyrė keturias kraštovaizdžių kategorijas, kurios atspindi dviejų pagrindinių gamtinių faktorių – žemės ir dangaus – raišką konkrečioje vietoje (Norberg-Schulz, 1980). Svarbiausi žemės raiškos elementai:

- A) Topografija arba paviršiaus reljefas, išskiriami trys lygmenys, iš kurių vidurinysis atitinka žmogiškąjį mastelį. Priskiriamos tokios savybės kaip atvirumas, uždarumas, kryptingumas, palankumas gyventi ir kitos;
- B) Paviršiaus pobūdis, spalva, augalija, susiję su dirvožemio savybėmis ir papildantys topografiją.
- C) Vanduo. Priskiriamos tokios savybės kaip ramumas, dinamiškumas ir kitos (1980, p. 32–35).

Svarbiausi dangaus raiškos elementai:

- A) Šviesa, spalva ir debesų savybės, priklausančios nuo geografinės-klimatinės vietovės padėties;
- B) Santykis su žeme, kurį charakterizuoja horizonto linijos pobūdis (1980, p. 40).

Įvertinus šių elementų raišką konkrečioje vietoje, nustatomi kraštovaizdžių tipai:

- 1) Romantinis, vyrauja gamtinių faktorių balansas, pasižymi skirtingų vietų gausa; dominuoja smulkus paviršiaus reljefo mastelis;

- 2) Kosminis, būdinga monotonija, dominuoja stambus paviršiaus reljefo mastelis; kraštutinis pavyzdys: dykuma;
- 3) Klasikinis, nedominuoja nei monotonija, nei įvairovė; vidurinio lygmens, žmogiško mastelio paviršiaus reljefas;
- 4) Sudėtinis, tai išvardytų tipų kombinacija (1980, p. 42; Schaap, 2011).

Olandų kraštovaizdžio architektė Nanetė Schaap pasiūlė Norbergo-Schulzo metodo sistematizaciją ir plėtotę, labiau pritaikytą konkrečių vietų analizei. Metodas taikytas analizuojant įvairius kraštovaizdžius (pavyzdžiui, Hamzenejad et al., 2020). Vietos charakterio stebėjimo modelis pateikiamas lentelės forma (3.1 lentelė). Šiame metode vietos *genius loci* atsiskleidžia kaip dominuojančių žemės paviršiaus, augmenijos ir vandens elementų bruožų išraiška, pasireiškianti per vizualinę ir kūno patirtį fenomenologinės analizės metu.

3.1 lentelė. Vietos charakterio stebėjimo modelis (Schaap, 2011, p. 16)

Table 3.1. Model for observing the place character (Schaap, 2011, p. 16)

Pagrindai	Žemė	Dangus	statiškumas dinamiškumas
Elementai	paviršius augalija vanduo	saulė (šviesa) debesys žvaigždės mėnuo	
Instrumentai	tekstūra – spalva – laikas		

Fenomenologiniai pastatų analizės metodai glaudžiai susiję su prasmingos ikimodernios architektūros samprata, kuri plačiau aptarta antrame skyriuje. Reikšmingas architektūros fenomenologijos pagrindas yra orientacija į šiuolaikinėje architektūroje prarasto juslinio, jausminio, egzistencinio ryšio su su žmogumi problemą ir jos sprendimo būdus. Dėl to didelė dalis architektūros fenomenologijos metodų suformuoti remiantis ikimodernios (taip pat ir liaudies) architektūros analize. Šioje priešstatoje atsiskleidžia tai, kas moderniaisiais laikais buvo prarasta ir, fenomenologų teigimu, galima būtų sugrąžinti. Ne kopijuojant istorinių stilių elementus, o suvokiant architektūrą kaip sudėtingą prasmes generuojančią sistemą.

Vienas iš tokios sampratos pavyzdžių yra architektūros kaip kalbos analogija. Norbergas-Schulzas pateikė analizės metodą, kurio pagrindą sudaro tripakopė sistema, per išorinių architektūros savybių analizę įgalinanti atverti pastato esmę išreiškiančias reikšmes, jas tarsi perskaityti. Aprašomos trys holistinės architektūros analizės pakopos:

- 1) Tipologija, kurią sudaro mažiausieji pastato elementai, pasireiškiantys konkrečiomis figūromis. Negali būti išskaidyta iki sudedamųjų dalių, turi būti suvokiama integraliai. Pavyzdys – kolona, kurios paskiros dalys

(bazė, liemu, kapitelis) atskirai netalpina reikšmės, bet tik būdamos kartu.

- 2) Morfologija, kuri apima užbaigtas struktūras. Pavyzdys – orderis, pastatą struktūruojantis karkasas, simboliškai atspindintis ryšį tarp dangaus ir žemės. Pastatas, vienijantis tipologinius elementus ir struktūruojamas orderių sistemos, vis dėlto nėra save išreiškiantis buvinys be kraštovaizdžio.
- 3) Topologija apimanti architektūros išsidėstymą erdvėje. Siaurąja prasme ji nusako horizontalų išsidėstymą. Erdvės formavimą apibrėžia atvykimo, perėjimo ir tikslo sąvokos (Norberg-Schulz, 1996, p. 131–217).

Architektūros analizės praktikoje daugiau dėmesio sulaukė ne paties Norbergo-Schulzo, o jo mokinio, norvegų architekto Thomo Thiiso-Evenseno suformuota metodika. Disertacijos pagrindu išleistoje studijoje *Archetipai architektūroje* (1987) autorius formuoja architektūros analizės gramatiką. Jos pagrindą sudaro Norbergo-Schulzo knygoje *Tarp dangaus ir žemės* (*Mellom himmel og jord*, 1971) išdėstyta trijų elementų sistema. Ją sudaro miško žemė (norv. *skogbotnen*), dangus (norv. *himmelen*) ir regimasis horizontas (norv. *synsranda*): „visos vietos su pastatais turi žemę arba grindis, lubas, stogą ar dangų, sienas, medžius, kalvas ar kitus objektus, formuojančius įvairaus pobūdžio regimąjį masyvą“ (van Nes, 2008, p. 116). Thiiso-Evenseno metodikos pagrindą sudaro trys elementai: grindys, siena ir stogas. Tai paprastas ir universalus archetipų rinkinys, išskirtas iš sudėtingų istorinės architektūros struktūrų. Šių elementų rinkinį autorius vadina architektūros gramatika.

Archetipų metodas pasižymi universalumu, nes analizės centre atsiduria pagrindinė architektūros tema: santykis tarp išorės ir vidaus. Trys elementai yra šio santykio dalyviai, subalansuojantys išorės ir vidaus jėgas (Thiis-Evensen, 1987). Vertindamas įvairius fenomenologinius metodus ir remdamasis filosofu Brico R. Wachterhauserio pasiūlytomis hermeneutinio tyrimo gairėmis, Seamonas išskiria archetipų metodą dėl jo visapusiškumo, semantinės gelmės, įtraukumo ir orientacijos į architektoniškumą. Ikišąmoninius ir sunkiai apibrėžiamus architektūros išpūdžius bei patirtis šis metodas padeda išreikšti aiškiai suprantamu būdu (Seamon, 2017). Archetipų metodas remiasi universaliu patirties lygmeniu, nesusijusiu su simbolinėmis (kultūrinėmis) prasmėmis, nors tokios prasmės gali būti integruota jų dalimi (Thiis-Evensen, 1987). Trys archetipai – grindys, siena ir stogas – analizuojami trijų kokybinių sąvokų perspektyvoje: judėjimo, svorio ir medžiagiškumo. Pati analizė plėtojama per dvi plotmes, kurios apima temas ir motyvus. Temos atitinka klausimą, „ką archetipai veikia?“, metodai atitinka klausimą, „kaip jie veikia?“ (1987, p. 21, 19). Detalesnis archetipų aprašymas:

- A) Grindys. Archetipo temos: kryptingumas, atribojimas ir atrama. Grindų archetipą lydintis klausimas: „kokia yra mūsų bendra patirtis, susijusi su gamtos paklote, ir kaip ji lemia mūsų išpūdį apie grindis (...)?“ (1987, p. 36).

- B) Siena. Archetipo analizė pasižymi kompleksiskumu. Pagrindinės temos: plotis, aukštis, gylis. Pločio temoje svarbus vertikalaus dalijimo į tris dalis principas, išryškinantis sienos elementų santykį su centrine ašimi ir sienos kraštinėmis. Aukščio temoje naudojamas analogiškas horizontalus dalijimo į tris dalis principas, išreiškiantis pastato vertikalų ar horizontalų pobūdį. Gylio tema apima išgaubtas, įgaubtas ir kitokias neplokščias sienas. Papildomai sienos archetipas analizuojamas keturių sistemų perspektyvoje: masyvo, karkaso, užpildo (angl. *infill*) ir sluoksnių. Karkaso sistema ir jos jungtys su kitomis sistemomis apima klasikinį orderį. Atskiras subkategorijas sudaro angų ir įėjimo elementai. Sienos archetipą lydi klausimas: „kas sienų išvaizdoje perteikia žinią apie vidaus ir išorės jėgų santykinį stiprumą“ (p. 116).
- C) Stogas. Archetipo temos: kupolas, cilindrinis skliautas, dvišlaitis, vienšlaitis arba plokščias stogas. Atskleidžia pastato vidaus santykį su dangumi. Archetipų metodas praktiškai taikytas istorinės ir modernios architektūros analizėje (pavyzdžiui, Palyvou, 2018).
- Architektūros tyrimuose taikomas ir Karsteno Harrieso natūraliųjų simbolių metodas. Jis iš dalies artimas archetipų metodui ir, nors nėra taip nuosekliai išplėtotas, pripažįstama jo mokslinė-teorinė vertė. Natūralieji simboliai grąžina tyrėjo dėmesį į žmogaus patirtis erdvėje. Šie simboliai nėra susieti su konkrečia kultūrine aplinka, nes kyla iš paties žmogaus kūniškumo. Pagrindinės simbolių poros – vertikalumas ir horizontalumas, šviesa ir tamsa, viršus ir apačia, vidus ir išorė (Harries, 1997). Natūraliųjų simbolių metodas praktiškai taikytas modernios ir tradicinės architektūros analizėje (pavyzdžiui, Qureshi et al., 2021).
- Formuojant praktinės tyrimo dalies metodą nagrinėti įvairūs metodai ir jų taikymo galimybės. Pagrindiniai atrankos kriterijai buvo: taikant metodą atlikto tyrimo rezultatų konkretumas, palyginamumas, tinkamumas specifiniam tyrimo objektui (vėlyvojo baroko bažnyčioms) ir tinkamumas kombinuotai, vietos ir architektūros analizę apimančiai, metodikai.

3.2.2. Vietiškumo metodas

Disertacijos tyrimo tikslas – nustatyti, ar egzistuoja vėlyvojo baroko architektūros ryšys su supančia prasminga gamtine aplinka. Tikslui pasiekti pasirinkta kokybinė metodologija, o tai leidžia pateikti išsamią filosofinę tiriamų objektų analizę (Lucas & Lucas, 2016). Įvairių architektūros fenomenologijos teorijų ir metodologijų giluminė analizė, kurią atliko pripažinti mokslininkai, nepasiūlo tiesioginio įrankio, leidžiančio analizuoti ryšį tarp architektūros ir gamtinės aplinkos (Lewicka, 2011; Otero-Pailos, 2012; Seamon, 2000, 2017, 2024; Shirazi, 2014). Išskyrus turbūt tik Norbergą-Schulzą, fenomenologiniai metodai skirti atskirai pastatų ir atskirai vietovių analizei. Dėl to disertacijoje formuojamas kombinuotas tyrimo

metodas, jungiantis keletą architektūros fenomenologijos metodų, kurie pritaikomi prie tyrimo objekto specifikos.

Tokia sintetinė metodika atspindi du kertinius tyrimo sandus – architektūrą ir vietą arba gamtinę architektūros aplinką. Mokslinės analizės praktikoje nuosekliai atskirai taikomi įvairūs filosofija ir fenomenologijos teorija pagrįsti metodai: nagrinėjant vietą (gamtos ar urbanistinį kraštovaizdį, sodus, parkus ir kt.) arba architektūrą (interjerą, eksterjerą ar jų ryšį). Tačiau tyrimo tikslas reikalauja holistinės prieigos, apimančios ir vietos, ir architektūros ypatybes. Norint atskleisti ir išanalizuoti kontekstualumą, būtinas tarpdalykinis požiūris, kuris integruotų abi šias sritis. Remiantis aptartomis fenomenologinėmis teorijomis ir metodologijomis, formuojamas vietiskumo metodas. Anksčiau išleistuose straipsniuose anglų kalba šis metodas įvardijamas kaip *combined contextuality method* (Biliūnas, 2023a; 2025c). Nuoseklumo dėlei, šis atitikmuo išlaikytas disertacijos dalyse anglų kalba. Metodą sudaro sinchroniškai atliekama gamtinių vietos elementų ir pastato architektūrų analizė. Metodo struktūra pateikiama lentelės forma (3.2 lentelė).

3.2 lentelė. Vietiskumo metodas

Table 3.2. Combined contextuality method

Fenomenologinė vietos analizė	Fenomenologinė pastato analizė
Vaikščiojimo metodas (Schultz), sujungtas su atliepiančiaisiais metodais: matymu, mąstymu ir apibūdinimu (Relph).	Universaliu patirties lygmeniu ir psichologine patirtimi grįstas archetipų metodas (Thiis-Evensen).
Vietos charakterio nustatymo modelis kaip įrankis susisteminti analizės rezultatus (Norberg-Schulz; Schaap).	Metodas papildomas natūraliųjų simbolių teorijos nuostatomis (Harries).

Gamtinės aplinkos analizėje taikoma keletas metodų. Remiantis Norbergo-Schulzo teorija ir pasitelkus eksperimentinį vaikščiojimo metodą nustatomas vietos charakterio modelis (pagal Schaap, 2011). Gautiems rezultatams patikrinti atliekama rašytinių ir ikonografinių istorinių šaltinių bei kartografinė analizė. Remiamasi geografinių vietovės aprašymu. Tyrimui pritaikomas į tris etapus skiriamas vaikščiojimo metodas:

- 1) Pradedama nuo šventoriaus, fiksuojamas reljefo pobūdis, augalija, statiniai, kiti elementai. Apeinamas bažnyčios pastatas, vienuolynas ar kiti to laikotarpio pastatai. Dėmesys sutelkiamas į šventoriaus reljefą, vertinama remiantis vizualine ir kinestetine patirtimi.
- 2) Nuo šventoriaus apžvelgiama aplinka ir fiksuojamas atsiveriantis kraštovaizdis skirtingose pasaulio kryptyse. Dėmesys telkiamas į reljefo savybes, atsiveriančias perspektyvas, vizualinį ryšį su vandens telkiniais.

- 3) Išlaikant vizualinį ryšį su bažnyčia apeinama teritorija aplink tiriamą pastatą, fiksuojami pastato, architektūrinio ansamblio vaizdai aplinkoje, žvelgiant iš skirtingų pasaulio krypčių.

Remiantis vizualine ir kinestetine vaikščiojimo patirtimi bei dokumentų analize, nustatomas vietos charakterio modelis. Jis paremtas Norbergo-Schulzo išskirtomis keturiomis kraštovaizdžių kategorijomis, atspindinčiomis dviejų pagrindinių gamtos veiksnių – žemės ir dangaus – raišką. Lentelės forma pateikiama prie tiriamojo objekto pritaikyta modelio sandara (3.3 lentelė).

3.3 lentelė. Vietos charakterio modeli.

Table 3.3. Place character model

Pagrindai	Elementai	Modelio pritaikymas disertacijos tyrimui
Žemė	Paviršius (reljefas)	Skiriama didžiausia reikšmė kaip mažiausiai per laiką pakitusiam elementui.
	Augalija	Vertinama kartu su paviršiaus reljefu; fiksuojama dabartinė padėtis ir ji lyginama su istorinių šaltinių analizės rezultatais, siekiama rekonstruoti buvusią elemento padėtį.
	Vanduo	Įtraukiama į analizę, jeigu yra artimas vizualinis (ar kitoks) ryšys su tiriamu pastatu, fiksuojami ir smulkūs telkiniai.
Dangus		Analizuojama pastato padėtis pasaulio krypčių atžvilgiu.

LDK vėlyvojo baroko sakralinės architektūros praktinio tyrimo metodikos pagrindą sudaro archetipų metodas, pritaikytas prie tyrimo objekto ir papildytas natūraliųjų simbolių teorijos nuostatomis. Analizėje siekiama priartėti prie archetipinių pastato prasmų, kurios būtų palyginamos su gamtinę architektūros aplinką charakterizuojančiu *genius loci*. Metodas pritaikomas prie tyrimo objekto:

- Grindų archetipas išreiškia natūralaus žemės paviršiaus ir pastato pagrindo plokštumos santykį. Tyrime apsiribojama išorine architektūros analize, dėl to analizuojamas įėjimo į pastatą pobūdis (laiptai, aikštelė) bei rūšio santykis su pastato išore. Keliamas klausimas, koks šių elementų santykis su (šventoriaus) žemės paviršiumi.
- Sienos archetipas analizuojamas remiantis Thiiso-Evenseno aprašymu.
- Stogo archetipas persipina su sienos archetipu, juos vėlyvojo baroko bažnyčiose dažnai sunku atskirti, ypač bokštų viršūnėse ir frontonuose.

Tyrime tikslingai atsisakyta interjerų analizės, dėl riboto jų santykio su išorine aplinka. Galima pastebėti, jog absoliučios daugumos analizuotų bažnyčių langai įrengti taip, jog pro juos nesimatytų aplinkinio kraštovaizdžio. Būtų galima analizuoti dangaus santykį (saulės padėtį), kuris nors yra holistiškai suvokiamo kraštovaizdžio dalis, įvertintas kaip neperspektyvus siekiant atskleisti vietos įtaką

architektūrai. Dangaus santykį atspindinti bažnyčių orientacija aptariama ketvirtame skyriuje. Šalia bažnyčios esantys vienalaikiai pastatai ir statiniai, atsižvelgiant į jų pastatymo aplinkybes, įtraukiami į analizę kaip papildančios struktūros. Pagrindinis dėmesys kreipiamas į bažnyčios pastatą kaip ansamblio dominantę. Ši nuostata svarbi ir tyrimo rezultatų palyginamumui.

Taikant šiuos metodus gauti tarpiniai rezultatai sugretinami. Tai paskutinis praktinės tyrimo dalies etapas, siekiant nustatyti galimą ryšį tarp iki archetipų redukuotos sakralinės architektūros kalbos ir gamtinės aplinkos charakterio modelių, išreiškiančių vietovės dvasią. Vietiškumo metodas įgalina atskleisti dominuojančių gamtos elementų atspindį architektūroje ne kaip išorinių bruožų kopijavimą, bet kaip iki esmės redukuotų savybių atspindį. Tokios redukuotos vietos savybės, išreikštos pastato architektūroje, gali būti horizontalumas ir vertikalumas, statiškumas ir dinamiškumas, kilimas aukštyn ir leidimasis žemyn, uždarumas ir atvirumas, šviesumas ir tamsumas, lengvumas ir sunkumas, šiurkštumas ir lygumas bei daugelis kitų. Konkrečios pastatų ir gamtinės aplinkos sąveikos LDK vėlyvojo baroko bažnyčių architektūroje analizuojamos ketvirtame disertacijos skyriuje.

3.3. Trečiojo skyriaus išvados

1. Filosofai Husserlis, Heideggeris, Merleau-Pony bei fenomenologijai nepriklausantys autoriai XX a. antroje pusėje inspiravo vietos ir architektūros teorijas, kurios išlieka aktualios ir XXI a. Originalią šių dviejų teorijų sintezę pasiūlė Norbergas-Schulzas, kurio idėjomis grindžiama formuojama tyrimo metodika.

2. Vėlyvojo baroko architektūrai būdingas sąmoningas siekis daryti poveikį per juslinį ir emocinį patyrimą, todėl fenomenologinė prieiga ne tik tinkama, bet ir perspektyvi šios epochos architektūros analizei.

3. Pasirinkta prieiga leidžia analizuoti vidines-juslines ir išorines-reikšmines architektūros objekto prasmes, kurios ikimoderniais laikais buvo glaudžiai susijusios su konkrečia vieta. Metodologinį analizės pagrindą sudaro architektūros kaip vietiško meno teorija, teigianti, jog pastatas formuoja žmogaus patirtį analogišku būdu, kaip tai daro pati vieta.

4. Formuojamas naujas *vietiškumo metodas*, sudarytas iš kelių praktikoje taikomų metodų derinio, leidžiančio atpažinti ir analizuoti estetiškes-psichologines pastatų savybes, atsiskleidžiančias vietos kontekste. Metodo centre yra žmogaus patirtis architektūros ir vietos atžvilgiu.

5. Metodas suformuotas atsižvelgiant į konkrečią tyrimo objekto specifiką, tačiau jo pagrindas universalus. Pritaikius, metodą galima taikyti analizuojant tiek istorinės, tiek šiuolaikinės architektūros santykį su vieta.

Bažnyčios ir vietos ryšys

Gamtos ir vėlyvojo baroko architektūros ryšio tema reikalauja įdėmaus ir atidaus žvilgsnio, kurį įgalina trečiame skyriuje išdėstytos metodologinės nuostatos ir tyrimo programa. Temą įmanoma atskleisti tik sumažinus distanciją, kuri kyla objektą vertinant iš šiuolaikinio tyrėjo pozicijos, todėl pasirinktas hermeneutinis architektūros ir ją formavusios epochos tyrimas. Distanciją tarp šiuolaikinio tyrėjo žvilgsnio ir kardinaliai nutolusioje nuo dabarties epochoje sukurto pastato tirpdo fenomenologinė praktinės tyrimo dalies metodika. Ji leidžia kontekstualumą analizuoti kaip vietos fenomeną, siekiant priartėti prie belaikio ir archetipiškai bendražmogiško tyrėjo žvilgsnio (Tilley, 1994). Šiame skyriuje pristatoma praktinė tyrimo dalis, kurioje į kontekstualumo temą žvelgiama per konkrečių pastatų ir vietų analizę. Detaliai pristatoma praktinės tyrimo dalies eiga, tyrimo rezultatai ir pateikiami reikšmingi analizės pavyzdžiai. Išvadose rezultatai įvertinimi teorinėje-filosofinėje perspektyvoje. Šio skyriaus medžiagos pagrindu publikuoti autoriaus moksliniai straipsniai (Biliūnas, 2021a, 2025c).

4.1. Pasiruošimas ir metodo taikymas

Fenomenologinė analizė daugiausia taikyta modernios ir šiuolaikinės architektūros tyrimuose. Iš dalies todėl, kad pats jos atsiradimas susijęs su XX a. architektūros kritika ir siekiu sugrąžinti architektūros kalbą prie egzistencinės patirties, atveriančios prasmes apie dieviškumą, pasaulį ir žmogų. Šis siekis skirtingų fenomenologų teorijose kilo iš architektūros istorijos studijų. Tiesiogiai istorinės architektūros analizėje fenomenologinė prieiga taikyta retai, nėra žinoma ir nuoseklaus taikymo baroko architektūros tyrimuose pavyzdžių, nors vieni svarbiausių architektūros fenomenologų – Norbergas-Schulzas, Harriesas, Veselýs – kartu buvo ir reikšmingi vėlyvojo baroko tyrėjai. Fenomenologinius metodus ir istorinius tyrimus savo darbuose šie autoriai atsiejo, nes, viena vertus, fenomenologinė teorija ir metodologija nukreipta į šiuolaikinės architektūros problemų įveiką, kita vertus, kaip tik istorinės (neretai būtent baroko) architektūros analizė vėliau ir tapo atspirties tašku fenomenologinių teorijų plėtotėms.

Fenomenologiniais principais paremtas vietiskumo metodas yra tinkamas vėlyvojo baroko architektūros analizei, nes ši architektūrinė kalba pasižymi tūrių, formų, raiškos būdų įvairove ir ekspresyvumu. Be to baroko kalbos tikslas yra daryti poveikį, sužadinti patiriančiojo stebėtojo (dalyvio) įspūdžius. Pasirinkta prieiga leidžia šias architektūros keliamus įspūdžius sisteminti ir įžvelgti dėsningumus. Formaliosios analizės kontekste fenomenologinė prieiga dažnai vertinama kaip subjektyvi, tačiau fenomenologinė patirtis nėra nei objektyvi, nei subjektyvi. Jos tikslas yra peržengti empirinį „subjektyvų“ patirties sluoksnį ir priartėti prie reiškinių esmės. Fenomenologinis tyrimas leidžia priartėti prie belaikės ir universalios žmogiškosios patirties, nepriklausomos nuo kultūrinių, simbolinių ar kitų aplinkybių. Pasitelkus šią prieigą taip pat siekiama peržengti LDK istoriografijoje būdingą tikslą susieti analizuojamą meno objektą su jo provaizdžiu. Nors prototipo ir sekinių fenomenas būdingas iki-moderniajai kultūrai, pavyzdžiui, viduramžių pasaulėžiūroje bažnyčia, kurios architektūra yra sekinyis ar interpretacija, galėjo būti statoma su tokiu pačiu atsidavimu, kaip ir jos provaizdis (Castellano, 1995, p. 110). Menotyrinė analizė neturėtų baigtis pirmavaizdžio identifikacija. Sekinio tema yra plačiai analizuota, jos pagrindu formuotos Vilniaus baroko mokyklos kilmės teorijos, didelį dėmesį šiai temai skyrė ir lenkų meno istorikas Jerzis Kowalczykas (1994, 1995, 1997). Tarp galimo pirmavaizdžio kaip modelio (plano, tūrinės-erdvinės struktūros, fasado kompozicijos) ir konkretaus pastato architektūrinės raiškos egzistuoja tiek panašumai, tiek skirtumai. Neretai pirmavaizdis tampa struktūriniu pastato atrama, tačiau architektūros kalba išreiškia naują turinį. Pavyzdžiui, Kowalczykas nurodo Romos SS. *Luca e Martina* bažnyčią (1635–1650, arch. Pietro da Cortona) kaip Vilniaus Švč. Jėzaus Širdies bažnyčios (1729–1741) provaizdį (Kowalczyk, 1994). Tam tikra formali įtaka galima, tačiau fasado proporcijos, tūrio visuma, stilistiniai bruožai ir bendras pastato charakteris

reikšmingai skiriasi. Vadinasi, skiriasi ir pastato išreiškiamas prasminis sluoksnis. Fenomenologinė analizė įgalina konkrečiam pastatui būdingą architektūrinę raišką susieti su jai prasmę suteikiančiomis vietos savybėmis.

4.1.1. Istoriografijos apžvalga

Pradžioje glaustai apžvelgiama LDK baroko architektūros istoriografija (nuorodos į aktualius tyrimus pateikiamos kitose disertacijos dalyse). Tyrimai nuo XX a. pradžios buvo atliekami įvairių šalių mokslininkų. Skirtingos istorinės-politinės aplinkybės turėjo įtakos ribotai tyrimų aprėpčiai, keliamiems tikslams, apribojo istorinių šaltinių ir architektūros objektų pasiekiamumą. Daugiausia dėmesio skirta architektų kūrybos ir pastatų atribucijos, Vilniaus vėlyvojo baroko mokyklos stilistinės srovės klausimams, atskirų vienuolių architektūros savitumams, atskirų pastatų ir ansamblių istorinei-architektūrinei analizei.

Pirmieji moksliniai tyrimai pasirodė XIX a. pabaigoje ir XX a. pirmaisiais dešimtmečiais Wilhelmo Neumanno publikacijoje apie Livonijos architektūrą, Tadeuszo Mańkowskio, Paulio Webero, Wilhelmo Hausensteino publikacijose apie Vilniaus miesto architektūrą. Lietuvoje ir Baltarusijoje tarpukario metais apie baroką rašė Kazimieras Jasėnas, Mikola Ščakacichinas, reikšmingiausi Vilniaus miestui skirti Mikalojaus Vorobjovo, Jono Griniaus veikalai. Profesionalumu, europinio konteksto analize išsiskiria Halinos Kairiūkštytės-Jacinienės monografija skirta Pažaislio ansamblui. Vėlyvojo baroko tyrimams ketvirtame dešimtmetyje postūmį suteikė lenkų menotyrininkai. Piotras Bohdziewiczus suformulavo Vilniaus baroko mokyklos kaip stilistinės srovės bruožus, inicijavo reikšmingas ekspedicijas. Marianas Morelowskis LDK baroką analizavo europiniame kontekste, išryškindamas itališkos architektūros įtaką. Stanisławas Lorentzas monografijoje apie architektą Johanną Christophą Glaubitzą iškėlė šio kūrėjo vaidmenį Vilniaus mokyklos stilistinėje srovėje, įtvirtino jo kaip kūrėjo-genijaus sampratą. Władysławas Tatarkiewiczus išryškino skirtumus tarp LDK ir Lenkijos baroko.

Antroje XX a. pusėje bene labiausiai tyrinėtos pirmosios barokinės jėzuitų bažnyčios, jų įtaka baroko plėtrai, *Il Gesù* modelio sklaida ir adaptacijos. Tai atsispindi Jelenos Kvitnickajos, Adamo Miłobędzkiego, Jerzio Paszendos, Tamaros Gabrus, Vladimiro Zubovo tyrimuose. Lietuvoje ir Baltarusijoje formavosi naujas baroko architektūros tyrimų etapas, jam būdingas konteksto lokališkumas, nacionalinių bruožų paieška. Tik keletas atskirų barokinių sakralinių objektų sulaukė išsamesnių tyrimų, pavyzdžiui, Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bažnyčią tyrė Stasys Samalavičius.

Dabartinės Lietuvos teritorijos vėlyvojo baroko bažnyčių tūrinės-erdvinės struktūras analizavo Vladimiras Zubovas ir Klemensas Čerbulėnas, jie tyrė architektų Tomo Žebrausko bei Martyno Knakfuso kūrybą, buvo pirmųjų išsamių Lie-

tuvos architektūros istorijų bendraautoriai. Architekto Glaubitzo, kaip savitos vėlyvojo baroko srovės formuotojo, samprata plėtota Vlado Drėmos tyrimuose, juose taip pat analizuota architekto Augustino Kosakausko kūryba. Šio laikotarpio Baltarusijoje reikšmingus sakralinės architektūros tyrimus atliko rusų architektūros istorikė Jelena Kvitnickaja. Susisteminta ir iširta istorinė ir architektūrinė medžiaga apie dvi dešimtis vėlyvojo baroko bažnyčių ir vienuolynų ansamblių, kurių didelė dalis neišlikusi. Išleistos Baltarusijos baroko architektūrą apimančios architektūros istorijos. Lenkų meno istorikas Zbigniewas Hornungas siekė paskutinei baroko architektūros fazei įtvirtinti rokoko terminą, įtraukti ją į europinį kontekstą, išskyrė banguojančią fasado liniją plane, kaip rokoko architektūrą charakterizuojantį bruožą.

Irena Vaišvilaitė iškėlė istorinio kultūrinio ir geografinio konteksto LDK dailės ir architektūros tyrimuose svarbą, išryškino „vidutinį“ baroko sluoksnį, kuriame XVII a. viduryje palaipsniui įvyko vietinio meno perėjimas nuo viduramžiškos raiškos prie baroko. Jerzis Kowalczykas per struktūrinę pastatų analizę siekė LDK architektūrą integruoti į Vakarų Europos baroko tradiciją, pabrėždamas Romos architektūros įtaką. Iš itališkų kraštų kilusių architektų kūryba išsamiai nagrinėta ir Mariuszo Karpowicziaus darbuose. Andrzejus Józefas Baranowski LDK vėlyvąjį baroką siejo su vokiškų kraštų tradicija, išskyrė originaliausius sakralinių pastatų bruožus, tai erdvinių altorių struktūros, dvibokščiai fasadai ir kupolai. Ryšį su vokiškų kraštų architektūra tyrinėjo ir kiti autoriai. Plačiai analizuota konkrečių vienuolijų architektūra. Daugiausia dėmesio sulaukė jėzuitų ansambliai, Andrzejus Betlejo, Wojciecho Boberskio, Jerzio Paszendos tirti saviti regioniniai bruožai, ypač atsiskleidžiantys XVIII a. Daug dėmesio skirta unitų architektūrai, jos lotynizacijai ir ryšiui su graikiškąja tradicija. Gerokai mažiau rašyta apie kitų vienuolijų architektūrą.

Pastaraisiais dešimtmečiais daug dėmesio sulaukia pavienių bažnyčių ir ansamblių istorinė raida ir architektūra. Ankstyvąjį ir brandųjį baroką tyrė Sigita Julija Samuolienė, Kęstutis Žygas, Mindaugas Paknys, Rūta Janonienė, Tojana Račiūnaitė, Aušra Vasiliauskienė, lenkų autoriai Mariuszas Karpowiczius, Marija Kałamajska-Saeed ir kiti autoriai. Susisteminančius ir apibendrinančius Baltarusijos baroko architektūros raidą tyrimus atliko architektūros istorikė Tamara Gabrus, didelį dėmesį skyrusi tūrinei-erdvinei pastatų analizei. Vėlyvojo baroko architektūrą tyrė baltarusių autoriai Inesa Sliunkova, Anatolijus Kulaginas, Igaris Duchanas. Pastaraisiais dešimtmečiais reikšmingi Auksės Kaladžinskaitės-Jocienės tyrimai, kuriuose išryškintas Juozapo Fontanos, Valentino Tobio de Dyderszteyno, kitų architektų indėlis į LDK vėlyvojo baroko architektūrą. Autorė tyrė užsakovų ir socialinės-ekonominės aplinkos įtaką stiliaus plėtrai ir geografijai. Rasa Butvilaitė analizavo architektų išsilavinimo, socialinio statuso klausimus. Toliau tyrinėta italakalbių architektų veikla. Vytautas Levandauskas susistemino LDK

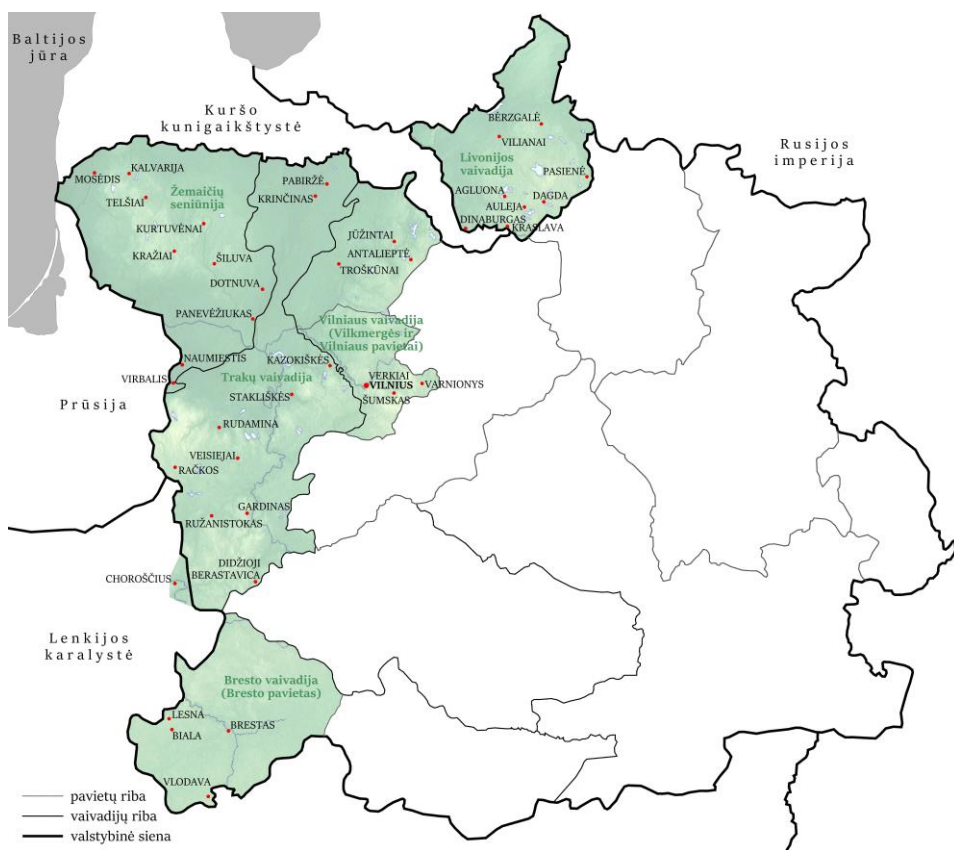
stilių istorijos raidą. Pradedant XX a. aštuntu dešimtmečiu išleista dešimtys įvairaus pobūdžio architektūros sąvadų, vadovų, žodynų, kurie naudoti kaip pagalbinė priemonė sisteminant ir organizuojant tyrimo medžiagą. Praktinėje tyrimo dalyje taip pat remtasi Adomo Butrimo, Ilmāro Dirveikio, Kazimierzo Głowackio, Romano Karwackio, Algimanto Krinčiaus, Anetos Kułak, Kazio Misiaus, Algimanto Miškinio, Raimondos Ragauskienės, Marijos Rupeikienės, Tadeuszo Zadrožnio ir kitų autorių darbais. Dėl ribotos apimties ne visi jie nurodyti literatūros sąraše.

Tyrėjai nekėlė pastatų kontekstualumo klausimo. Gamtinį kraštovaizdį atskleidžiančių istorinės geografijos tyrimų taip pat beveik nėra. Apibendrintą XVIII a. gamtinį ir kaimo aplinkos kraštovaizdį aprašė istorikas Zigmantas Kiaupa. Urbanistinę miestelių raidą detaliai tyrinėjo Algimantas Miškinis. Pastaraisiais metais randasi daugiau istorinių LDK gamtinės aplinkos tyrimų, tačiau jie neapima, išskyrus retus atvejus, disertacijoje analizuojamų vietovių.

4.1.2. Atranka, apimtis ir šaltiniai

Praktinėje tyrimo dalyje analizuojamas santykis tarp bažnyčių ir jų vietų. Remiamasi LDK administraciniu skirstymu į vaivadijas ir pavietus. Atsisakyta geografinio skirstymo pagal vyskupijų ribas, nes jos nesutampa su valstybės sienomis, be to į tyrimą patenka kelios graikų katalikų bažnyčios. Nuo su Rusija sudarytos taikos sutarties 1686 m. valstybės sienos iš esmės nesikeitė, teritoriją sudarė 8 vaivadijos ir Žemaičių seniūnija (arba kunigaikštystė), taip pat kartu su Lenkija administruojama Livonijos vaivadija (Kiaupa, 2012). Sienos pasikeitė po I padalijimo 1772 m. Rusijai atitekusioje Livonijoje statytos Aulejos ir Bėrzgalės bažnyčios įtrauktos kaip LDK architektūrinės tradicijos tąsa. Kokybinis metodikos pobūdis neleido apimti visos LDK teritorijos, todėl atsižvelgiant į patirtinį metodo pobūdį, pasirinkta tyrimo metu prieinama geografinė aprėptis: vakarinė LDK dalis ir Livonijos vaivadija. Teritorija apima Žemaičių seniūniją, Trakų ir Livonijos vaivadijas, dalį Vilniaus bei Bresto vaivadijų (Vilkmergės, Vilniaus ir Bresto pavietus) (4.1 pav.).

Chronologinės tyrimo ribos apima vėlyvojo baroko laikotarpį, trukusį apytikriai nuo XVIII a. trečio dešimtmečio pabaigos iki devinto dešimtmečio pradžios. Laikotarpio pabaiga susijusi su pereinamojo į klasicizmą stiliaus statybomis. Įtrauktos tos devintame dešimtmetyje pradėtos statyti bažnyčios, kurios dar priskirtinos barokinei tradicijai. Tyrimas apima stiliaus pradžią, klestėjimą ir pabaigą iki klasicizmo įsigalėjimo. Įtrauktos visos šioje teritorijoje nurodytuose chronologinėse ribose pradėtos statyti mūrinės bažnyčios, išskyrus nedideles, koplyčios tipo bei tas, apie kurių architektūrinę raišką nėra išlikę pakankamai informacijos (Anykščių, Astravo, Bresto parapinė, Neplės, Semianuvkos, Varonos, Vilniaus Žvejų priemiesčio OCD ir galimai dar viena kita neišlikusi bažnyčia).

4.1 pav. LDK 1721–1772, tyrimo aprėptis pažymėta topografiniu žemėlapiu (sudaryta autoriaus)

Fig. 4.1. GDL 1721–1772, study area highlighted by the topographic map (compiled by the author)

Svarbiausias tyrimo šaltinis yra tyrimo atvejo – bažnyčios ir jos aplinkos – fenomenologinė analizė, 36 iš 43 atvejų atlikta *in situ*. Ją papildė, o kai kuriais atvejais pakeičia, brėžinių, ikonografijos, kartografijos ir kitų prieinamų šaltinių analizė. Istorinė pastato ir jo aplinkos raida vertinama remiantis jau atliktais istoriniais, architektūriniais, menotyriniais, geografiniais tyrimais. Svarbus informacijos apie gamtinę aplinką šaltinis yra Alfonso Basalyko, Jerzio Kondrackio ir kitų autorių parengti fizinių-geografinių mikrorajonų aprašymai. Papildomai remtasi pirminių šaltinių duomenimis, publikuotomis XVIII a. pabaigos ir XIX a. bažnyčių vizitacijomis, Vilniaus vyskupijos toopografiniais aprašymais (1784).

Ikonografinių šaltinių iš XVIII a. beveik nėra, remtasi įvairaus laikotarpio miestų ir miestelių planais: Vilniaus (1737, 1798), Dinaburgo (1778, 1810), Gardino (1780), Telšių (1800), Troškūnų (1800), Naumiesčio (1803), Bresto (1823), Kalvarijos (1824), Vlodavos (1825) taip pat teritorijų žemėlapiams, Textoro-Sotzmanno Prūsijos (1806-1808), Lenkijos karalystės topografiniu (1839–1843) ir kitais. Šie ir kiti šaltiniai sudarė pagrindą empirinės analizės rezultatus gretinti su bažnyčių pastatymo ir vėlesnio laikotarpio kraštovaizdžiu, ypač analizuojant labiausiai kintančius aplinkos elementus, vandens telkinius, miškingumą bei vertinant urbanistinę situaciją.

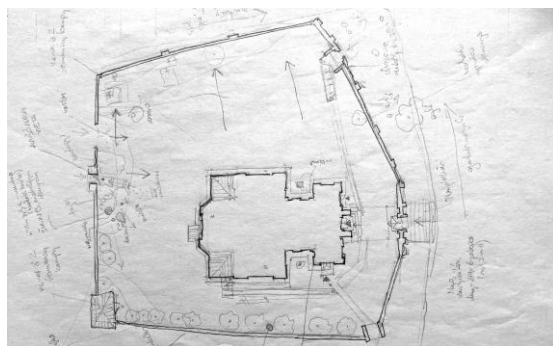
Analizuojant vietos charakterį, susitelkiama į natūraliai susiformavusio reljefo, su nedideliais žmogaus veiklos nulemtais pakitimais, pobūdį. Tokia prieiga nepatenka į kraštovaizdžio architektūros tyrimų kategoriją, ją iš dalies galima priskirti istorinio kraštovaizdžio tyrimų sričiai. Kraštovaizdžio architektūros istorijos objektas yra kultūrinis gamtos formavimas istorijoje ir to formavimo rezultatas (Giro, 2016). LDK bažnyčias XVIII a. supęs suformuotas kraštovaizdis – plati ir menkai tyrinėta tema. Parapinių bažnyčių ansamblius papildydavo klebonijos, kaulinės, špitolės pastatai bei ūkinis kraštovaizdis – kūdros, sodai, daržai (Krinčius, 2008). Šalia vienuolių bažnyčių, be to, kas išvardyta, kartais buvo įveisiami nemaži dekoratyviai sodai, formuojami panašiais geometriniais principais kaip ir rūmų sodai. Tiriamu laikotarpiu tokius išplėtotus, ūkinę ir dekoratyvinę funkcijas jungiančius sodus turėjo Lesnos OSPPE, Paparčių OP, Vilniaus OVM ir daugelis kitų sakralinių ansamblių. Vis dėlto į šio tyrimo aprėptį kraštovaizdžio architektūra, nors ir glaudžiai susijusi su architektūriniu ansambliu, nepatenka. Disertacijoje vieta analizuojama kaip tam tikrą charakterį turinti gamtinė duotybė, o ne kaip architektų, sodininkų ar vienuolių veiklos rezultatas.

Tyrimui artimesnė istorinio kraštovaizdžio tyrimų perspektyva, kurioje esamas kraštovaizdis suvokiamas kaip „sluoksniuotas“ fenomenas, į kurį reikia žvelgti regresyviai, atkuriant tam tikro istorinio laikotarpio vaizdą (Tosco, 2009). Tokia tarpdisciplininė prieiga apima rašytinių, vizualinių šaltinių, žemėlapių, lauko tyrimų ir kitokias analizes. Išskiriamos dvi esminės dalys: kraštovaizdžio patyrimas ir jo istorinių sluoksnių analizė (2009). Toks dualistinis principas taikomas ir rekonstruojant istorinį analizuojamų vietų charakterį.

4.1.3. Tyrimo eiga

Praktinės tyrimo dalies procesą sudarė trys pakopos: ekspedicijos, tyrimų bei šaltinių analizė ir duomenų sisteminimas. Pirmojoje pakopoje 2020–2024 m. ekspedicijose ištirti 36 tyrimo vienetai (dabartinės Lietuvos, Latvijos ir Lenkijos teritorijose). Remiantis vaikščiojimo metodika fiksuota šventoriaus ir tolimesnė aplinka, bendras vietovės gamtinio kraštovaizdžio pobūdis. Atlikta fotofiksacija

ir pirminė analizė. Duomenys fiksuoti anketos forma ir planinėje schemoje (4.2 pav., 4.1 lentelė).

4.2 pav. Stakliškių bžn. šventoriaus schema (sudaryta autoriaus)
Fig. 4.2. Plan of Stakliškės churchyard (compiled by the author)

4.1 lentelė. Vietos analizės anketa

Table 4.1. Place analysis questionnaire

Šventorius (<i>micro</i> lygmuo)	– pastato orientacija; – šventoriaus paviršius ir nuolydis; – šventoriaus prieigos.
Aplinka (<i>medium</i> lygmuo)	– reljefo pokytis į rytus, pietus, vakarus ir šiaurę nuo bažnyčios; – vizualinis ryšys į vandens telkinius.
Apylinkės (<i>macro</i> lygmuo)	– vietovei būdingas reljefas, jo kaita artėjant prie bažnyčios; – vizualinis ryšys į bažnyčią nuo artimiausių vandens telkinių; – vietovės miškingumas.
Papildomi klausimai	– pirmas, ikisąmoninis vietovės keliamas įspūdis; – klausimai susiję su gamtine aplinka; – klausimai susiję su urbanistine-architektūrine aplinka.

Antrojoje pakopoje atlikta rašytinių ir ikonografinių šaltinių analizė, vertinta gyvenvietės urbanistinė struktūra ir raida, bažnyčios ansamblio struktūra ir raida, istoriniai pokyčiai, esamų architektūrinių formų, detalių ir medžiagiškumo autentiškumas, geografinė vietovės charakteristika ir galima jos kaita, kiti aktualūs duomenys.

Trečiojoje pakopoje istoriografiniai, ikonografiniai, pirminių šaltinių ir empirinės analizės duomenys susisteminti ir apibendrinti lentelėse. Jos suformuotos pritaikant trečiame skyriuje pristatytus fenomenologinius metodus. Pirmoji lentelė skirta nustatyti vietos charakterio modelį. Joje Christiano Norbergo-Schulzo

ir Nanetės Schaap metodas pritaikytas prie istorinio objektų pobūdžio, išryškinant žemės paviršiaus charakteristiką.

LDK teritorijos reljefas per pastaruosius tris šimtmečius esmiškai nesikeitė. Paviršiui, kaip stabiliausiam kraštovaizdžio elementui, skiriama ir daugiausia dėmesio. Vandens elemento sąlyginė kaita, įvertinus istorinius šaltinius, taip pat nėra kliūtis analizuoti vandens įtaką vietos charakteriui. Tai ypač pasakytina apie stambius telkinius, upes ir ežerus. Mažiausiai stabilus augalijos elementas, dėl to vertinamas atsargiai, tik remiantis šaltinių duomenimis. Pavyzdžiui, vykstant Kazokiškių bažnyčios statybai minimi dideli miškai atitinka ir dabartinę vietovės vaizdą – tai leidžia miškingumą vertinti kaip vieną iš vietos charakterį sudarančių savybių.

Dangaus faktorius susijęs su bažnyčios orientacija pasaulio kryptį atžvilgiu. Bažnyčių statybų ir įrengimo instrukcijose rekomenduojama presbiteriją orientuoti tiksliai rytų (t. y. lygiadienio) kryptimi (Borromei, 1577/2000, 10 skyrius). Dėmesys sutelkiamas į tuos atvejus, kai nukrypstama nuo rytų krypties, leidžiančius svarstyti kitas orientacijos priežastis, galbūt susijusias su gamtiniais elementais ar urbanistine struktūra (4.2 lentelė).

4.2 lentelė. Vietos charakterio nustatymas.

Table 4.2. Determining the place character

Charakterio pagrindai	Charakterio elementai		Empirinės analizės duomenys	Fiziniai-geografiniai ir šaltinių duomenys
Žemė	paviršius	šventorius		
		prieigos		
		aplinka		
		apylinkės		
		pastato padėtis		
		absoliutus aukštis		
		suvokiamas aukštis		
	vanduo			
	augalija			
Dangus	presbiterijos orientacija			
	fasado orientacija			

ntroji lentelė skirta nustatyti dominuojančius archetipus pastato architektūroje (4.3 lentelė). Ji suformuota remiantis archetipų metodu, nuosekliai išdėstytu norvegų autoriaus (Thiis-Evensen, 1987). Pritaikytoje metodo versijoje vertinant tris archetipus ir jų visumą (tūrį, kompoziciją), didžiausias dėmesys išlieka sienos archetipui. Galutiniame etape išskiriamos pasikartojančios, dominuojančios, ryškiausios išraiškos formos ir jų kombinacijos.

4.3 lentelė. Bažnyčios archetipų nustatymas
Table 4.3. Determining the church archetypes

Archetipas	Archetipo tema		Archetipo motyvas	Egzistencinės išraiškos
Grindys	atrama		prišlietumas, atšlietumas	
			laiptai, rūšys	
Siena	plotis		platumas, suspaustumas	
	aukštis		kilimas, grimzdimas	
			atvirumas, suspaustumas	
	gylis	forma	horizontalumas, vertikalumas	
			gaubtumas	
		orderis	karkasiškumas	
		tūrinė išraiška	masteliškumas, kompozicija	
Stogas	kubolas		sferiškumas	
	šlaitinis stogas		kryptingumas	
			valmiškumas	
			ryšys su siena	

4.2. Analizės taikant vietiško metodo rezultatai

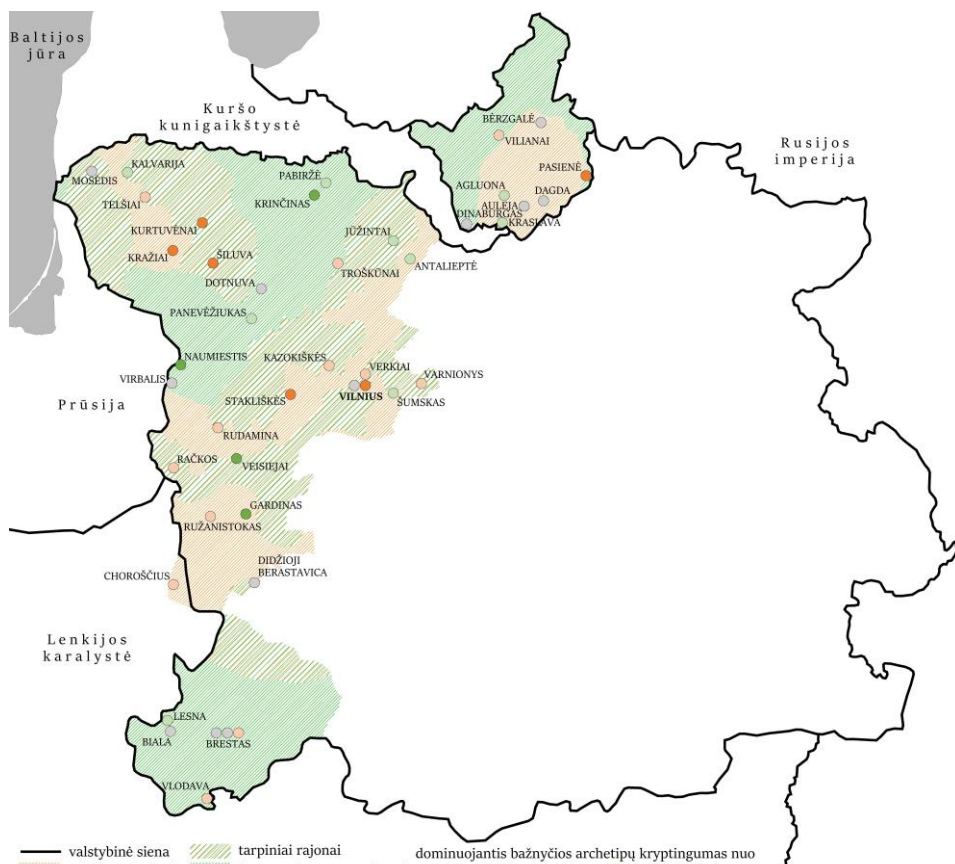
Teritorija, kurią XVIII a. aprėpė LDK sienos priklauso plačiai Rytų Europos lygumai. Nors regionui apskritai būdingas upių slėniais išvagotas lygus kraštovaizdis, švelnios reljefo formos, tai nereiškia, kad būdinga ir monotonija. Analizuojama teritorija pasižymi pakankama vietų charakterių įvairove, sudarančia

spektrą nuo žemumų ir kalvynų, vertinant tik reljefą. Žvelgiant pernelyg apibendrintai arba lyginant su kitomis geografinėmis zonomis (kalnų regionais), kyla pavojus prarasti žiūros aštrumą ir nebeįžvelgti šių skirtumų. Tai aktualu architektūros kontekstui, nes koncentruota pastato raiška beveik visada dominuoja sąlyginai švelniame kraštovaizdyje. Taikant fenomenologinį metodą, per vaikščiavimą patirtį analizuojant vietos charakterį, įmanoma užčiuopti ir įvardinti subtilius vietų skirtumus, kylančius ne tiek iš fizinių savybių, kiek iš kraštovaizdžio patirties. Analizuojant vieta nėra nei idealizuojama, nei materializuojama, bet siekiama iškelti „kai ką svarbaus ir apie pasaulį, ir apie tą, kuris jį patiria“ (Janz, 2005, p. 90). Bendražmogiškoji patirtis yra prieiga, kurioje tampa įmanoma sugretinti architektūrą ir aplinką, siekiant „grąžinti“ pastatą į gamtinės aplinkos kontekstą, kuriame jis atsirado, tačiau kuris architektūros istorijos tyrimų kontekste sulaukia labai mažai dėmesio.

Analizuojama teritorija aprėpia skirtingus fizinius-geografinius rajonus nuo plokščių lygumų iki kalvotų aukštumų (4.3 pav.). Žemiausiai tarp tiriamų vietų pastatyta Panevėžiuko bažnyčia Nevėžio lygumoje (27 m virš jūros lygio), aukščiausiai – Šumsko bažnyčia Ašmenos aukštumoje (194 m virš jūros lygio). Suminis bažnyčių pastatų charakteris (archetipų bruožų visuma) tiesiogiai nepriklauso nuo fizinių-geografinių rajonų įvairovės. Konkrečios vietos situacija neretai skiriasi nuo apibendrinto net ir nedidelės geografinės teritorijos (mikrorajono) aprašymo. Reljefo karkaso formuojami *macro* lygmens kraštovaizdžio skirtumai nėra svarbiausias veiksnys, o sudaro tik vieną iš analizėje vertintų vietos charakterio savybių. Fizinio-geografinio skirstymo žemėlapyje galima matyti tam tikrą (bet ne absoliutų) rajonavimo ryšį su dominuojančiais vėlyvojo baroko bažnyčių bruožais. Vietos charakterį lemia savybių visuma, tiek regioninės, tiek labai konkrečios vietos ypatybės, ypač tai pasakyтина apie upių slėnius ir kitas smulkesnes reljefo formas.

Daugiausia dėmesio tyrime skiriama žemės paviršiui, nes šis elementas daro didžiausią įtaką architektūrinei raiškai, taip pat savo fizinėmis savybėmis (forma, paviršiumi, orientacija) yra artimiausias pastatui ir su juo palyginamas. Paviršius arba reljefas sudaro bet kokio kraštovaizdžio pagrindą ir todėl formuoja bendrą vietos charakterį. Kiti elementai nuo paviršiaus priklausomi. Pastatas taip pat neišvengiamai susijęs su žeme, tiek dėl tiesioginio sąlyčio, tiek dėl paviršiaus formuojamos aplinkos charakterio. Reljefas taip pat yra ir stabiliausia kraštovaizdžio dalis laiko perspektyvoje, jis keičiasi, ypač dėl žmogaus veiklos, tačiau laikomasi nuostatos, jog tai nedaro didelės įtakos dominuojančio vietos charakterio analizuotose vietose. Stengtasi įvertinti įvykusius pokyčius – dažniausi pavyzdžiai galėtų būti vėliau įrengti šventoriaus laiptai ar netoliese iškasta ūkinėms reikmėms skirta kūdra. Vandens ir augalijos elementai šiuo atveju veikia kaip papildantys ar paryškinantys paviršiaus elementą, sustiprinantys jo charakterį, tačiau nepasižy-

mintys stabilumu. Atitinkamai dėmesio jiems skiriama mažiau. Į augalijos elementą didesnio dėmesio sutelkti neleidžia labai ribota istorinė informacija. Vandeniui taip pat teikiama limituota reikšmė, nes telkiniai dažniausiai yra nemažu atstumu nuo pastato, tik retais atvejais galima kalbėti apie tiesioginį ryšį.

4.3 pav. Fiziniai-geografiniai rajonai ir dominuojantys bažnyčių archetipai (sudaryta autoriaus)

Fig. 4.3. Physical-geographical areas with dominant church archetypes (compiled by the author)

4.2.1. Gardino ir Vlodavos atvejai

Siekiant atskleisti tyrimo esmę ir parodyti, kaip konkrečių objektų analizė virsta tyrimo duomenimis, iš 43 atvejų išsamiau pristatomi 2 kontrastingi pavyzdžiai. Pateikiama jų fenomenologinės analizės santrauka su kiekvienos nagrinėtos dalies

(elemento) vertinimu skalėje nuo -2 iki $+2$. Tai atitinka vietų charakterio skirtumus nuo neigiamos reljefo formos ir žemumos pojūčio iki stačios kalvos ir tolimų perspektyvų, bei ir kitų atitinkamai vertintų elementų bruožų. Archetipų vertinime tai atitinka architektūros patirties nulemtus skirtumus nuo, apibendrintai, dominuojančio horizontalumo iki vertikalumo.

Pirmame pavyzdyje analizuojama Gardino basųjų karmelitų bažnyčia, istorinėje Trakų vaivadijoje. Kartu su greta esančiu vienuolynu pastatyta antrojo pagal svarbą LDK miesto pakraštyje, tarp pagrindinės miesto aikštės ir Nemuno. Strategiškai patogi vieta yra tarpinėje šlaito padėtyje tarp upės kranto ir Bernardinų bažnyčios kalvos. Tai buvo pirmasis monumentalus mūrinis sakralinis pastatas pasitinkantis keliautojus, nuo perėjos per upę vykstančius miesto centro link (Kvitnickaja, 1985).

4.4 pav. Gardinas (žalia – OCD bžn., pažymėta autoriaus) a) Topografinis planas (*Plan*, 1951); b) Bendras vaizdas (Czechowicz, 1876–1885)

Fig. 4.4. Hrodna (green: OCD Church, marked by the author) a) Topographic plan (*Plan*, 1951); b) General view (Czechowicz, 1876–1885)

Pagal fizinį-geografinį rajonavimą vieta priklauso Gardino arba Sokulkos aukštumai, tačiau svarbiausias aplinkos charakterio veiksnys yra aukštumą kertantis upės slėnis (Kazlouskaja ir kt., 1992). Slėnio šlaitai nuožulnūs, būdingos švelnios formos, suformuotos smėlingo dirvožemio. Sklypas pačiame šlaito viduryje. Už 180 m petuose reljefo aukštis nusileidžia apie 20 metrų, šiaurėje – pakyla iki Bernardinų kalvos, taip pat apie 20 metrų (4.4 pav.). Pastebimai nuožulnus ir pats vienuolyno sklypas. Vertinant pagal vietiskumo metodą, bažnyčios šventoriui būdingas kontrastingas, į vieną pusę kylantis, į kitą besileidžiantis, reljefas, todėl šis topografijos elemento aspektas vertinamas neutraliai (0). Bažnyčios prieigos

centrinės ašies atžvilgiu apylygės ir pagal tyrimo skalę vertinama kaip horizontali savybė (–1). Svarbiausias sklypo bruožas – padėtis aplinkinių reljefo formų atžvilgiu bei suvokiamas aukštingumas. Status šlaitas tiesiai už bažnyčios, kylantis centrinės miesto dalies link, formuoja neigiamą erdvinį santykį: dominuoja kalvos papėdės padėtis (–2). Tai daro įtaką vizualinei erdvės patirčiai, nes aplinkos apžvelgiamumą riboja aukšti upės krantai (–2). Absoliutus bažnyčios vietos aukštis svyruoja nuo 111 iki 113 metrų. Šis parametras įvertinamas visų analizuojamų atvejų kontekste (–1). Aplinkiniam kraštovaizdžiui būdingas banguotas, kalvotas reljefas, sustiprinantis vertikalumo pojūtį (+1). Santykis su upe šiuo atveju neturinis (0), nes Nemunas nėra nei pakankamai arti, kad pabrėžtų horizontalumą, nei labai žemai, kas galėtų paryškinti kontrastingą vertikalumą. Dėl patikimų istorinių duomenų apie augalijos pobūdį trūkumo šis aspektas nevertintas.

4.5 pav. Vaizdas iš Mastavajos gatvės (*Horadnia*, c. 1900)

Fig. 4.5. View from Mastavaja Street (*Horadnia*, c. 1900)

Architektūrinė dalis apima grindų, sienos ir stogo archetipų analizę. Basųjų karmelitų Šv. Kryžiaus Išaukštinimo bažnyčia (arch. nežinomas, 1738–1765, nugriauta 1903) – bebokštė bazilika (4.5 pav.). Pagrindinis įėjimas gatvės lygyje, be laiptelių, tai formuoja grindų prišlietumo motyvą (–1). Sudėtingiausias sienos archetipas skaidomas į atskiras temas. Vertinant pagrindinio fasado vertikalų dalijimą į tris dalis (angl. *tripartition*), jam būdingas neryškus platumo motyvas, centrinė dalis šiek tiek platesnė už šonines, tai indikuoja labiau pabrėžtą horizontalumą (–1). Vertinant pagrindinio fasado horizontalų dalijimą į tris dalis dominuoja suspaustumo motyvas. Pirmame tarpsnyje orderio pabrėžtą kilimą stabilizuoja labai žemas ir horizontalus ant-rasis tarpsnis, „slegiamas“ aukšto trečiojo tarpsnio (–1). Šoniniams fasadams ryškesnis skaidymas nebūdingas. Gylio tema apima formą, orderio sistemą ir bendrą

išraišką. Pagrindinis fasadas artimų kvadratui proporcijų (0). Nuo upės matomas kairysis šoninis fasadas, kaip būdinga bazilikai, labai horizontalus, tai paryškina ir žema, dar vieną navą primenanti vienuolių galerija (–2). Mažasis orderis pagrindiniame fasade bei platus antablementas pabrėžia horizontalumą, tačiau vientiso cokolio nebuvimas, sudvigubinti piliastrai, laužytas antablementas pabrėžia vertikalumą, todėl vertinima neutraliai (0). Likusių fasadų horizontalumą pabrėžia visą pastatą apjuosiantis pilnas antrojo tarpsnio antablementas (–1). Bendra bazilikos forma, mastelis ir turinė kompozicija labai sustiprina horizontalumą (–2). Tai pabrėžia bebokštis fasadas bei nureikšmintą vienuolyno varpinę, žemesnę už pagrindinį fasadą ir orientuota į ūkinį vienuolyno kiemą. Iš pradžių Basijų Karmelitų ordino nuostatai draudė aukštus bažnyčios bokštus, tačiau XVIII a. šio apribojimo nebebuvo griežtai laikomasi, tą iliustruoja dvibokštės Antalieptės bažnyčios pavyzdys (Račiūnaitė, 2003, p. 98, 106). Gardino bažnyčios centrinę navą dengė aukštas, vientisas dvišlaitis stogas, akcentavęs horizontalumą (–2). Masyvus stogas dominavo panoraminuose vaizduose.

4.4 lentelė. Gardino bažnyčios analizės, taikant vietiskumo metodą, rezultatai

Table 4.4. Hrodna Church analysis results using the combined contextuality method

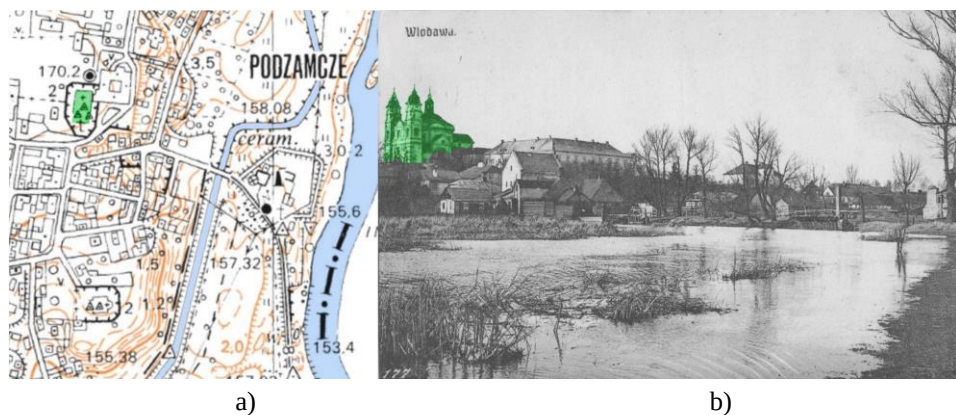
Vietos charakteris	Paviršius	Šventorius	0	–1	Atrama	Bažnyčios archetipai
		Prieigos	–1	–1	Šoninių fasadų orderis	
		Padėtis	–2	–2	Šoninių fasadų forma	
		Suvokiamas aukštis	–2	0	Šoninių fasadų aukštis	
		Absoliutus aukštis	–1	0	Pagrindin. fasado orderis	
		Apylinkės	+1	0	Pagrindin. fasado forma	
				–1	Pagrindin. fasado aukštis	
	Ryšys su vandens telkiniu		0	–1	Pagrindinio fasado plotis	
	Augalija		<i>N. d.</i>	–2	Masteliškumas ir tūris	
				–2	Stogas	

Taikant vietiskumo metodą išryškėja koreliacija tarp vietos charakterio ir dominuojančių pastato archetipų (4.4 lentelė). Šis ryšys aiškiau atsiskleidžia apibendrinus didesnę atvejų imtį, kuri vertinama tolesnėse dalyse.

Antrasis pavyzdys, Vlodavos paulinų bažnyčia Bresto vaivadijoje (dab. Lenkija), daug kuo panašus. Tai taip pat bazilikinė vienuolyno bažnyčia, pradėta statyti beveik tuopat metu miesto pakraštyje, ant panašaus dydžio upės kranto. Detalesnė analizė atskleidžia esminius šių dviejų pavyzdžių skirtumus.

Vlodavos bažnyčia pastatyta netoli Vakarinio Bugo upės, bet ne apatinėje terasoje, o ant aukščiausios vietos, nuo kurios prasideda slėnio įduba (4.6 pav.).

Pagal fizinį-geografinį rajonavimą vieta priklauso Vlodavos kauburio mezoregionui, kur moreninė plynaukštė susitinka su siauru, tarpeklių primenančiu Bugo vidurupio slėniu (Dobrowolski ir Chabudziński, 2021). Nusileidus į slėnį, maždaug 190 metrų į pietryčius nuo bažnyčios teka nedidelė Vlodavkos upė, dar už 150 m lygiagrečiai jai – Vakarinis Bugas. Nuo abiejų upių anksčiau buvo matyti bažnyčios bokštai ir kupolas, dabar vaizdą užstoja medžiai. Bažnyčios sklypas viršutinėje plynaukštės dalyje. Nuo jos, už vienuolyno, reljefas per kelias terasas, bet gana stačiai nusileidžia apie 18 metrų (4.6 pav.).

4.6 pav. Wlodawa (žalia – OSPPE bžn., pažymėta autoriaus) a) Topografinis planas (Mapa, 1965); b) Bendras vaizdas (Włodawa, 1915–1918)

Fig. 4.6. Włodawa (green: OSPPE Church, marked by the author) a) Topographic plan (Mapa, 1965); b) General view (Włodawa, 1915–1918)

Vertinant pagal vietiškumo metodą, šventoriui ir prieigoms būdingas lygus reljefas (0). Vienuolyno teritorija švelniai terasuota upės link, nuo terasų atsiveria vaizdas į kitą Bugo upės krantą. Priešais šventoriaus vartus leidžiasi akmenimis grįsta, kalnus primenanti gatvelė, būdingas aukštumos pajūtis (+1). LDK geografiniame kontekste išsiskiria vietos absoliutinis aukštis – apie 172 metrai (+1). Aplinkinį kraštovaizdį daugiausia sudaro lygumos, kartais švelniai banguojančio charakterio (–1), kontrastą joms sudaro tik apystatis slėnis. Pakankama bažnyčios atskirtis nuo upės ir plaukiant Bugu turėjęs matyti ant aukšto kranto iškilęs bažnyčios tūris formuoja vertikalų santykį su vandens telkiniu (+1). 1825 m. žemėlapyje matyti neapsodintas šlaitas ties bažnyčia – tuo metu reljefo pokyčiai turėjo būti atvirai matomi. Tačiau vien šio gana vėlyvo šaltinio nepakanka išsamiau įvertinti augmenijos įtakos.

4.7 pav. Vaizdas iš Kościelno gatvės (autorius nuotr., 2022)

Fig. 4.7. View from Kościelna Street (author's photo, 2022)

Šv. Liudviko bažnyčia (architektas Paolo Antonio Fontana, 1741–1752) – dvibokštė bazilika, tačiau jos struktūra modifikuota, įgavusi centriškiems tūriams būdingų bruožų (Zadrožny, 1985) (4.7 pav.). Grindys įrengtos viename lygyje su šventoriumi, tad atramos temoje dominuoja prišlietumo motyvas (–1). Vertinant pagrindinio fasado vertikalų dalijimą į tris dalis, galima pastebėti subtiliai išryškėjantį pločio motyvą (–1). Šoniniuose fasaduose dominuojančio kryptingumo nėra (0). Pagrindinio fasado horizontaliame dalijime į tris dalis vyrauja kilimo motyvas, nors jį šiek tiek slopina kresnos, sunkumo įspūdį keliančios bokštų viršūnės (+1). Pastatas yra bazilikos ir centriško tūrio hibridas, dėl to vietoj bazilikoms būdingų horizontalių navų, šoniniuose fasaduose dominuoja vertikalios orientuotos koplyčios (+1). Gylio temoje, pagrindinio fasado su dviem vidutiniškai aukštais bokštais tūrio išraiška pasižymi vertikalumu (+1). Iš vertikalios orientuotų formų sudaryti ir šoniniai fasadai (+1). Tiek pagrindinio, tiek šoninių fasadų vertikalumą sustiprina didysis orderis (+1). Bendras tūris vientisas ir kompaktiškas, žvelgiant iš visų pusių atrodo vertikalus (+1). Segmentiškas stogas nepasižymi vientisumu ir horizontalumu, o centrinę navą vainikuoja aštuonkampis kupolas, vizualiai konkuruojantis su bokštų šalmais (0). Galima apibendrintai teigti, jog ir Vlodavos bažnyčios archetipus, ir šios vietos charakterį apibūdina aiškiai vertikali orientacija (4.5 lentelė).

4.5 lentelė. Vlodavos bažnyčios analizės, taikant vietiskumo metodą, rezultatai

Table 4.5. Włodawa Church analysis results using the combined contextuality method

				–1	Atrama		Baž- ny- čios arche- tipai
Vietos cha- rakte- ris	Pavir- šius	Šventorius	0	+1	Šoninių fasadų orderis	Siena	
		Prieigos	0	+1	Šoninių fasadų forma		
		Padėtis	+1	+1	Šoninių fasadų aukštis		
		Suvokiamas aukštis	+1	+1	Pagrindin. fasado orderis		
		Absoliutus aukštis	+1	+1	Pagrindin. fasado forma		
		Apylinkės	–1	+1	Pagrindin. fasado aukštis		
	Ryšys su vandens telkiniu	+1	–1	Pagrindinio fasado plotis			
	Augalija	<i>N. d.</i>	+1	Masteliškumas ir tūris			
				0	Stogas		

4.2.2. Vietos charakterio ir bažnyčios archetipų sugretinimas

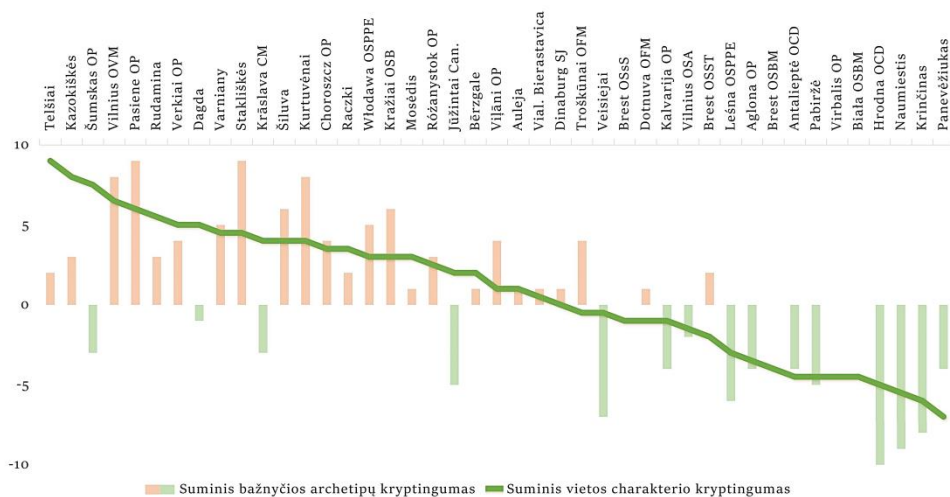
Bažnyčių architektūros priklausomybė nuo žemės paviršiaus charakterio atsispindi suvestinėje lentelėje (4.6 lentelė). Kairėje pusėje pateikiama koncentruota kokybinės bažnyčių analizės informacija pagal archetipus, didžiausią reikšmę teikiant sienos archetipui. Kiekviena tyrimo objektui aktuali tema įvertinta penki-aspalvėje skalėje nuo aiškiai vertikalios iki aiškiai horizontalios. Analogiškai įvertinta vietos analizės informacija. Suvestinėje lentelėje visi 43 tyrimo vienetai išrikiuoti pagal dominuojantį (suminį) vietos charakterį – nuo vertikaliausio iki horizontaliausio. Toks išdėstymas vizualiai parodo bažnyčių architektūros archetipuose vyraujančių kryptių pakankamą atitikimą vietos (žemės) charakterio kryptingumui, jog būtų galima teigti, tokių ryši egzistuojant.

Vienos ar kelių bažnyčių analizės rezultatų koreliaciją su vietos bruožais galima būtų laikyti atsitiktine, todėl svarbiausia – keturių dešimčių atvejų imtyje atsiskleidžianti ryšio tarp architektūros ir kraštovaizdžio tendencija. Rezultatai pateikiami ir vizualesne forma kaip stulpelinė-linijinė diagrama (4.8 pav.). Joje imties vienetai išrikiuoti iš kairės į dešinę pagal *vietų* charakterį, kurį išreiškia kreivė, nuo vertikaliausių (Telšiai, Kazokiškės) iki horizontaliausių (Krinčinas, Panevėžiukas). Stulpeliai atitinkamai nurodo *bažnyčių* archetipų suminį kryptinumą.

4.6 lentelė. Visų 43 atvejų bažnyčių archetipų sugretinimas su vietos charakteriu**Table 4.6.** Comparison of church archetypes with place character in all 43 cases

	statybos pradžia	bažnyčių archetipai								vietos charakterio elementai							
		stogas	tūrinė išraiška	siena						žemės paviršius							aušalija (mškingumas)
				priekinio fasado pločio tema	priekinio fasado aukščio tema	priekinio fasado forma	priekinio fasado orderys	šoninių fasadų aukščio tema	šoninių fasadų forma	šoninių fasadų orderys	atrama	šventoriaus paviršius	šventoriaus prieigų paviršius	pastato padėtis telėjo atžvalgai	suvokiama aukštis	absoliutus aukštis	vietovės paviršius
Telšių OFM	1761			n	n	n	n										1800
Kazokiškių	1766																1784
Šumsko OP	1767																1784
Vilniaus OVM	1729																1737
Pasienės OP	1753																n
Rudaminos	1749	n				n			n								1808
Verkių OP	1755																n
Dagdos	1761																n
Varnionių	1763										n	n					1784
Stakliškių	1765																1784
Kraslavos CM	1756																n
Šiluvos	1760																n
Kurtuvėnų	1781																n
Chorošėiaus OP	1753																1784
Račkų	1766	n	n	n	n	n	n	n	n	n							1805
Vlodavos OSPPE	1739																1825
Kražių OSB	1757																n
Mosėdžio	1773				n												n
Ružanistoko OP	1759				n												1784
Jūžintų Can.	1786																1784
Bėrzgalės	1787																n
Vilianių OP	1753																n
Aulejos	1778																n
D. Berastavicos	1741											n		n			1784
Dinaburgo SJ	1737											n	n				n
Troškūnų OFM	1774																1784
Veisiejų	1762																1808
Bresto OSsS	1751	n						n	n	n		n	n	n			1823
Dotnuvos OFM	1773										n						n
Kalvarijos OP	1781													n			n
Vilniaus OSA	1768																1737
Bresto OSST	1738	n	n					n	n	n		n	n	n			n
Lesnos OSPPE	1730	n															1839
Aglunos OP	1768																1856
Bresto OSBM	1762	n			n						n	n					n
Antalieptės OCD	1732																1784
Pabiržės	1766		n	n	n	n	n	n	n	n							1784
Virbalio OP	1778		n					n	n	n							1808
Bialos OSBM	1747																1839
Gardino OCD	1738							n									n
Naumiesčio OC	1781				n	n											1808
Krinčino	1777																1775
Panevėžiuko	1733																n

	dominuoja vertikalus		labiau išreikštas horizontalumas
	labiau išreikštas vertikalus		dominuoja horizontalumas
	neutralu arba kontrastinga	n	nepakanka duomenų nustatyti

4.8 pav. Visų 43 atvejų bažnyčių archetipų sugretinimas su vietos charakteriu
Fig. 4.8. Comparison of church archetypes with place character in all 43 cases

Suvestinės lentelės pagrindą sudaro kryptingumo skalė, nes analizės metu būtent kryptį nurodantys bruožai išryškėjo kaip pamatiniai. Jie, viena vertus, formuoja architektūros ir vietos charakterio pagrindą, kita vertus – sudaro bendrą tokių skirtingų fenomenų kaip pastatai ir gamtinis kraštovaizdis vardiklį. Horizontalumo ir vertikalumo svarba galėtų būti paaiškinama pačiam aplinkos suvokimui būdingu kūniškumu. Kaip teigė erdvės vaizdavimą tyrinėjęs šveicarų medievistas Paulis Zumthoras, žmogaus kūnas yra erdvės suvokimo matas, suteikiantis jai ir simbolines prasmes. Skirtumas tarp išdidžiai stovinčio ir kančioje parklupusio žmogaus, autoriaus teigimu, galėtų nurodyti į pirmąją, archetipinę skirtį tarp vertikalumo ir horizontalumo, simboliškai išreiškusią įtampą tarp dieviškumo ir chtoniškumo (Zumthor, 1995). Horizontalumą ir vertikalumą su kūniškąja patirtimi pirmiausia sieja ir Harriesas (1997). Šios simbolinės nuorodos, neišsėdamos jų plataus prasminio lauko, parodo analizuojamų erdvių principų (krypčių) sunkiai pervertinamą reikšmę aplinkos suvokime. Tyrime vertikalumas ir horizontalumas nėra geometrinės sąvokos, bet išreiškia dominuojantį kryptingumą, tai svarbu pabrėžti ypač analizuojant LDK kraštovaizdį, kuriam beveik visiškai nebūdingos geometriškai vertikalios reljefo formos.

Geografinėje zonoje, kurioje nėra stačių uolų ar aukštų kalnų, vertikalumą išreiškia vietovės aukštis ir kalvotumas. Vertikalumą reikia suprasti ne tik grafiškai, bet ir kinestetiškai bei erdviškai – kopimo į aukštesnę vietą patirtis susijusi su gravitacijos įveika, o padėties vertikalumas erdvėje nuo seniausių laikų buvo vertinamas per dangaus artumą (Zanzi, 2012). Kalvotumas, aukštis, iškili padėtis kitų reljefo formų ir vandens telkinių atžvilgiu, taip pat didelis miškingumas – šios

savybės analizėje priskirtos prie pabrėžiančių vertikalumą. Neigiamos reljefo formos, paviršiaus lygumas, žema padėtis kitų reljefo formų atžvilgiu, vandens telkinių artumas, mišku neapaugęs kraštovaizdis – šios savybės analizėje priskirtos prie pabrėžiančių horizontalumą.

4.2.3. Tendencijos neatitinkantys atvejai

Suvestinėje lentelėje ir diagramoje šalia priklausomybės tendencijos aiškiai matyti ir tie bažnyčių pastatai, kurių išraiška nesutampa su dominuojančiu vietos charakteriu. Analizės duomenų detalų aptarimą vertėtų pradėti nuo šių pavyzdžių. Galima išskirti tris tokių bažnyčių kategorijas:

- A) nebaigtos;
- B) nekontekstualios;
- C) pastatytos neišraiškingose vietose.

Pirmai kategorijai priskiriami pastatai, kurių dabartinė architektūrinė išraiška nevisiškai atitinka projekcinį vaizdinį arba dėl tokio atitikimo kyla abejonių. Sekant viduramžių praktika, bažnyčios dažniausiai buvo pradedamos statyti nuo presbiterijos, paskiausiai sumūrijant fasadą, tad bokštų užbaigimas neretai užtrukdavo, arba dėl lėšų stokos jie likdavo nebaigti. Šaltiniais paliudyta, kad fasadų viršutinės dalys liko nepastatytos ryškiai vertikaliose vietose iškilusiose Rudaminos (prad. 1749), Kražių OSB (prad. 1757), Telšių OFM (prad. 1761), Račkų (prad. 1766), Mosėdžio (prad. 1773), greičiausiai ir Šiluvos (prad. 1760) bažnyčiose (Kaladžinskaitė, 2014; Butrimas ir Misius, 2008; Butrimas, 2008; Bykowski, 1938; Misius ir Šinkūnas, 1993; Giedraitytė, 2008). Galima įsivaizduoti, jog su užbaigtais dvibokščiais fasadais šių pastatų suminis archetipų kryptingumas būtų gerokai vertikalesnis. Ryškiai vertikalioje vietoje pastatyta ir bebokštė Šumsko OP (1767–1789) bažnyčia, kurios statybos užtruko daugiau kaip dvidešimt metų. Žinomi du prie pastato dirbę architektai, Tommasas Russellis ir Augustinas Kosakauskas. Pagrindinis fasadas, atmetus XIX a. pakeitimus, yra atsietas nuo šoninių – tai vėlyvojo baroko architektūrai nebūdingas bruožas. Šis ir kiti aspektai leidžia daryti prielaidą, jog bažnyčia, pradėta statyti pagal Russellio projektą, užbaigta pagal pakeistą Kosakausko projektą (Petkus, 2004; Rupeikienė, 1994). Iš to seka teorinė galimybė, jog pirminiame projekte numatytas fasadas turėjęs būti dvibokštis. Tai paaiškintų ir kitur nesutinkamą fasado šoninių dalių išgaubtumą (4.9 pav.).

Panaši kompozicija su išgaubtomis šoninėmis dalimis būdinga dvibokščiam Lužkų SP (1744–1756) bažnyčios fasadui. Interpretuojant tyrimo rezultatus, panašią prielaidą būtų galima daryti ir apie Kazokiškių filijinės bažnyčios architektūrą.

a)

b)

4.9 pav. a) Šumsko OP bžn.; b) Kazokiškių bžn. (autorius nuotr., 2021–2022)
Fig. 4.9. a) Šumskas OP Church; b) Kazokiškės Church (author's photos, 2021–2022)

Įsitvirtino nuostata, kad ji pastatyta pagal to paties Kosakausko projektą (1783–1790). Tačiau šaltiniuose teigiama, kad bažnyčia pradėta statyti dar 1766 m. (Petkus, 2004) ir kad 1782 m. ji buvusi „pradėta statyti iš tvirto mūro, nebaigta“ (Misius, 2008, p. 85). Panašiai kaip ir Šumsko atveju, šoniniai Kazokiškių bažnyčios fasadai disonuoja su pagrindiniu – jiems artimesnė vėlyvojo baroko stilistika. Atsiveria teorinė galimybė, jog pagal pirminį projektą pagrindinis fasadas turėjęs būti vertikalesnės, taigi ir kontekstualesnės, išraiškos, tačiau liko nepastatytas ar neužbaigtas. Šios, analizuojant rezultatus suformuotos prielaidos (hipotezės) galėtų būti toliau plėtojamos ateities tyrimuose.

Antrai kategorijai priklauso bažnyčios, kurios buvo užbaigtos, tačiau jų architektūrinė išraiška analizuotų savybių atžvilgiu nepasižymi kontekstualumu. Ant aukšto Dauguvos kranto pastatytą horizontalaus tūrio Kraslavos CM bažnyčią (1756–1775, arch. Paracca) iš dalies galima priskirti pirmai kategorijai, nes ji liko nebaigta (4.11 pav.). Ją turėjo rėminti į šonus atitraukti ir tik šiek tiek už fasadą aukštesni bokštai, su bažnyčios tūriu sujungti pakeltomis galerijomis (Jalowiecki, 1858, p. 483). Atokiai šonuose pristatyti nelabai aukšti bokštai panašu, kad nebūtų pakeitę dominuojančios horizontalios orientacijos, galbūt tik ją sušvelninę – įgyvendintas projektas nebūtų buvęs gerokai vertikalesnis. Sąlyginį nekontekstualumą galėtų paaiškinti galimai iš Varšuvos atsiųstas architekto Giacomo Fontanos projektas, parengtas nesusipažinus su vieta (Klajumienė, 2012). Kraslavos bažnyčia greičiausiai statyta to paties ordino bažnyčios Tikocine (1742–1750), Lenkijoje, pavyzdžiu, neatsižvelgiant į vertikalią aukšto kranto situaciją. Tikocino bažnyčia iškilusi visiškai kitokiame kraštovaizdyje, pelkėtame slėnyje prie Narevo upės (4.10 pav.).

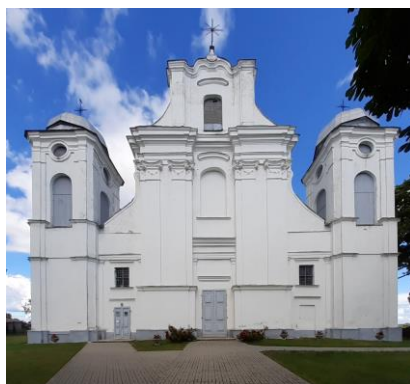

4.10 pav. Tikocino CM bžn. projektas (Kochanowski, 1960, pav. 7)
Fig. 4.10. Design of Tykocin Church CM (Kochanowski, 1960, Fig. 7)

Panašiai būtų galima paaiškinti ir Dagdos filijinės bažnyčios (po 1761–1770) nekontekstualumą. Horizontali jos fasado orientacija – tai šiek tiek vertikalesnė Kraslavos fasado su nepastatytais bokštais interpretacija, tačiau neužmezganti ryšio su išraiškingu aukšto ežero kranto charakteriu (4.11 pav.). Iš dalies tai galima pasakyti ir apie Kraslavos modelį kartojančią Veisiejų bažnyčią (1762–1768, liko nebaigta). Tam tikrą „abejingumą“ aplinkai čia galima susieti su uždara bažnyčios ir rūmų kompozicija. Ši tema išsamiau analizuojama paskutinėje tolesnio poskyrio dalyje. Šiuose pavyzdžiuose darnaus bažnyčios ir vietos ryšio neleido sukurti konkretaus provaizdžio pasirinkimas, o galbūt ir kitos aplinkybės.

a)

b)

4.11 pav. a) Kraslavos CM bžn.; b) Dagdos bžn. (autorius nuotr., 2022)
Fig. 4.11. a) Krāslava CM Church; b) Dagda Church (author's photos, 2022)

Trečiai kategorijai galima priskirti bažnyčias, pastatytas ryškiu charakteriu (vertikaliu ar horizontaliu) nepasižyminčiose vietose. Tai ypač aktualu kalbant apie labiau urbanizuotą aplinką, paslepiančią atvirus reljefo plotus ir ribojančią betarpišką santykį su gamtiniu kraštovaizdžiu. Vietos charakterį ne taip atliepia tyrimo aprėptyje esančios Bialos OSBM, Troškūnų OFM, iš dalies Bresto OSBM ir Vilniaus OSA bažnyčios. Jų vizualinis ryšys su aplinka koncentruojasi izoliuotoje gatvės išplatėjimo ar aikštės erdvėje, apribotoje aplinkinio užstatymo.

Šios aptartos aplinkybės silpnina kontekstualų santykį su vieta. Tai gali bent iš dalies paaiškinti, kodėl kai kurie atvejai neatitinka bendros tendencijos, ir taip dar labiau sustiprinti analizės išvadas.

4.3. Kontekstualumo strategijos

Šioje dalyje detaliau pristatomi ir interpretuojami ryškiausiai pagrindinę tendenciją atspindintys pavyzdžiai. Remiantis teoriniuose skyriuose suformuota teorija ir atviro vieningumo principu, vietos charakterį atliepančios bažnyčios vertinamos kaip tendencingai formuojančios sąryšį su aplinka.

XVIII a. žmogaus santykis su gamtos pasauliu keičiasi, dominavimą gamtos atžvilgiu keičia vis dar hierarchinė, tačiau sudėtingesnė, gamtos kaip tarpusavyje susijusių elementų sistemos samprata. Panašiai apibendrinti galima ir ankstyvąjį brandųjų baroką charakterizuojančio *admiratio* (lot. nuostaba) principo raidą. Tai kartinė XVII a. meno sąvoka. Nuostabą René Descartes'as išskyrė kaip pirmutinę iš visų žmogiškųjų aistrų (1649/2020). Vėlyvojo baroko laikotarpiu *admiratio* principas nepraranda aktualumo, bet tampa subtilesnis ir labiau integruotas į kontekstą. Architektūrai formuojant glaudesnę santykį su kraštovaizdžiu, emocinio sujaudinimo ir kartu dvasinio pakylėjimo poveikis sustiprinamas ir tampa įtaigesnis.

Analizuotų bažnyčių architektūros kontekstualumą reikėtų vertinti ne kaip pritaikymą prie aplinkos, bet kaip vietos charakterio bruožų perkėlimą į architektūrą, siekiant didesnės įtaigos, stipresnės *admiratio* patirties. Vietos charakteris (vietos dvasia) pratęsiamas architektūroje, arba, žvelgiant iš kitos pusės, esamas kraštovaizdis tampa orientuojančiu bažnyčios link. Tokį kryptingą ryšio su vieta formavimą siūloma įvardyti „kontekstualumo strategijos“ sąvoka. Ji atspindi epochai būdingą sąryšio tarp gamtos ir žmogaus paiešką, atsiskleidžiančią per bažnyčią kaip empiriškai patiriamą gamtą sąlygojančios metafizinės tikrovės išraišką.

Išskirtos trys kontekstualumo strategijos: kryptingumas, gaubtumasis ir simetrijos ašis. Pirmosios strategijos analizė sudaro tyrimo pagrindą. Kryptingumas toliau išskiriamas į jį sudarančias vertikalumo ir horizontalumo strategijas. Kontekstualiausiuose pavyzdžiuose galima atpažinti ne vieną, o kelias lygiagrečiai taikomas ir viena kitą stiprinančias skirtingas strategijas.

4.3.1. Vertikalumas

Aptariant vertikalumo strategiją, iš pradžių išskleidžiama, ką apskritai reiškia vertikalė vieta, tada susisteminama, kaip šis kryptingumas gali būti atspindėtas architektūroje. Analizuotų bažnyčių vietos išsidėsčiusios 167 m absoliutinio aukščio amplitudėje, nuo žemumų iki aukštumų. Absoliutus aukštis – vienas iš vertikalumą charakterizuojančių faktorių (4.3 pav.). Bendrame vietos charakterio nustatymo modelyje didesnis dėmesys skiriamas empirinės analizės metu gautiems duomenims ir santykiniam vertikalumui: šventoriaus paviršiui, prieigų šlaitiškumui, aukštumos pojūčiui, kurį formuoja atsiveriančios tolimos perspektyvos, apylinkių reljefo dinamiškumui. Šios temos atitinkamai sugrupuotos į *micro*, *medium* ir *macro* lygmenis.

Suvestinėje rezultatų lentelėje atsiskleidžia viduriniojo lygmens reikšmė. Galima apibendrintai teigti, jog konkrečių vietų kraštovaizdžiai labiausiai ir skiriasi vertinant pagal šį lygmenį. Bendras vietovės žemės paviršiaus pobūdis, kuris LDK geografinėje zonoje nėra labai kontrastingas, ir šventoriaus paviršius, kuris dažniausiai daugiau mažiau lygus ar apylygis, yra mažiau kontrastingi lygmenys, ir kartu mažiau bendram charakteriui įtaką darantys faktoriai. *Medium* lygmuo apima artimąją šventoriaus aplinką. Svarbiausi dėmenys čia yra pastato padėtis reljefo formų atžvilgiu ir aukščio suvokimas. Aukštumos pojūtį galima apibrėžti kaip stiprią vietos patirtį, kurią gali formuoti kinestetinė kopimo patirtis bei tolimos aplinkos apžvelgiamumas. Vietos vertikalumo pobūdis reikšmingai skiriasi ir priklausomai nuo to, ar pastatas stovi kalvos viršuje ar jos papėdėje, slėnio viršutinėje terasoje ar jo žemutiniame taške. Kinestetinė ir vizualinė aukštumos pojūčio svarba atsiskleidžia bažnyčių vietose, kurias galima priskirti vertikaliausiems kraštovaizdžiams: Telšiuose, Kazokiškėse, Šumske, Vilniaus Rasų priemiestyje, Pasienėje ir kitur. Svarbus ir reljefo kalvotumas ar banguotumas, galinis lemti vertikalaus judėjimo įspūdį. Ryškiausiai vertikalumo principas reiškiasi tada, kai apima visus tris ar bent du skirtingus lygmenis.

Taikant vietiskumo metodą siekiama priartėti prie universaliosios patirties, nepriklausančios nuo kultūrinės tradicijos. Vis dėlto būtina trumpai pakomentuoti simbolinę kalno reikšmę krikščionybės kontekste. Ji pabrėžiama ikikrikščioniškoje tradicijoje ir siejama su vertikalia pasaulio sąrangos samprata, kuri būdinga ir senajai lietuvių religijai (Eliade, 1957/1997; Scully, 1962; Vaitkevičius, 2014). Nors kalno svarba krikščionybėje išliko, tačiau iš esmės pasikeitė jo reikšmė, kuri buvo pažeminta iki simbolinės. Pats kalnas krikščioniškoje kultūroje nebėra šventas. Jono evangelijoje skaitome: „ateis valanda, kada garbinsite Tėvą ne ant šio kalno ir ne Jeruzalėje“ (Jn 4:21). Tad, viena vertus, įvyksta vietų „desakralizacija“, kita vertus, priartėjimui prie dangiškosios realybės vis tiek pasirenkami kalnai, nors jie patys ir nebėra šventi (Zaccheo, 2003). Scholastinėje gamtos filosofijoje Empirėjus vis dar yra viršuje. Nenuostabu, jog ir potridentinėse šv. Karolio

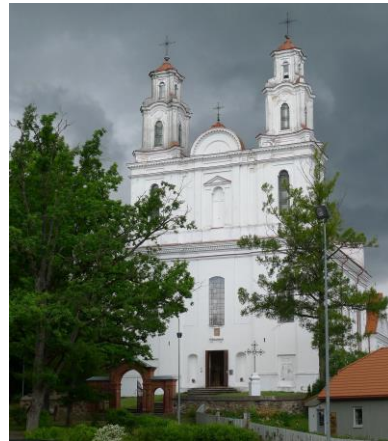
Boromiejaus instrukcijose nurodoma bažnyčios statybai parinkti aukštesnę vietą, o jeigu vieta lygi – supilti paaukštinimą (1577/2000, 1 skyrius). Tokius pylimus galime matyti Pabiržės, Veisiejų bažnyčiose, kurie greta praktinės funkcijos (sausensio grunto) turėjo turėti ir tam tikrą simbolinę (bet ne religinę ar mitologinę) prasmę. Neabejotinai simbolinę reikšmę turi ir pačiai vėlyvojo baroko architektūrinei kalbai būdingas vertikalumas. Praktiniame tyrime, remiantis fenomenologiniu principu, galimos ar galbūt ir neišvengiamos simbolinės konotacijos suskiau-džiamos.

Konkretūs vertikalios orientacijos pasireiškimo architektūroje būdai atsiskleidžia archetipų temų ir jas interpretuojančių motyvų įvairovėje. Dažniausiai vertikali orientacija dominuoja pagrindiniame fasade, šiek tiek mažiau tūrinės išraiškos ir atramos (grindų) temose. Tai susiję su programa ir projektuojama lankytojo patirtimi, tačiau anaip tol nenureikšmina priklausomybės nuo aplinkos. Veikiau priešingai, nes aplinkos patirtis ir programuojama architektūros patirtis vėlyvajame baroke sujungiamos.

Vertikalumo raiškai pagrindiniame fasade svarbiausi yra vertikališos formos, kilimo ir orderio motyvai (žiūrėti 4.6 lentelę 4.2 poskyryje). Aukščio tema susijusi su horizontaliu fasado dalijimu į tris dalis, šių kompozicinių dalių santykis formuoja tam tikrą motyvą. Vertikalumą labiausiai pabrėžia kilimo motyvas, kurį sudaro plati apatinė dalis, aukšty n „stumianti“ viduriniąją dalį. Kilimo motyvas bažnyčių fasaduose reiškiasi kaip vienas už kitą žemesnių tarpų seka, sukurianti kilimo į viršų, tarpų lengvėjimo įspūdį (4.12 pav.).

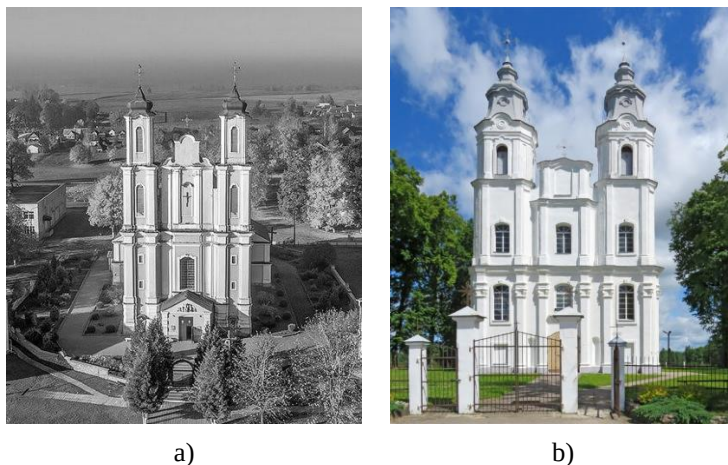

a)

b)

4.12 pav. a) Vilianų OP bžn.; b) Kurtuvėnų bžn. (autorius nuotr., 2022–2024)
Fig. 4.12. a) Vilāni OP Church; b) Kurtuvėnai Church (author's photos, 2022–2024)

a)

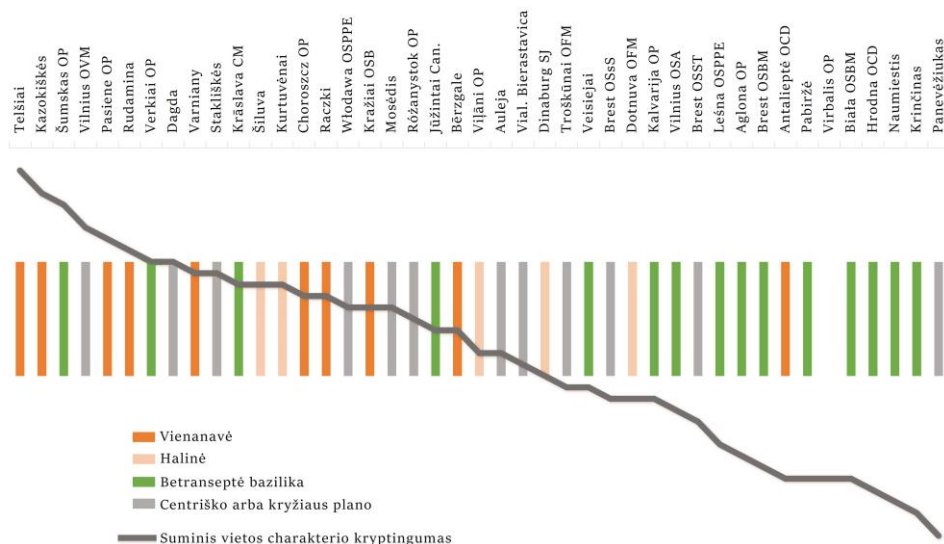
b)

4.13 pav. a) Varnionių bžn. (Plytkevič, 2018); b) Bėrzgalės bžn. (autorius nuotr., 2024)

Fig. 4.13. a) Varniany Church (Plytkevič, 2018); b) Bėrzgale Church (author's photo, 2024)

Kuo nuosekliau ir ryškiau panaudotas šis motyvas, tuo didesnė vertė priskirta penkiaspalvėje skalėje. Kitas svarbus motyvas nurodantis vertikalią orientaciją yra orderinės sistemos charakteris (4.13 pav.). Renesanse ar klasicizme remiamasi antikiniu kanonu, kuriame vertikalūs ir horizontalūs orderio elementai jungiami į harmoningą visumą. Vėlyvasis barokas pasižymi individualia, kanono nepaisančia orderio sistemos interpretacija. Pagal tai, kurie elementai išryškinami, priskiriamos atitinkamos vertės. Vertikalumą labiausiai pabrėžiančiuose pavyzdžiuose, fasado kompoziciją formuoja didžiojo orderio sistema, išryškinami aukšti piliastų pjedestalai, patys piliastrai gali būti sudvigubinti ar suporinti, o antablemento juosta nureikšminama ją „sulaužant“, t. y. formuojant nevientisą keliaplanį jos įspūdį, paliekant tik punktyrus ar visai atsisakant kai kurių dalių, dažniausiai architravo ir frizo. Taip horizontaliai atskirti tarpniai jungiasi vienas su kitu, nuo apačios iki viršaus fasadą formuoja vertikalios piliastų (retais atvejais kolonų) juostos.

Visuminiam kryptingumui reikšminga ir gylio temos tūrio išraiškos potėmė, kuri buvo pridėta pritaikant Thiiso-Evenseno metodą konkrečiam tyrimo objektui. Vertikalumas čia vertintas apibendrintai. Charakteringiausi pastatai – ryškiai vertikaliais (dvibokščiais) fasadais, vienanavės ar halinės struktūros su nuo pagrindinio tūrio atskirta presbiterija. Tyrimo imtyje vienanavių (betransepčių) bažnyčių iš viso yra 10, iš jų 9 pastatytos vietose su dominuojančiu vertikaliu charakteriu (4.14 pav.). Su planine-tūriniu išraiška susijęs ir šoninių fasadų charakteris, tačiau nebūtinai vienareikšmiškai jos nulemtas. Sekant ankstyvojo baroko nuostatomis, dėmesys įprastai sutelkiamas į pagrindinį fasadą.

4.14 pav. Planinių-tūrinių modelių pasiskirstymas pagal dominuojantį vietos charakterį
Fig. 4.14. Distribution of plan-volumetric models according to dominant place character

Kita vertus, vėlyvasis barokas, pabrėžiant stilistinį atskirumą kai kurių auto-rių vadinamas rokoku, tolsta nuo šio modelio arba jį išplėtoja. Radikaliausiems rokoko architektūros pavyzdžiams Vidurio Europoje būdinga pagrindinio fasado reikšmės mažėjimo tendencija, daugiau dėmesio skiriant šoniniams fasadams. Pastatas tampa vientisas, tolstama nuo fasado-ekrano modelio ir artėjama prie pastato kaip sudėtingesnės erdvinės struktūros, skatinančios erdvinę patirtį. LDK tokia rokokinė tendencija nėra būdinga. Išimtimi galima būtų įvardinti tyrimo imtyje esančią filijinę Panevėžiuko Nukryžiuotojo Jėzaus bažnyčią (1733?–1747). Šio trikampio centriško plano pastato fasadai iš esmės identiški. Visais kitais atvejais svarbiausias išlieka pagrindinis fasadas, o šoniniai jį neretai pratęsia. Vertikalumą juose formuoja jau aptartos temos – aukštis (kilimas), forma, orderinė sistema.

Šalia vienanavių ar halinių bažnyčių, aukštais šoniniais fasadais, išsiskiria bažnyčios turinčios transeptus (4.15 pav.). Ružanistoko OP bažnyčia (1759–1783) iškilusi ant nuožulnios kalvos, švelniai banguotoje Dambravos aukštumoje. Bažnyčios aplinka sąlyginai lygi, o vietovės kalvotumas atsiskleidžia per tam tikrą atstumą. Ružanistoko apylinkės yra „su daugybe kalvų, ir nors atrodo, kad bažnyčia stovi lygumoje, ji matoma už keliolikos varstų aplink“ (Kułak et al., 1851/2008, p. 118; iš lenkų kalbos vertė disertacijos autorius).

a)

b)

4.15 pav. a) Ružainstoko OP bžn. (autoriaus nuotr., 2021);

b) Didžiosios Berastavicos bžn. (*Bierastavica*, 1900–1915)

Fig. 4.15. a) Różanystok OP Church (author's photo, 2021);

b) Vialikaja Bierastavica Church, (*Bierastavica*, 1900–1915)

Bažnyčios architektūrinei raiškai būdingi horizontalumo, platumo motyvai ir kartu vertikalumas bei atvirumas. Masyvios bazilikos šoniniams fasadams vertikalumo suteikia transeptų plokštumos, įterptos į horizontalų tūrį. Nesuteikdami reikšmingos funkcinės naudos, transeptai stipriai pakeičia pastato vaizdą ir jo charakterį. Didžiosios Berastavicos bažnyčia (1741–1759) pastatyta panašaus charakterio kraštovaizdyje, iš visur matomoje plačioje aukštumoje. Analogiškas jos architektūroje ir transeptų vaidmuo – masyviam horizontaliam tūriui jie suteikia dominuojančią vertikalią kryptį.

Analizuojant grindų archetipą vienintelė aktuali yra atramos tema. Ji nėra labai ryški, tačiau ir čia galima matyti tendenciją, be kelių išimčių, koreliuoti su dominuojančiu vietos charakteriu. Atramos temos atšlietumo motyvą, kuriam priskirtos vertikalios vertės, formuoja šventoriaus atžvilgiu iškeltos bažnyčios grindys. Atšlietumas nurodo vertikalią kryptį ne tiek vizualiai, kiek kinestetiškai per kopimo laiptais patirtį. Pakopos priešais pagrindinį įėjimą pratęsia (arba suformuoja) kopimo į kalvą ritualą, nurodymos krikščionybės perimtą kalno simboliką. Atšlietumą indikuojančios 4–7 pakopos būna neretai įrengtos sąlyginai neseniai, pakeičiant šventoriaus reljefo suformuotą peraukštėjimą, kaip matyti iš istorinės fotografinės medžiagos. Šienaujamas šlaitas, akmeniniai laiptai ar nuožulnus trinkelėmis grįstas takas formuoja skirtingą, laikmečio dvasios nulemtą bažnyčios prieigų vaizdą. Tyrimą vykdant remiantis laisvos formos, patyrimine fenomenologine erdvinės aplinkos analize, būtent šie ir kiti artimosios aplinkos elementai (vartai, tvora, suolai, antkapiai, kryžiai, krūmai, medžiai ir t. t.) atsiderėtų

dėmesio centre. Išskyrus keletą atvejų, kai galima matyti autentiškus XVIII a. var-tus ar tvorą, didesnę dalį tyrimo imtyje sudaro vėlesni mažosios architektūros ir aplinkos anturažo elementai. Atsižvelgiant į tyrimo tikslą ir esamą situaciją, tikslingai suformuotas vietiskumo metodas, kuriame tiek pastato archetipų, tiek ir vie-tos charakterio elementų analizė sąmoningai nukreipta į stabilesnes struktūras, tarsi prašokant šį pirmąjį suvokiamosios aplinkos planą. Atramos temai nėra su-teikta ir svarbi reikšmė nustatant benrąjį pastato archetipų charakterį.

Stogo archetipas bendroje sistemoje taip pat nėra sureikšmintas, jo vizua-linė patirtis artimoje aplinkoje ribota, bet to šiandieninė stogų būklė retai ats-pindi autentišką vaizdą. Vyrauja moderni skardos lakštų danga – XVIII a. baž-nyčios įprastai dengtos gontais arba čerpėmis. Stogų tūris ir forma dažnai atitinka pirminį vaizdą, nors tikslią situaciją gali atskleisti tik architektūriniai tyrimai. Tą gerai iliustruoja Šumsko bažnyčios atvejis (Valeckienė, 2022). Neretai prarasti tokie elementai kaip vadinamieji signatūros bokšteliai. Apsk-ritai šlaitinio stogo temoje sąlyginiu vertikalumu išsiskiria tik kelios bažny-čios. Vertikalumo kryptį priskirtos tokios savybės: sąlyginai trumpas stogo tūris, navos stogo atskirtumas nuo presbiterijos, stogo statumas ir aukštis, ver-tikalūs galiniai frontonai, horizontalų stogo įspūdį slopinantys aukšti transep-tai (4.16 pav.). Šiomis savybėmis pasižymi Kurtuvėnų (1781–1799) su net tri-mis aukštais frontonais, taip pat Šiluvos (1760–apie 1775), Kražių OSB (1757–1763) ir Stakliškių (1765–1776) bažnyčios. Ne vieną motyvą apiman-čia vertikalumo strategija išsiskiria Pasienės OP (1753–1761) bažnyčia, iški-lusi ant aukšto Zilupės slėnio krašto (4.17 pav.).

a)

b)

4.16 pav. a) Kurtuvėnų bžn.; b) Šiluvos bžn. (autorius nuotr., 2022–2023)
Fig. 4.16. a) Kurtuvėnai Church; b) Šiluva Church (author's photos, 2022–2023)

4.17 pav. Vaizdas į Pasienės OP bžn. ir Zilupės slėnį (autorius nuotr., 2022)

Fig. 4.17. View of Pasienė OP Church and the Zilupė valley (author's photo, 2022)

4.3.2. Horizontalumas

Visoje LDK bažnyčios dažniau statytos ant kalvų, didesnių ar mažesnių pakilumų, aukštesnėse vietose. Tai galima sieti su ikikrikščioniškosios tradicijos įtaka (Vaitkevičius, 2019), taip pat su krikščioniškuoju simbolizmu ar potridentiniais nuostatais – todėl tyrimui ypač svarbūs pavyzdžiai, kuriuose dominuoja horizontalus vietos charakteris. Kontrastas tarp vertikalių aukštumų ir horizontalių lygumų ir leidžia teigti, jog egzistuoja bažnyčių architektūrinės raiškos priklausomybė nuo gamtinių aplinkos elementų. Dominuojantį horizontalumą lemia temų visuma. Kaip ir vertikalumo atveju, didžiausią įtaką aplinkos charakterio suvokimui turi padėtis reljefo formų atžvilgiu ir aukštingumas. Horizontaliuose kraštovaizdžiuose žemumos suvokimas labiau atitinka absoliutinį vietovės aukštį. Išsiskiria dvi horizontalių vietų grupės: lygumos ir neigiamos paviršiaus formos ar jų artuma.

Lygus kraštovaizdis būdingas Lietuvos vidurio žemumai, apimančiai tokias vietas kaip Pabiržė, Krinčinas, Troškūnai, Naumiestis, Virbalis. Kitas lygumų regionas LDK pietuose – Polesė, kurioje lygumos charakterį galima priskirti Lesnai, Bialai ir Brestui. Lygumos sąlygomis erdvė suvokiama savitai: nesant raiškių reljefo pokyčių, stokojama atskaitos taškų orientavimuisi ir įprasminam gyvenimui, o šios dvi erdvinės funkcijos yra esminės žmogaus egzistencijai (Norberh-Schulz, 1980). Kurinat gyvenvietes visada ieškota tam tikrų lygumų įprasminančių vietų. Krinčino miestelis, netoli šiaurinės LDK sienos su Kuršo kunigaikštyste, priskiriamas lygumos geografiniam rajonui kaip žemiausia jo dalis (Basalykas, 1965).

4.18 pav. Jiešmens upelis ir Krinčino bžn. lygumoje (Uogelė, 2014)
Fig. 4.18. Jiešmuo stream and Krinčinas Church in the plain (Uogelė, 2014)

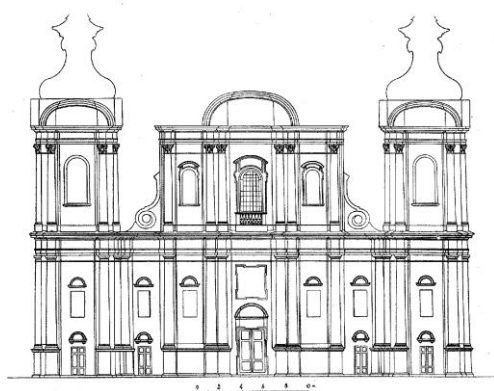
Lygumos charakterį XVIII a. pabaigoje dar labiau išryškino intensyvi ūkinė veikla, dėl kurios apylinkėse neliko medžių „netgi malkoms“ (Krinčius, 2008). Norbergas-Schulzas teigia, kad prieš įsikurdamas konkrečioje vietoje, žmogus turi ją „suprasti“, o tam vieta turi turėti konkretybes, kurioms galėtų būti priskirta prasmė (1980, p. 23). Krinčinas susiformavo ten, kur natūraliai egzistavo „prasminga“ vieta – monotoniškoje žemumoje tekančio upelio Jiešmens vingis ir šalia trykštančios versmės (4.18 pav.). Jų svarbą atspindi ir pats Krinčino pavadinimas (lenk. *krynica* – šaltinis, versmė). Tokia prasminga lygumos vieta, dažniausiai vandens telkinys, gali nulemti ir kontekstualumo strategiją. Kita vertus, lygumos situacijoje pati bažnyčia formuoja naują prasminį tašką, kuris reiškiasi kaip erdvės dominantė. Taip galima paaiškinti vertikalius dvibokščius Krinčino, Naumiesčio, Virbalio bažnyčių fasadus.

Antrą horizontalių (ne geometrinių prasme) vietų grupę sudaro slėniai, šlaitai ir kitos vietos, kurių charakterį apibrėžia ne tiek dominuojantis vietovės reljefas, kiek šventoriaus padėtis teigiamų reljefo formų atžvilgiu. Tokiose žemose vietose, slėniuose arba šalia kalvų iškilo Agluonos, Antalieptės, Panevėžiuko, Kalvarijos, iš dalies Veisiejų bažnyčios (4.19 pav.). Žemumos suvokimas šiose vietose stipresnis nei lygumose. Jį dar sustiprina vandens telkinio artumo pojūtis. Lėkšto žemo upės ar ežero kranto vieta formuoja ne opozicinį santykį, būdingą ant aukšto kranto iškilusioms bažnyčioms, o priešingai – žemos pakrantės situacijoje vandens telkinys paryškina horizontalų charakterį.

4.19 pav. Panevėžiuko bžn. Nevėžio slėnio nuokalnėje (autorius nuotr., 2023)

Fig. 4.19. Panevėžiukas Church on the descending side of the Nevėžis valley (author's photo, 2023)

a)

b)

4.20 pav. a) Lesnos OSPPE bžn. fasado rekonstrukcija (Jaroszewski & Kowalchyk, 1959, p. 386); b) Virbalio OP bžn. (*Der Krieg*, 1915)

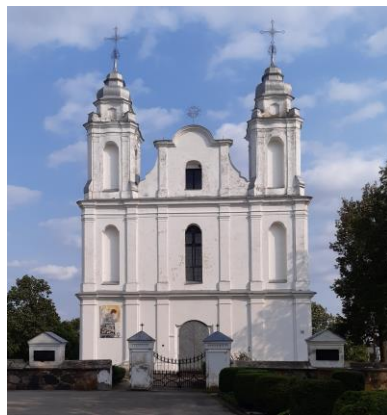
Fig. 4.20. a) Façade reconstruction of Leśna OSPPE Church (Jaroszewski & Kowalchyk, 1959, p. 386); b) Virbalis OP Church (*Der Krieg*, 1915)

Architektūroje horizontali orientacija pasireiškia kiek kitaip nei vertikali. Akcentas nuo pagrindinio fasado persikelia į tūrinės išraiškos, šoninių fasadų ir stogo

temas (4.6 lentelė). Pagrindinis fasadas neretai išlieka gana vertikalus, horizontalumas šiek tiek labiau išryškėja pirmiausia pločio, taip pat aukščio bei orderio temose. Pločio temos platumo motyvas susijęs su vertikaliu fasado dalijimu į tris dalis, kuris yra daugumos barokinių bažnyčių fasadų kompozicijos pagrindas (tris arba penkias). Vidurinėsios dalies dominavimas kraštinių dalių atžvilgiu formuoja plėtimosi į plotį išpūdį. Platumo motyvas ryškiai charakterizuoja Virbalio OP (iki 1778) bažnyčios fasadą. Lesnos OSPPE (1730–1752) bažnyčioje jį galima perskaityti du kartus – centrinėje dalyje ir įgilintą centrinę dalį lyginant su siaurais iš šonų pristatytais bokštais (4.20 pav.). Šiuose pavyzdžiuose horizontalumą pabrėžia ir orderio tema, charakterizuojama mažojo orderio sistemos, kuri apatinę fasado dalį dalija į dvi horizontalias juostas. Vertinant šią temą atsižvelgiama ir į antablemento juostos pilnumą, aukštį ir vientisumą. Mažasis orderis būdingas daugeliui žemumose pastatytų bažnyčių. Su horizontaliu fasado dalijimu į tris dalis susijusi ir aukščio tema, kurioje horizontalumą išreiškia grimzdimo arba suspaustumo motyvai. Juose, kitaip nei kilimo motyve, aukštesni tarpsniai atsiduria virš žemesnių, tai kelia sunkumo, stabilumo išpūdį. Šie motyvai būdingi tik kelioms žemumose pastatytoms bažnyčioms: Gardino OCD, Agluonos OP ir Krinčino (4.21 pav.).

a)

b)

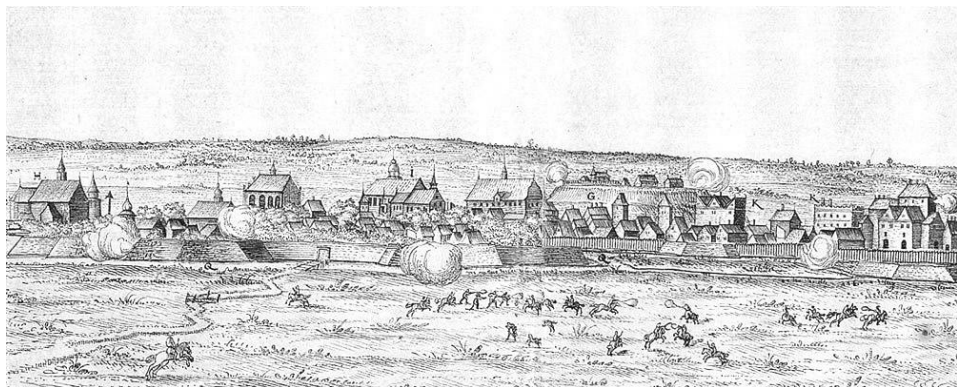
4.21 pav. a) Gardino OCD bžn. (*Horadnia*, c. 1903); b) Krinčino bžn. (autorius nuotr., 2020)

Fig. 4.21. a) Hrodna OCD Church (*Horadnia*, c. 1903); b) Krinčin Church (author's photo, 2020)

Ryškiausiai horizontalūs bruožai atsispindi tūrinėje išraiškoje. Iš imtyje esančių 15 betransepčių bazilikų – horizontalaus charakterio kraštovaizdžiuose pastatyta 11 (4.14 pav.). Prie šio skaičiaus greičiausiai reikėtų pridėti ir Virbalio OP

bažnyčią, bet trūksta jos tūrinę struktūrą patvirtinančių tyrimų. Bazilika savaime formuoja stabilaus, masyvaus, horizontaliai pasklidusio pastato įvaizdį. Šoniniuose fasaduose horizontalumą pabrėžia vientisos ilgos šoninių navų juostos, kurias gali nepastebimai pratęsti zakristijos, uždengtos vientisais navų stogais. Analogiškai, centrinę navą gali pabrėžti ją pratęsianti presbiterija. Ryškiai horizontali orderinės sistemos išraiška susijusi su vientisu antablementu (arba karnizu), apjuosiančiu visą pastatą. Krinčino bažnyčią, pavyzdžiui, juosia ir antablementas, ir, žemiau, karnizas.

Pagrindiniuose fasaduose tyrimo aprėptyje dominuoja fasado su bokštais tipas, tačiau horizontaliose vietose jų penktadaliu mažiau nei vertikaliose ir atitinkamai daugiau bebokščio tipo fasadų. Galima pastebėti, jog žemais fasadais pasižymi Bresto bažnyčios, išsidėsčiusios plokščioje Muchaveco ir Vakarinio Bugo santakos saloje ir aplink. Aukštais bokštais neišsiskiriantis siluetas buvo būdingas jau XVII a. miestui, kaip matyti iš 1657 m. Eriko Jönssono Dahlbergho panoramos (4.22 pav.). Bebokštis arba labai žemų, virš turio neišskylančių bokštų charakteris būdingas baroko laikotarpiu perstatytoms ar naujai pastatytoms Bresto bernardinų (1623), augustijonų (1686), jėzuitų (apie 1692), dominikonų (1696), bernardinų (1750), brigitiečių (1751) ir trinitorių (1761) bažnyčioms.

4.22 pav. Bresto panorama [fragmentas] (Dahlberg, 1696)

Fig. 4.22. Panorama of Brest [fragment] (Dahlberg, 1696)

Kalbant apie kontekstualumą, svarbu pabrėžti, jog ir bebokščiai fasadai visada turi išreikštą tam tikrą vertikalumą kaip simbolinės orientacijos temą. Horizontaliame kraštovaizdyje stovinti dvibokštė bažnyčia dažniausiai neprieštarauja kontekstualumui, nes siejasi su juo per kitus archetipus. Charakteringas pavyzdys – Agluonos OP bažnyčia (4.23 pav.).

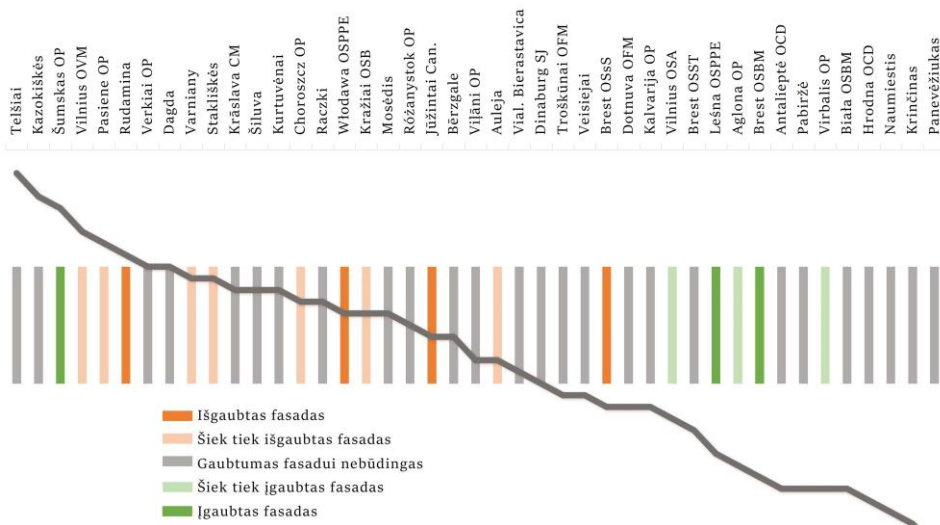
4.23 pav. Agluonos OP bžn. (šventorius išplėstas 1993) (autorius nuotr, 2022)
Fig. 4.23. Aglona OP Church (churchyard expanded in 1993) (author's photo, 2022)

4.3.3. Gaubtumas

Archetipų ir vietos charakterio sugretinimas atskleidžia architektūrinės išraiškos priklausomybę nuo vietos, tačiau tai nereiškia, kad tik vertikalumą arba horizontalumą atliepianti išraiška yra kontekstuali, o bažnyčios, neatitinkančios dominuojančio gamtinio kraštovaizdžio kryptingumo yra nekontekstualios. Tai viena iš barokinio pastato strategijų, tačiau ne vienintelė. Analizės metu išryškėjo dar vienas svarbus sienos archetipo gylio temos motyvas – gaubtumas. Bendroje sistemoje šis archetipas išreiškia plastiškai baroko architektūros kalbai būdingas savybes. Sistemiskai jį galima išskleisti į dvi pakategores – išgaubtumą ir įgaubtumą. Teoriškai galima išskirti ir banguotumą, kuris tyrimo imtyje atskirai nenagrinėjamas. Gaubta sienos plokštuma tampa visuotinio baroko architektūros kalbos žodyno dalimi sąlyginai vėlai, XVII ir XVIII a. sandūroje ir ypač paplinta Vidurio Europoje, itališkuose kraštuose, tačiau LDK vadinamasis dinaminis barokas neįsitvirtina. Pats lenktos formos atsiradimas siejamas su poreikiu sujungti atskiras architektūrines dalis. Tyrimo aprėptyje lenktos plokštumos atsiranda kai sujungiami prasikišę bokštai ir fasadas, skirtingo pločio tarpsniai, taip pat užapvalinti kampai ir kitos pastato dalys. Tik pavieniais atvejais gaubta ar banguota plokštuma atsiduria fasado centre.

Gaubtumas kaip kontekstualumo strategija LDK naudojamas fragmentiškai ir atsargiai. Imtyje tokių pavyzdžių nebuvo daug, tačiau pastebėtas gaubtumo sąryšis su žemės paviršiaus charakteriu. Analizuoti atvejai leidžia bent iš dalies išgaubtumo pakategorę sieti su kalvotomis aukštumomis, o įgaubtumo – su žemumomis ir neigiamomis reljefo formomis (4.24 pav.). Šią atsargiai iškeltą hipotezę iš dalies patvirtina ir kiti analizuoti objektai už LDK teritorijos ribų, ypač istorinėje Bohemijoje. Norint pateikti tikslius rezultatus reiktų atlikti išsamią analizę, tačiau ne viename šio Vidurio Europos regiono pavyzdyje galima atpažinti kontekstualų gaubtumo motyvo naudojimą. Kaip ir kitais atvejais, ši strategija nėra taisyklė: ji atsiskleidžia kaip metodas tam tikrame kontekste pritaikyti tam tikras

architektūrinės priemonės, siekiant sukurti didesnę poveikį ir kartu, pagal atviro vieningumo principą, orientuoti programinio tikslo link, kuris vizualiai ir erdviškai išreiškiamas bažnyčios interjere.

4.24 pav. Gaubtumo motyvo pasiskirstymas pagal dominuojantį vietos charakterį

Fig. 4.24. Distribution of curvature motif according to dominant place character

Vieno anksyviausių vėlyvojo baroko pavyzdžių, vizitinių bažnyčios (1729–1756) Vilniaus Rusų priemiestyje banguotas fasadas istoriografijoje sietas su Pietro da Cortona'os ir Guarino Guarini'io įtakomis (Kowalczyk, 1994, 1997). Vis dėlto šis pastatas nėra įvardintų provaizdžių kopija ar nuoseklus sekiny. Bažnyčios ryšys su ryškiai vertikaliu kraštovaizdžiu, kurį formuoja ribinė, šlaito briaunos situacija, pirmiausia atsiskleidžia centriškoje struktūroje. Bažnyčia stovi ant viršutinės vienuolyno teritorijos terasos krašto, paviršius nuo jos tolygiai žemėja Vilnios upės (Š) ir Subačiaus vartų (V) kryptimis (4.25 pav.). Centriško plano pasirinkimas lemia vertikaliai orientuotą tūrį ir siaurus šoninius fasadus. Tą pačią kryptį pabrėžia ir aštuonbriaunis kupolo būgnas. Kontekstualus yra ir trigubai išgaubtas pagrindinis fasadas, atsiveriantis šlaito žemėjimo kryptimi. Negilios, bet plastiškos bangos pabrėžia ne tik bendrą pastato vertikalumą, bet ir jo poziciją šlaito atžvilgiu, nes bangos išgaubtos atsiveriančios erdvės kryptimi.

Dinaminės plastikos išgaubtumo motyvas tyrimo aprėptyje ryškiai panaudotas Jūžintų šv. Augustino atgalios kanauninkų bažnyčioje-vienuolyne (1786/1792–1799). Pastatas išsiskiria ir jungtine funkcija, ir labai vėlyvu tokios architektūrinės kalbos pavyzdžiu. Bazilikos tūris neatspindi vertikalios ir kintančio kraštovaizdžio, tačiau to negalima pasakyti apie plastišką, banguotą pagrindinį

fasadą. Bažnyčia stovi ant ne visai aiškiai suvokiamos kalvos, kuri tolygiai žemėja ir pereina į ryškią plačią ragu vą tiesiai priešais pagrindinį fasadą (4.26 pav.). Išgaubtai fasado daliai formuojant vizualinį kontrastą su įgilėjusia ragu vą, motyvas sustiprina įspūdį, jog bažnyčia stovi aukštumoje. Išgaubta siena formuoja plėtros įspūdį, o „plėtimasis“ daro didesnį poveikį kai yra nukreiptas į atvirą erdvę. Taip sienos plėtra tampa priklausoma nuo aplinkos, nes „plečiamasi“ kryptingai – neišgiamos žemės paviršiaus formos link.

4.25 pav. Vilniaus vaizdas nuo Užupio (OVM bžn. kairėje) (Peška, 1808)
Fig. 4.25. View of Vilnius from Užupis (OVM Church on the left) (Peška, 1808)

4.26 pav. Jūžintų Can. bžn. (autorius nuotr., 2022)
Fig. 4.26. Jūžintai Church Can. (author's photo, 2022)

Panašų principą, tik taikant žymiai blankesnę gaubtumo motyvą, galima išvelgti Varnionių bažnyčios (po 1763–1769) fasade. Bažnyčia stovi ant nuožulnaus Gožės upelės šlaito. Architektūros ansamblis pabrėžia ir išryškina natūralią opoziciją tarp aukštesnės šlaito vietos ir žemų, šlapių upelės pakrančių pievų, kuriose XVIII a. pabaigoje įrengtas tvenkinys, parkas ir pastatyti Abramavičių rūmai. Centrinės bažnyčios fasado dalies „plėtra“ orientuota šios atsiveriančios erdvės kryptimi. Kituose pavyzdžiuose analogišku plėtros principu gali pasižymėti ir su gaubtumu nesusijęs, centrinėje dalyje tarsi prasiveržęs į priekį laužtinio portiko motyvas. Ryškiausias šis motyvas Pasienės OP ir Stakliškių fasaduose, statmenai nukreiptuose į plačius upių slėnius. Kuklesnis Kražių OSB (1757–1763, arch. Tomas Žebrauskas) bažnyčioje, atitinkantis žymiai lėkštesnį Kražantės slėnį, atsiveriantį išilgai bažnyčios ašies.

a)

b)

4.27 pav. Į Bugą orientuoti šoniniai fasadai: a) Vlodavos OSPPE bžn. (autorius nuotr., 2022); b) Bresto OSsS bžn. (po perstatymo) (*Bierascie*, 1915–1918)

Fig. 4.27. Side façades facing the Bug River: a) Włodawa OSPPE Church (author's photo, 2022); b) Brest OSsS Church (after reconstruction) (*Bierascie*, 1915–1918)

Gaubtumo motyvas būdingas ir retai LDK sutinkamoms ovalaus plano bažnyčioms. Panašios planinės struktūros jau aptarta Vlodavos paulinų ir Bresto brigitečių (1751, nugriauta po 1944) bažnyčios (4.27 pav.). Abiem atvejais ovali vidinė struktūra išorėje atsiskleidžia šiek tiek išsikišusiais trisieniais šoniniais fasadais. Plokštumos nėra gaubtos, tačiau formuoja gana įtaigų plėtimosi įspūdį. Vlodavoje šoninis fasadas, kitaip nei plokščias pagrindinis, atsuktas į gana statų Bugo slėnį. Kaip ir Jūžintuose, išgaubtumas koreliuoja su atsiveriančia erdve. Bresto OSsS bažnyčioje išgaubtas trisienis fasadas buvo tik vienoje pusėje, orientuotoje į tą pačią Bugo upę šiek tiek žemiau Vlodavos. Bažnyčios padėtis kitokia – ant labai lėkšto upės kranto. Tą atspindi ir horizontalesnis, bebokštis pastato tūris,

apie kurio raišką detaliau spręsti sunku dėl nepakankamos išlikusios ikonografinės medžiagos. Gaubtumo motyvas čia greičiausiai nepabrėžia kranto aukštumo (nors tikslų santykį su aplinka rekonstruoti sudėtinga), bet nurodo orientaciją upės formuojamos erdvės link.

Dar vienas išgaubtumo motyvo atvejis – apsidę primenantis Rudaminos (dabar Lazdijų raj.) bažnyčios prieangis (prad. 1749, arch. Vaitiekus Juozapas Kruskovskis). Apylinkių reljefas gana stačiai ir smulkiai banguotas, ryškaus charakterio, šventorius taip pat išsidėstęs ant aiškios kalvos, tolygiai išgaubtas, žemėjantis į visas puses. Lenktas bažnyčios prieangis kartu su plokščiu fasadu aiškiai nurodo į XVII a. būdingą sarmatiškosios bažnyčios tipą (Gabrus, 2015). Nors lenkta forma ateina ne iš dinaminio baroko žodyno, jos panaudojimas vertintinas kaip kontekstualus vilnijančio apylinkių kraštovaizdžio atspindys.

4.28 pav. Malá Stranos bžn. (autoriaus nuotr., 2024)

Fig. 4.28. Malá Strana Church (author's photo, 2024)

Išgaubtumo motyvo, pabrėžiančio ant kalvos stovinčios bažnyčios iškilumą, pavyzdžių itališkuose kraštuose ir Vidurio Europoje netrūksta. Motyvo taikymo principą gerai atskleidžia Šv. Lauryno bažnyčia (1739–1745, arch. Ignác Palliardi) Malá Stranoje, Bohemijoje, iškilusi ant 130 m santykinio aukščio kalvos (4.28 pav.). Po barokinės rekonstrukcijos romaninės šventovės įėjimo fasadas liko plokščias ir kuklus, o visas dėmesys sutelktas į šoninį fasadą, kuris tapo dvibokščiu, kuriant apgaulingą pagrindinio fasado įspūdį. Centrinė dalis tarp bokštų plastiškai išplėsta ir orientuota į Vltavos slėnį. Reljefas pradeda leisti iš karto nuo šoninio fasado, todėl išgaubtumo motyvas labai įtaigus. Analogiškai gaubtumo strategija atpažįstama ir Neapolio Rožinio švč. Mergelės Marijos *a Portamedina*

bažnyčios (1724–1742, priskiriama arch. Domenico Antonio Vaccaro) pagrindiniame fasade, kuriame į kalną kylančios gatvelės situacija sustiprina išsikišusio fasado veržimosi į atvirą erdvę įspūdį.

Kita gaubtumo strategijos pakotegorė, įgaubtumo motyvas formaliai gali atrodyti gana dažnas LDK, kurios bažnyčiose tarp dviejų bokštų esanti plokštuma neretai yra šiek tiek yra įgilinta. Vistik įgaubtumo motyvas atsiranda tada, kai įgilėjimas formuojamas nuosekliai ir įtaigiai. Plastiškumu nelabai pasižyminčiose Livonijos ir vakarinės LDK dalies bažnyčiose dažniausiai pasitelkiami kampiniai piliastrai, sukuriantys švelnų įgilėjimo įspūdį. Tuo pasižymi Virbalio ir Agluonos OP bažnyčios. Dar ryškesnis plastiškas įgaubtumo pavyzdys – nebaigtos Bresto bazilijonų bažnyčios fasadas (1762–1766). Šios bažnyčios iškilo žemumose. Įgaubtumo motyvas atliepia įžemintą, slėnio dugno charakterį bei jį sustiprina. Tai nėra dažna strategija, bet jos formuojama patirtis gali būti lygiai taip pat įtaigi. Tyrimo aprėptyje ryškiausiai šis motyvas atsiskleidžia Lesnos OSPPE bažnyčios fasade (arch. Wincent Rachetti, fasadas priskiriamas Karol Antoni Bay). Ji pastatyta lėkštame negilame Klukuvkos upelės slėnyje, kurio horizontalumą paryškina bažnyčios kairėje (P) pusėje esantys tvenkiniai – buvusio geometrinio vienuolyno sodo reliktas (Bończak-Kucharczyk & Kucharczyk, n. d.). Bažnyčia kelis kartus rekonstruota, vietoje lenkto frontono užstatytas trikampis, paaukštintas bokštas, tačiau išliko ryškiausias fasado bruožas: per visą bokštų gylį įtraukta ir įgaubta centrinė dalis, formuojanti apkabinimo motyvą (4.29 pav.). Galima pastebėti, kad dvi ankstyvajai fazei priklausančios to paties paulinų ordino bažnyčios Vlodavoje ir Lesnoje (Bresto paviete), pasižymi labai skirtinga architektūrine raiška, kuri atitinka skirtingas gamtines situacijas. Lesnoje, suskliaudus galimas simbolines įgaubto fasado interpretacijas, kartu su anksčiau aptarta horizontalumo strategija, atliepiamas ir sustiprinamas lėkštas, horizontalus vietos charakteris.

4.29 pav. Lesnos OSPPE bžn. (viršutinė dalis perstatyta) (JanuszCz, 2024)
Fig. 4.29. Leśna OSPPE Church (upper part redesigned) (JanuszCz, 2024)

Kaip ir kitais atvejais, motyvas nėra taisyklė, yra pavyzdžių, kuriuose jis panaudotas priešingai – pavyzdžiui jau aptarta Bresto OSsS bažnyčia arba dar žemiau upe, ant aukšto Bugo kranto iškilusi Drohičino OSB bažnyčia (1734–1738) Lenkijoje. Įgaubtas fasadas čia akivaizdžiai reaguoja į aukštą ir statų šlaitą, tik akcentuodamas ne kalno aukštį, o pačią erdvę. Kita vertus, centrinė fasado dalis pasižymi išgaubtumu, perteikdama interjero erdvės veržimosi įspūdį ir kalno situaciją. Tai ankstyvajai vėlyvojo baroko fazei būdinga sudėtingos harmonijos tendencija. Vis dėlto būtent strategija įgaubta forma atspindėti žemumų kraštovaizdį išsiskiria įtaigumu. Vienas iš įtikinančių pavyzdžių – parapinė Šv. Vaitiekaus bažnyčia (1724–1726, arch. Kilián Ignác Dientzenhofer) Počapluose, Bohemijoje. Pastatyta žemoje Labės (Elbės) upės pakrantėje, prie pat vandens (dėl to ne viena sykį buvusi užlieta), lygiame slėnyje (4.30 pav.). Vietos charakterį formuoja horizonte kylančios ryškios kalvos, pabrėžiančios „neigiamą“, horizontalią bažnyčios padėtį. Kaip būdinga rokokinei tendencijai, pagrindinis fasadas čia nureikšmintas, o dėmesys sutelktas į įgaubtus šoninius fasadus, iš kurių vienas atsuktas į kaimą, kitas – į čia pat tekančią upę.

a)

b)

4.30 pav. Počaplių bžn. a) bendras vaizdas; b) šoninis fasadas (autorius nuotr., 2024)

Fig. 4.30. Počaply Church a) The general view b) The side façade
(author's photos, 2024)

Livonijoje ir vakarinėje LDK dalyje gaubtumo strategija didelę reikšmę įgyja retai ir taikoma subtiliai. Motyvas dažniausiai sutinkamas bažnyčių dalyse, kurios ne atspindi aplinkinį kraštovaizdį, bet kreipia dieviškosios realybės link. Metodologine prasme pereinama nuo žemės prie dangaus pagrindo (žr. 4.2 lentelę 4.1 poskyryje). Šitaip galima paaiškinti ir gaubtų presbiterijų problemą: jos neretai formuoja gana kontrastingą santykį su kitomis pastato dalimis ir „abejingumą“ supančiai aplinkai. Taip yra todėl, kad jų, kaip ir bokštų ar kupolo funkcija yra orientuoti metafizinės realybės link. Dažniausiai presbiterijos yra stačiakapio

plano, kartais trisienės, o 11 tyrimo bažnyčių užbaigiamos puscilindrio formos ar segmentinėmis išgaubtomis apsidėmis, jų šiek tiek daugiau (7) vertikaliuose kraštovaizdžiuose, tačiau aiškesnis kontekstualumo ryšys nepastebėtas. Paprastai bažnyčioms būdinga hierarchinė artikuliacija. Tai reiškia, jog dėmesys sutelkiamas į pagrindinį fasadą, ne tiek išraiškos priemonių skiriama formuojant šoninius fasadus, o apsidė gali pasižymėti ir minimalia raiška, pavyzdžiui juosia tik siauro karnizo (4.31 pav.). Toks apsidės atsietumas nuo likusio pastato atspindi bažnyčios dalių paskirstymo žemiškajai ir dangiškajai reprezentacijai koncepciją. Aristotelinė apskritimo (taigi, ir sferos, cilindro) sąsaja su tobulu dangaus kūnų judėjimu išlieka aktuali ir vėlyvajame baroke, ypač LDK, kur iki XVIII a. antrosios pusės dar nebuvo pamiršta scholastinė gamtos filosofija. Su tuo, o ne su žemiškuoju kraštovaizdžiu, ir siejamos šios bažnyčios struktūros dalys: apsidė, kupolas, bokštai. Šį teiginį gali iliustruoti tai, kad puscilindrės apsidės dažniausiai lieka nepalietos daugiau ar mažiau plastiškos artikuliacijos, būdingos kitiems fasadams. Išimtimi galima laikyti tik Jūžintų bažnyčią, kurios švelniai plastiškai suformuota apsidė iš tiesų yra vienuolynas, apgaubiantis tradiciškai lenktą galinę presbiterijos sieną.

a)

b)

4.31 pav. Apsidės: a) Bresto OSBM bžn. (Zaleski, 1840); b) Naumiesčio OCD bžn. (autorius nuotr., 2022)

Fig. 4.31. Apsės: a) Brest OSBM Church (Zaleski, 1840); b) Naumiestis OCD Church (author's photo, 2022)

Dieviškosios realybės link kreipiančios (tam tikra prasme susijusios su dangaus pagrindu pagal Norbergą-Schulzą) bažnyčios dalys nėra tyrimo objektas ir išsamiai analizuotos nebuvo. Vis dėlto, laikomasi nuostatos, jog gaubtumo motyvai šiose dalyse pirmiausia sietini su dangaus pagrindu. Problemą gerai iliustruoja

Krinčino bažnyčios bokštų analizė. Pirmieji jų tarpiniai kvadratinų planų, trečiasis ir ketvirtasis – kvadratinų su nusklembtais kampais, o juos pratęsia aštuoniakampio plano šalmi, kurie žvelgiant iš apačios atrodo apskriti. Bokštų planinė struktūra, iš pradžių nepastebimai, o pabaigoje vis ryškiau nuo žemiškojo pasaulio simbolizmo (kvadratinis planas) evoliucionuoja iki dangaus reprezentacijos (apskritas planas). Taikant šią schemą galima pagrįsti ir kitus parabolės silueto bokštus, ypač būdingus LDK (Čerbulėnas ir Zubovas, 1964). Labiausiai akcentuotą viršūnės vietą neatsitiktinai užbaigia išganymo kryžiaus simbolis. Panašia dinamika pasižymi ne vienas į viršų siaurėjantis dvibokštis LDK bažnyčių fasadas (žr. 4.12 ir 4.13 paveikslus).

4.3.4. Simetrijos ašis

Šalia kryptingumo (vertikalumo ir horizontalumo) bei gaubtumo (išgaubtumo ir įgaubtumo) strategijų tyrime atsiskleidė dar viena barokinės architektūrinės kalbos priemonė formuoti santykį su priešais pastatą esančia aplinka. Tai dvišalės simetrijos ašis, kompoziciškai struktūruojanti bažnyčią ir menamai galinti būti pratęsta už fasado ribų. Simetrijos ašis kaip kontekstualumo strategija pirmiausia išryškėja tose bažnyčiose, kurių simetriškumą pabrėžia ne tik fasadas, bet ir kiti erdviniai architektūriniai elementai – tvora, vartai, pagalbiniai pastatai, vienuolynas ar feodalo rūmai. Šių ansamblių įvairovę galima struktūruoti pagal erdvinės savybes, išskiriant dvi bažnyčios ir kitų pastatų ar struktūrų ansamblių grupes: tai uždari ir atviri ansambliai. Uždarumas sietinas su iš renesanso perimta simetrijos kaip izoliuoto kosmoso harmonijos samprata. Atvirumas – su barokine atviro vieningumo ir kryptingo judėjimo samprata.

Tyrimo aprėptyje uždarei simetriškai struktūrai artimiausias nebaigtas statyti Bresto OSST ansamblis (1738–1761) su vienuolių patalpomis abejose bažnyčios pusėse ir erdviu beveik simetrišku kiemu su kryžiaus kelio stotimis (Kvitnickaja, 1979). Barokinis ašinės kompozicijos modelis LDK lygiagrečiai vienuolynams plito ir sekuliariose rūmų ir parkų struktūrose. Tendencija ašyje jungti rūmus ir bažnyčią būdinga vadinamajai „istorinei“ vėlyvojo baroko srovei, plėtotai monarchų architektūroje, ašimi pabrėžiant ideologinį ryšį tarp monarcho valdžios ir religijos (Comoli, 1999). Tokioje jungtyje priartėjama prie *sacrum* ir *profanum* jungiančios naujos, hibridinės tipologijos. Tokia schema išpildyta Veisiejų ir Varnionių ansambliuose. Parapinė Veisiejų Šv. Jurgio bažnyčia (1762–1768, nebaigta) vietoje tradicinės krypties *ad orientem*, pagrindiniu fasadu orientuota į Masalskių rūmus (baigti 1745) ir taip sudaro uždarą sistemą. Bažnyčios, miestelio aikštės ir rūmų suvienijimas centrinėje ašyje būdingas ir Varnionių ansamblui. Šiuose pavyzdžiuose atsiskleidžia barokinis siekis suvienyti vis labiau tolstančias sakralumo ir sekuliarumo plotmes (Angoulvent, 2005).

Uždaram tipui iš dalies galima priskirti ir Šiluvos bei Kražių OSB bažnyčias, ašimis orientuotas į atitinkamai koplyčios ir SJ bažnyčios pastatus. Uždaruose ansambliuose ašis veikia kaip vidinė jungtis ir iš esmės atlieka izoliuojančią funkciją. Ryškiausias pavyzdys vakarinėje LDK dalyje – kamaldulių vienuolyno Pažaislyje brandžiojo baroko ansamblis (1667–1712, arch. Giambattista Frediani ir kiti), įkurtas atokioje vietoje ant mišku apžėlusio kalno (4.32 pav.). Simetriška struktūra čia kuria homocentriškos harmonijos priešstatą laukinei gamtai. Simetrijos ašis formuoja uždarą pasaulį, kurio centre yra bažnyčia. Ašies tęsinyje vėliau pastatyta eremiumo varpinė (XVIII a. vidurys–antra pusė) žymi naują simetrijos prasmę – *atvirumą* gamtinės aplinkos atžvilgiu. Varpinės bokštas pastatytas prie pat stataus kalvos šlaito. Simboliškai ir fiziškai varpinė atsiveria į žemai plytėjusį Nemuno slėnį. Simbolinį atsivėrimą atitinka ir praktinis bokšto įveiklinimas – vienuoliai jį naudojo kaip belvederį apylinkių apžvalgai (Paknys, 2014). Kompozicine ašimi užmezgant ryšį su aplinka, pažaislio varpinė jau atspindi vėlyvojo baroko tendencijas.

4.32 pav. Varpinė priešais Pažaislio ECMC ansamblį (Aleksandravičius, n. d.)

Fig. 4.32. Bell tower facing the Pažaislis ECMC ensemble (Aleksandravičius, n. d.)

Dvišalės simetrijos formuojamas „atviras“ ansamblis pasižymi nebaigtumo įspūdžiu. Bažnyčios ašis nesibaigia ties įėjimo anga, ji pagal geštalitinį principą tęsiasi toliau ir nėra vienuolyno ar rūmų pastato, kuris ją sustabdytų. Simetrijos ašis gali būti orientuota į priešais bažnyčią esančią aikštę ar ašį pratęsiantį kelią, taip tirpdant ribą tarp bažnyčios ansamblio ir aplinkos. Kompozicinė schema, dar vadinama „arklio ir vežimo“ modeliu būdinga Troškūnų bernardinų vienuolyno (1770–1772, arch. Stanislovas Maigys) ir Švč. Trejybės bažnyčios (1774–1787,

arch. Martynas Knakfusas) ansamblui. Simetrijos ašis čia atsivėrė į netaisyklinę, tačiau organiškai užstatytą miestelio aikštę, suteikdama jai organizuojančią geometrinę tvarką. Verkių OP bažnyčios (rekonstr. 1755–1772) ašį tęsia besileidžiantys laiptai ir žemiau išdėstytos koplyčios, pati ašis tarsi ištirpsta miškingame slėnyje (4.33 pav.). Kartu ašis, vedanti į bažnyčią, užbaigia Kryžiaus kelią ir formuoja finalinę, empiriškai įtaigią jo dalį. Disertacijos rengimo pabaigoje atsirado duomenų, jog Verkių bažnyčia statyta XVII a. (ne XVIII a. kaip manyta iki šiol). Vis dėlto nuspręsta šį atvejį palikti tyrimo imtyje dėl kontekstualiai vėlyvojo baroko rekonstrukcijos metu suformuoto fasado. Nuo 5 iki 8 tyrimo bažnyčių gali būti siejamos su į pagrindinį fasadą atvedančiomis gatvėmis, tik jos dažniausiai nėra bažnyčios ašyje, o šiek tiek pakreiptos.

4.33 pav. Verkių OP bžn. (Adam et al., 1848)

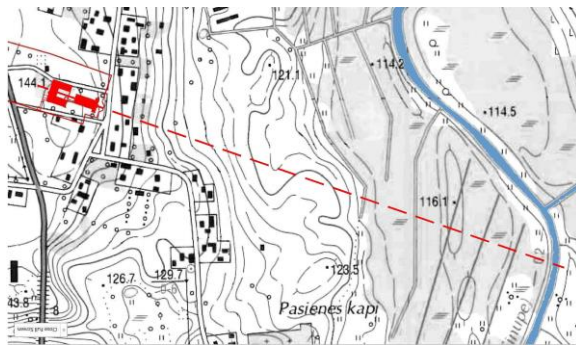
Fig. 4.33. Verkiai OP Church (Adam et al., 1848)

Ne tik LDK miestuose, bet ir gamtinėje aplinkoje statomoms bažnyčioms kانونinės fasado orientacijos į vakarus reikšmė nuo XVI a. pradeda menkti, pastato orientacijai svarbesni tampa kiti veiksniai (Laužikas, 2008). Bažnyčios pastato ašis, vizualiai besitęsianti už jo ribų, gali tapti saitu, jungiančiu jį su prasme gyvenvietei suteikiančia vieta. Architektūros ašinė orientacija į reikšmingus gamtinius aplinkos elementus žinoma iš ankstesnių epochų tyrimų, pavyzdžiui, mezolito laikotarpio Britanijos ar senovės graikų architektūros (Tilley, 1994; Scully, 1962). Gotikos laikotarpio Vello bažnyčių kiekybiniame tyrime topografiniai vietovės bruožai atsiskleidė kaip „svarbus faktorius“ galintis paaiškinti konkrečios bažnyčios orientaciją. Išryškintos tokios prasmingos vietos kaip šventi šaltiniai, vandens telkiniai, kalvos (Sassin Allen, 2016). LDK bažnyčių pavyzdžių analizė sudaro prielaidas teikti, kad šis archajiškas principas, naujai aktualizuotas baroki-

nės tradicijos, tam tikrais atvejais pasitelktas kaip įvietinanti kontekstualumo strategija. Šiluvos bažnyčia (1760–1775) kaip ir prieš ją stovėjusi medinė šventovė, nukreipta į mitologinių akmenų grupę – Švč. Mergelės Marijos apsireiškimo vietą. Netiesioginį ryšį su Marijos atvaizdo stebuklą menančia koplyčios vieta ir joje esančiu šaltiniu galima išvelgti ir Lesnos bažnyčioje, nes koplyčia stovi menamo transepto, taigi šalutinės bažnyčios ašies tęsinyje. Su hierofanija sujungianti simetrijos ašis bažnyčios pastatą įvietina, kompoziciškai susieja su reikšminga gamtinio kraštovaizdžio vieta. Ryšį su šaltinio hierofanija galima išvelgti Stakliškių bažnyčioje. Dvišalės simetrijos ašį už pastato ribų akcentuoja šventoriaus vartai su laužyto plano tvora. Pastatytos aukštumoje bažnyčios fasadas atsuktas į Verknės slėnį (PV), kurio pievoje trykšta, kaip tikėta, gydomųjų galių turinčios Žiupos versmės, kurių mineralinėmis savybėmis plačiau pradėta domėtis XVIII a. (Girininkas, 2015). Bažnyčios ašis orientuota į prasmingą ir vietovės identitetą formuojančią vietą.

a)

b)

4.34 pav. Pasienės OP bžn. a) Fasadas (autorius nuotr., 2022); b) Situacija vietovės topografiniame plane (autorius schema, 2022)

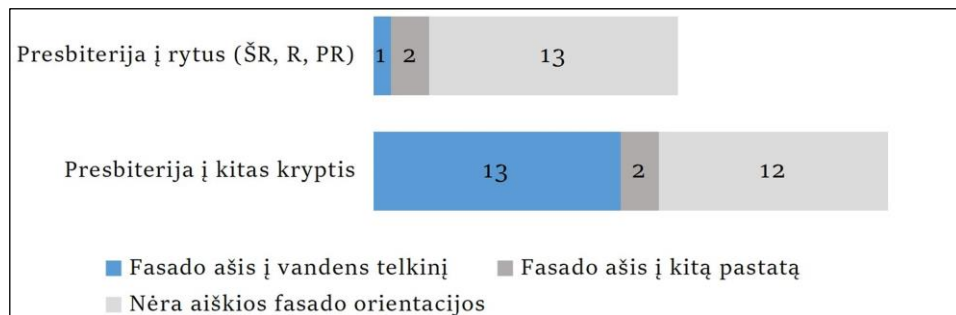
Fig. 4.34. Pasienė OP Church a) The façade (author's photo, 2022); b) Situation on the topographic plan (author's scheme, 2022)

Remiantis fenomenologine konkrečios vietos analize galima pastebėti kryptingą ir, tikėtina, intencionalų bažnyčios išilginės ašies orientaciją į ne taip aiškiai paliudytas, bet akivaizdžiai prasmingas aplinkos vietas. Šiuo atžvilgiu išsiskiria du ansambliai Livonijoje. Pasienės OP ansamblis pastatytas ant aukštumos statmenai palengva žemėjančiam reljefui (4.34 pav.). Ansamblį sudarė „arklio ir vėžimo“ schemas interpretacija: vienoje ašyje stovintis simetriškas vienuolynas, bažnyčia ir ašies menamo judėjimo kryptimi išgaubti šventoriaus vartai (Dirveiks, 2013). Sukurta išpūdinga simetrijos ašis nukreipta į už keliasdešimties metrų nuo

ansamblio pradedantį žemėti šlaitą ir atsiveriantį platų Zilupės slėnį. Tai ryškiausias apylinkių elementas, sudarantis kontrastą kalvotoms aukštumoms. Dominikonų ansamblio ryšys su aplinka atskleidžia vėlyvajam barokui būdingą atvirumo savybę. Analogiška charakteristika pasižymi Dinaburgo jėzuitų ansamblis. Simetriško H silueto vienuolyno ir bažnyčios formuojama ašis nukreipta į prasmingiausią vietovės elementą – Dauguvos upę.

„Arklio ir vežimo“ principu formuotas bernardinų ansamblis Telšiuose taip pat turi aptartiems ansambliams būdingų savybių. Keliais etapais statytas vienuolynas nors nepasižymi aiškia simetrija, tačiau išdėstytas abejose bažnyčios pusėse. Bažnyčia (prad. 1762) pasukta 90 laipsnių anksčiau stovėjusios Loreto koplyčios atžvilgiu. Naujoji simetrijos ašis fasadą orientuoja ne tradiciškai į vakarus ir ne į rytuose esantį miestą, tačiau pietų kryptimi į žemai besidriekiantį Masčio ežerą, prasmingiausią gamtinės aplinkos elementą, kuris vienuolyno steigimo aktu buvo dovanotas patiems bernardinams (Butrimas, 2008).

Kanoninės krypties *ad orientem* (skaičiuojama nuo PR iki ŠR) neatitinka iš viso arti dviejų trečdalių tyrimo imtyje esančių bažnyčių. Kitokią orientaciją gali lemti įvairios priežastys, tarp jų ir pagrindinio fasado atsukimas į prasmę turintį šventą gamtinio kraštovaizdžio elementą (Šiluva, Žirovicai, Skudutiškis). Į tai jau yra atkreiptas dėmesys Lietuvos bažnyčių tyrimuose (Laužikas, 2008; Klimenka, 2024). Vietiškumo analizės metu pastebėta, kad nemaža dalis tokios nekanoninės orientacijos bažnyčių fasado ašimi atsuktos į vandens telkinius, dažniausiai upes (4.35 pav.).

4.35 pav. Tyrimo bažnyčių orientacija į vandens telkinius

Fig. 4.35. Orientation of the studied churches towards bodies of water

Galima daryti prielaidą, jog vanduo, kaip, neretai, prasmingiausias gamtinio kraštovaizdžio elementas lemia šių nekanoniškai orientuotų bažnyčių padėtį erdvėje. Aiškiai išsiskiria du bažnyčios santykio su vandens telkiniu pobūdžiai. Pirmąjį būtų galima pavadinti komunikaciniu, jis būdingas ant didžiųjų laivuojamų upių krantų pastatytoms bažnyčioms, kurių ašis nukreipta prieš srovę, taip, kad

plaukiant pagrindine laivybos kryptimi iš vandens matytusi bažnyčios fasadas. Taip ant Bugo kranto pastatytos Bresto OSsS ir Vlodavos OSPPE, ant Nemuno kranto – Gardino OCD, ant Dauguvos kranto – Kraslavos CM ir Dinaburgo SJ bažnyčios, komunikaciniam santykiui galima būtų priskirti ir Telšių OFM bažnyčią. Kaip ir kitose strategijose, čia kontekstualumas reiškiasi per patirtį. Bažnyčios ryšys su gamta turi prasmę tada, kai yra susijęs su žmogumi. Į mažesnes upes ar kitus telkinius orientuojama dažniausiai statmenai, kaip į išoriškai suvokiamą objektą, prasmingą kraštovaizdžio dalį, su kuriuo užmezgamas ryšys. Taip į Striūną ir Nevėžį orientuota Panevėžiuko, į Varduvą – Kalvarijų OP, į Maltą – Vilianų OFM bažnyčios ašis, ir t. t. Taikant simetrijos ašies strategiją bažnyčios pastatas „nesibaigia“ ties fasadu, jo architektūros patirtis susijungia su kitų, šiuo atveju, gamtinių elementų patirtimi, taip bažnyčia tampa vietiška, susijusi su konkrečiu kraštovaizdžiu.

4.4. Ketvirtojo skyriaus išvados

1. Siekiant kokybinę tyrimo metodiką suderinti su pakankama intimi, taikant vietiškumo metodą iš viso išanalizuoti 43 atvejai vakarinėje LDK dalyje ir Livonijos vaivadijoje. Tyrimas apima dabartinių Latvijos, Lietuvos, Baltarusijos ir Lenkijos teritorijas.

2. Vietos charakteris nustatytas analizuojant žemės paviršių – stabiliausią kraštovaizdžio elementą ir patikimiausią istorinio kraštovaizdžio šaltinį. Jis daro didžiausią įtaką bažnyčių architektūrinei raiškai; ši įtaka pasireiškia visoms bažnyčioms. Analizuojant išskirti *micro*-, *medium*- ir *macro*- lygmenys.

3. Svarbiausias praktinės tyrimo dalies rezultatas – atskleista bažnyčių priklausomybės nuo vertikalaus arba horizontalaus vietos charakterio tendencija. Tai leidžia bažnyčių ryšį su vieta interpretuoti per skirtingas kontekstualumo strategijas.

4. Kontekstualiausiose bažnyčiose atpažįstama daugiau nei viena kontekstualumo strategija. Jų LDK bažnyčiose išskirtos trys:

- kryptingumo, kai atspindimas žemės paviršiaus vertikalumas arba horizontalumas; aktuali didžiąjai daliai tirtų bažnyčių;
- gaubtumo, kai atspindimas paviršiaus išgaubtumas arba įgaubtumas; aktuali nedidelei daliai tirtų bažnyčių;
- simetrijos ašies, kai bažnyčia susiejama su reikšmingais kraštovaizdžio elementais per ašį – tai, dažniausiai, vandens telkiniai; aktuali nedidelei daliai tirtų bažnyčių;

5. Kontekstualumu išsiskiria vienuolių bažnyčios, ypač dominikonų ordino, kuris sudaro didžiausią tyrimo imties dalį. Nepastebėta sąryšio tarp analizuotos architektūrinės raiškos ir konkrečios vienuolijos programiškumo ar kitų savitų

bruožų. Ryšiu su aplinka išsiskiria tiek aukštumose (Pasienė, Choroščius, Ružanistokas, Verkiai), tiek žemumose (Kalvarija, Agluona, Virbalis) pastatytos OP bažnyčios. Kontekstualumu išsiskiria ir kontrastingus kraštovaizdžius atspindinčios paulinų bažnyčios (Vlodava ir Lesna); žemumose pastatytos basųjų ir senosios regulos karmelitų bažnyčios (Gardinas, Antalieptė, Naumiestis); aukštumose – vizitiečių (Vilnius), jėzuitų (Dinaburgas), ir, su išlygomis, atgailos kanauninkų (Jūžintai). Architektūriniu išraiška vienuolių bažnyčioms nusileidžia parapinės. Iš jų kontekstualumu pasižymi pastatytos aukštumose (Varnionys, Stakliškės, Šiluva) ir žemumose (Panevėžiukas, Pabiržė, Krinčinas).

Didelė dalis kontekstualumu nepasižyminčių bažnyčių – nebaigtos, neišlikusios ar vėliau perstatytos. Tarp jų potencialiai kontekstualios galėjo būti bernardinų (Telšiai), benediktinių (Kražiai) ir bazilijonų (Brestas) bažnyčios.

6. Reikšmingų kontekstualumo kaitų skirtingose vėlyvojo baroko fazėse nepastebėta. Tyrimo aprėpties laikotarpio pradžiai būdingas kontrastingas motyvų taikymas (pavyzdžiui, kartu akcentuojamas ir išgaubtumas, ir įgaubtumas), o pereinant į vėlesnes fazes įtampa mažta. Paskutinei fazei pamažu pereinant į klasicizmo estetiką, ryškėja polinkis į harmoningesnį motyvų taikymą, kartu silpnėja jautrumas dominuojančiam aplinkos charakteriui (Bėrzgalės bažnyčia).

Bendrosios išvados

1. Religinio ir mokslinio–filosofinio LDK konteksto analizė parodė, kad vėlyvojo baroko laikotarpiui būdinga hierarchinė gamtos samprata, pagal kurią gamta priklauso nuo Kūrėjo nustatyto nematomo metafizinio pagrindo. XVIII a. viduryje gamtos filosofijos, dėstytos Vilniaus universitete ir kitose LDK mokyklose, pamatą sudarė kompromisinė filosofija, derinusi scholastines ir Naujųjų amžių filosofijos nuostatas. Vėlyvojo baroko architektūros kalbos ir hierarchinės gamtos sampratos principinis panašumas leidžia teigti, kad bažnyčių kontekstualumas atspindi gilią religinę ir filosofinę gamtos bei architektūros ryšį.

2. Formų ir raiškos priemonių įvairovė pasižyminti vėlyvojo baroko bažnyčios architektūrinė visuma atliepia harmoningo pasaulio vaizdinį, būdingą XVIII a. plačiai paplitusiai Leibnizo gamtos filosofijai. Nors pasaulį sudarantys kūnai yra netobuli ir nedarnūs, jų sąveika sukuria harmoniją. Ši paradigma koreliuoja su barokiniu bažnyčios pastatu, taip pat sudarytu iš daugybės „netvarkingų“ elementų ir pasižyminčiu visumos „netobulumu“. Bažnyčios architektūrai nebūdinga subalansuota harmonija (kaip klasicizme), o išryškinami tam tikri bruožai, pavyzdžiui – akcentuotas vertikalumas. Šie „netobuli“ bruožai integruoja pastatą į „netvarkingą“ gamtinį kraštovaizdį. Taip per ryšį su vieta bažnyčia tampa pasaulio harmonijos dalimi.

3. Remiantis tyrime nustatytu atviro vieningumo principu, tam tikros bažnyčios pastato dalys yra orientuotos į dieviškąją realybę, o kitos – į konkrečios vietos kontekstą. Taip atspindima epochos sampratai būdinga dvidalio pasaulio visuma.

Nuorodos į metafizinį dangų pasireiškia aiškia simbolinę reikšmę turinčiose dalyse: altoriuje, skliautuose, apsidėje, kupole ir bokštuose. Atvirumas kraštovaizdžiui reiškiasi – bent iš dalies nuo šio simbolizmo laisvose – dalyse: fasaduose ir bendroje tūrinėje išraiškoje. Dangų ir žemę nurodančios dalys yra viena nuo kitos priklausomos. Tai raiškiai iliustruoja žemumose statytos bažnyčios su bokštais: ant kontekstualiai horizontalaus pagrindo kyla į dangų nukreipti bokštai (Agluona OP).

4. Nustatytu atviro vieningumo principu galima teoriškai paaiškinti bažnyčių kontekstualumą. Jis reiškiasi vėlyvojo baroko architektūros kalbai susiduriant su prasmingu kontekstu, šio tyrimo atveju – su vieta. Siekiant vienovės per atvirumą, kontekstas įtraukiamas kaip neatsiejama bažnyčios architektūros suvokimo dalis. Kontekstas su pastatu susiejamas per panašią fizinės aplinkos patirtį. Vėlyvojo baroko architektūros raiškoje atpažįstami įtaigūs, universalūs iki-modernios architektūros principai, analizuoti Heideggerio filosofijoje ir vėliau išplėtoti architektūros fenomenologijoje.

5. Praktinėje disertacijos dalyje, taikant individualiai suformuotą vietiskumo metodą, daugiausia grindžiamą Norbergo-Schulzo ir Thiiso-Evenseno metodais, ir išanalizavus 43 bažnyčių atvejus, atskleista, kad kontekstualią bažnyčią su vieta sieja vizualinis ir kinestetinis patyrimas — pavyzdžiui, kopimas į kalvą, apylinkių apžvalga ar plaukimas upe. Architektūros kontekstualumas reiškiasi per žmogišką patirtį, o estetinės, stilistinės ar simbolinės pastato savybės yra antraeilės.

6. Baroko architektūrinės kalbos analizė ir praktinė tyrimo dalis leidžia teigti, jog kontekstualų santykį su vieta LDK vėlyvojo baroko bažnyčių architektūroje lėmė didesnės įtaigos siekis. Bažnyčios pastatas tarsi „atsispiria“ nuo kraštovaizdžio charakterio, į architektūrą perkelian ir sustiprinant universalias gamtinės aplinkos patirtis. Išryškinami ne visi, o tam tikri kraštovaizdžio bruožai – taip pasirinktos aplinkos savybės sujungiamos bažnyčios „naudai“. Siūloma tokį santykį apibrėžti *kontekstualumo strategijos* terminu, nurodančiu, kad už kontekstualaus santykio egzistuoja jį motyvuojantis tikslas.

7. Apibendrinus teorinę ir praktinę tyrimo dalis, prieita prie išvados, kad vėlyvojo baroko LDK katalikų bažnyčių kontekstualumo fenomenas yra epochai būdingo pasaulėvaizdžio atspindys. Šiuo pereinamuoju laikotarpiu reikšmingai išaugo mokslinis susidomėjimas gamta, tačiau išliko aktuali metafizinė-religinė jos samprata. Tuo pat metu, nuo XVIII a. ketvirto dešimtmečio, LDK plėtojosi ir naujųjų amžių gamtos filosofija, ir vėlyvojo baroko architektūra; abu šie reiškiniai palaipsniui išblėso amžiaus pabaigoje. Kontekstualumo fenomenas pasireiškia šių reiškinų sąveikoje: per ryšį su vieta bažnyčios pastatas jungiasi į hierarchinę, metafiziniais pagrindais grįstą pasaulio sistemą, kurios centre yra Dievas Kūrėjas.

Literatūra ir šaltiniai

- Adam, V. V., Bichebois, L. P. A. ir I. Chruckis. (1848). *Vilniaus apylinkės. Šv. Kryžiaus bažnyčia Jeruzalėje, Kalvarijos* [litografija]. Lietuvos nacionalinis dailės muziejus (inv. Nr. G 2506). <https://www.limis.lt/valuables/e/805180/20000004815377?searchId=13561254>
- Alberti, L. B. (1997). *On the art of building in ten books*. Trans. by J. Rykwert, N. Leach and R. Tavernor. MIT Press. (Originalas publikuotas 1486 m.)
- Aleksandravičius, A. (n. d.). *Pažaislio bažnyčios ir vienuolyno ansamblis Kaune* [fotografija]. Visuotinė lietuvių enciklopedija. <https://www.vle.lt/straipsnis/pazaislio-baznycios-ir-vienuolyno-ansamblis/#gallery1-1>
- Aleksandravičiūtė, A. (2011). Erdvės įprasminimas programiniuose retabuluose. Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į Dangų altoriai. *Menotyra*, 18(1), 1–15.
- Angoulvent, A.-L. (2005). *Baroko dvasia*. Iš pranc. k. vertė G. Dručkutė. Baltos lankos. (Originalas publikuotas 1994 m.)
- Anzenbacher, A. (1992). *Filosofijos įvadas*. Iš vok. k. vertė A. Degutis et. al. Katalikų pasaulis. (Originalas publikuotas 1981 m.)
- Aristotle. (1941). *De caelo* (On the heavens). Transl. from Greek by J. L. Stocks. In R. McKeon (Ed.), *The basic works of Aristotle* (14 ed.) (pp. 398–466). Random House. (Originalas publikuotas apie 350 m. pr. Kr.)
- Aristotle. (2008). *Physics*. Transl. by R. Waterfield. Oxford University Press. (Originalas publikuotas apie 330 m. pr. Kr.)

- Arrighetti, A., & Minutoli, G. (2019, spalio 7–8). *Preservation and restoration of architectural heritage in the digital era: An integrated approach between architects and archaeologists*. Quality of Architecture: 5th Interdisciplinary Conference for the World Architecture Day, Vilnius.
- Assunto, R. (1969). Un filosofo nelle capitali d'Europa. *Storia dell'arte*, 3, 296–337.
- Aurelijus Augustinas. (2019). *Išpažinimai*. Iš lotynų k. vertė E. Ulčinaitė ir V. Stalioraitytė. Hubris. (Originalas publikuotas apie 400)
- Auret, H. (2019). *Christian Norberg-Schulz's interpretation of Heidegger's philosophy: Care, place and architecture*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351232791>
- Bailey, G. A. (2005). *Art of colonial Latin America*. Phaidon.
- Balčiūnienė, A. (2013). *Ašmenos aukštumos istoriniais keliais*. S. Subotovič individuali veikla.
- Balsevičiūtė, R. (2020). Akmens ir dendromorfinės teofanijos XV–XVIII a. rašytiniuose šaltiniuose ir jų refleksijos XIX–XXI a. lietuvių liaudies medicinoje. *Res humanitariae*, 27, 258–272. <https://doi.org/10.15181/rh.v27i0.2170>
- Baranowski, A. J. (2011). Barok wileński na artystycznej mapie Europy Śródkowej. *Biuletyn Historii Sztuki*, 3-4, 281–338.
- Bartalini, V. & Cabral, A. S. C. (2019). About walking and unveiling landscapes. In A. V. Serrão & M. Reker, *Philosophy of landscape. Think, walk, act* (p. 189–204). Centro de Filosofia da Universidade de Lisboa.
- Barth, H. (1956). Das Zeitalter des Barock und die Philosophie von Leibniz. In R. Stamm (Hrsg.), *Die Kunstformen des Barockzeitalters*. Francke Verlag.
- Basalykas, A. (1965). *Lietuvos TSR fizinė geografija*, t. 2, *Fiziniai geografiniai rajonai*. Mintis.
- Bellarmino, R. (1677). *Trumpas mokslo krikščioniszko surinkimas*. Typis Acad: Societatis IESU.
- Beresnevičius, G. (2005). Gamta ir šventumas. Senovės lietuvių religijos ir „gamtiškumo“ klausimu. *Senovės baltų kultūra*, 7, 64–90.
- Beresnevičius, G. (2019). *Lietuvių religija ir mitologija: sisteminė studija* (3-ioji atnauj. laida). Tyto alba. (Originalas publikuotas 2004 m.)
- Berque, A. (2013). Thinking through landscape. Transl. from French by A.-M. Feenberg-Dibon. Routledge. (Originalas publikuotas 2008 m.) <https://doi.org/10.4324/9780203568507>
- Bierascie, *pradmiescie Pieski* [fotografija]. (1915–1918). Wikimedia Commons. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Biera%C5%9Bcie,_Pieski,_Brygicki._Берасьце,_Пески,_Брыгіцкі_%281915-18%29.jpg
- Bierastavica *Vialikaja, plac Rynak* [fotografija]. (1900–1915). Biblioteka Narodowa, DŹS XII/8b/p2/14. <https://picryl.com/media/bierastavica-vialikaja-rynak-karmelicki-berastavica-vyalikaya-rynak-karmelicki-7e5534>
- Blom, P. (2018). *Il primo inverno: La piccola era glaciale e l'inizio della modernità europea (1570-1700)*. Trad. dal tedesco F. Peri. Marsilio. (Originalas publikuotas 2017 m.)
- Bollnow, O. F. (1961). Lived-space. *Philosophy Today*, 5(1), 31–39.

- Bończak-Kucharczyk, E. & Kucharczyk, K. (n. d.). Leśna Podlaska. Ogród klasztorny. <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/le-na-podlaska>
- Borromei, C. (2000). *Instructionum fabricae et supellectilis ecclesiasticae*. Libri 2. Trad. e cura di M. Marinelli. Libreria Editrice Vaticana. (Originalas publikuotas 1577m.)
- Borromini, F. (1998). *Opus architectonicum*. Sud. J. Connors. Il polifilo. (Originalas publikuotas 1725 m.)
- Boschi, A. (2010). *Fenomenologia della facciata. Percorsi interpretativi, letture evolutive, itinerari compositivi*. Franco Angeli.
- Buci-Glucksmann, C. (2013). *The madness of vision: On Baroque aesthetics* (3rd ed.). Ohio University Press.
- Butrimas, A. (2008). *Telšiai: sakralinis kompleksas Insulos kalvoje*. Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Butrimas, A. ir Misius, K. (2008). Kražių benediktinių vienuolynas ir bažnyčia. Iš D. Klajumienė (sud.), *Kelmės dekanato bažnyčios ir vienuolynai* (p. 73–89). Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Butvilaitė, R. (2002). *Architektūros studijos Lietuvoje (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje) XVIII a. II pusėje – XIX a. I pusėje* [Daktaro disertacija, Vilniaus dailės akademija].
- Butvilaitė, R. (2012). Architektūros teorija XVIII a. Lietuvoje. *Menotyra*, 19(4), 257–266.
- Bykowski, S. (1938). Kościół parafialny w Raczkach. *Nasz Głos*, 6.
- Casey, E. S. (1993). *Getting back into place: Toward a renewed understanding of the place-world*. Indiana University Press. <https://doi.org/10.2979/5648.0>
- Casey, E. S. (2001). Between geography and philosophy: What does it mean to be in the place-world? *Annals of the Association of American Geographers*, 91(4), 683–693. <https://doi.org/10.1111/0004-5608.00266>
- Castellano, A. (1995). Da Suger a St. Maclou: Il Tardogotico in Francia. In C. Caraffa e M. C. Loi (a cura di), *L'architettura del Tardogotico in Europa* (pp. 105-125). Guarini e Associati.
- Cepītis, J., & Jakubenoka, L. (2011). The connection of mythological stones to deities of the earth and lower world, and their place in the sacred landscape. *Kultūras krustpunktai*, 1, 34–55. <https://doi.org/10.55877/cc.vol5.215>
- Chevalier, I. (1979). [Filosofijos paskaitos]. Iš lotynų k. vertė R. Plečkaitis. Iš *Filosofija Vilniaus universitete 1579–1832* (p. 76–83). Mintis. (Paskaitos dėstytos 1764–1767 m.)
- Clark, K. (1949). *Landscape into art*. Beacon.
- Comoli, V. (1999). Turin: An example for the town planning and architectural models of European captials in the seventeenth and eighteenth centuries. In H. A. Millon (Ed.), *The triumph of the Baroque: Architecture in Europe, 1600-1750*. Thames & Hudson.
- Cosgrove, D. (1990). *Realtà sociali e paesaggio simbolico*. Trad. di M. Neve. Unicopli. (Originalas publikuotas 1984 m.)
- Curl, J. S. (2016). *The Oxford dictionary of architecture* (3rd ed.). Oxford University Press.

- Czechowicz, J. (1876–1885). *Horadnia, Neman* [fotografija]. Vilniaus universiteto biblioteka (inv. Nr. 01-000588253). <https://labaswroclaw.wordpress.com/wystawa-fotografii-jozefa-czechowicza/>
- Čechavičius, S. (1757). *Švč. Trejybė* [paveikslas]. Lietuvos nacionalinis dailės muziejus (inv. Nr. T 15941). <https://www.limis.lt/valuables/e/805180/20000035895906?searchId=34512444>
- Čelkis, T. (2023, birželio 30). Lietuvis ir miškas XIV–XVI a.: nuo naudmenų iki papročių ir Statutų teisės [Nepublikuotas pranešimas]. 21 Prigimtinės kultūros seminaras, Juodonys, Lietuva.
- Čepaitienė, R. (sud.). (2014). *Vietos dvasios beiėškant*. Lietuvos istorijos institutas.
- Čerbulėnas, K. ir Zubovas, V. (1964). Lietuvos vėlyvojo baroko architektūros bruožai. Iš *Lietuvos TSR architektūros klausimai*, t. 3 (p. 207–244). Statybos ir architektūros institutas.
- Čerbulėnas, K. ir Zubovas, V. (1994). Barokas. Stiliaus esmė ir raida. Vilniaus baroko mokykla. Iš A. Jankevičienė et al. (red.), *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2, *Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio* (p. 46–48). Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Dahlberg, E. (1696). *Urbs et Castellum Brestzie Litewski* [vario raižinys]. Biblioteka Narodowa (inv. Nr. G.63803).
- Darowski, R. (2008). Philosophy of Jesuits in Lithuania since the 16th until the 18th century. *Problemos*, 73, 18–24. <https://doi.org/10.15388/problemos.2008.0.2022>
- De Silva, W. (2010). Otto Friedrich Bollnow's concept of human space. A critical discussion on the fundamentals of the concepts of space. *Built-Environment Sri Lanka*, 7.2. <https://doi.org/10.4038/besl.v7i2.1942>
- Deleuze, G. (1993). *The fold. Leibniz and the Baroque*. Transl. by T. Conley. University of Minnesota Press. (Originalas publikuotas 1988 m.)
- Denti, G. e Skalický, A. (2001). *Paesaggi del barocco boemo: architetture di Cristoph e Kilian Ignaz Dientzenhofer nella regione di Broumov* (Vol. 39). Alinea.
- Der Krieg im Osten* [atvirukas]. (1915). Fritz Krauskopf. <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-search>
- Descartes, R. (2020). *Sielos aistros* (2-oji laida). Iš prancūzų k. vertė L. Rybelis. Jonas ir Jokūbas. (Originalas publikuotas 1649 m.)
- Dirveiks, I. (2013). Pasiėnes klostera arhitektūras pėdējie pētījumi. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 3-5, 180–190.
- Dobrowolski, R. & Chabudziński, Ł. (2021). Garb Włodawski. In A. Richling et al. (red.), *Regionalna geografia fizyczna Polski* (pp. 581–582). Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Dobšėvičius, B. (1979). Dabartinių filosofų pažiūros. Iš lotynų k. vertė R. Plečkaitis. Iš *Filosofija Vilniaus universitete 1579–1832* (p. 64–69). Mintis. (Originalas publikuotas 1760 m.)
- Drėma, V. (1997). *Vilniaus Šv. Jono bažnyčia*. R. Paknio leidykla.

- Duchan, I. (1992). Proizvedeniye iskusstva v arkhitekturnom prostranstve barokko Belarusi i Litvy (v otsenke i vospriyatii sovremennikov). Iš I. Vaišvilaitė (sud.), *Nuo gotikos iki romantizmo: senoji Lietuvos dailė* (p. 245–462). Academia.
- Dučyc, L. & Klimkovič, I. (2014). Pryrodnyja sakralnyja abjekty (kamiani, drevy, krynicy) u chramach. In *Tradycyi i sučasny stan kultury i mastactva: mat. Mižnarodnaj navuk.-prakt. kanf.* (pp. 343–346). Prava i ekanomika.
- Eliade, M. (1996). *Amžinojo sugrižimo mitas: archetipai ir kartotė*. Iš pranc. k. vert. P. Račius. Mintis. (Originalas publikuotas 1949 m.)
- Eliade, M. (1997). *Šventybė ir pasaulietiškumas*. Iš pranc. k. vert. P. Račius. Mintis. (Originalas publikuotas 1957 m.)
- Fabeck, C. & Näsman, U. (2013). Ritual landscapes and sacral places in the first millennium AD in South Scandinavia. In S. W. Nordeide and S. Brink (Eds.), *Sacred sites and holy places. Exploring the sacralization of landscape through time and space* (pp. 53–109). Brepols. <https://doi.org/10.1484/m.sem.1.101566>
- Fagiolo, M. (1992). Centri e periferie del barocco. In M. Fagiolo e M. L. Madonna (a cura di), *Il barocco romano e l'Europa* (pp. xi-xxix). Istituto Poligrafico dello Stato.
- Farinelli, F. (1991). L'arguzia del paesaggio. *Casabella*, 575-576, 10–12.
- Ferdinand, J. (2016). In the "Hortus universalis": Science, technique, and delight in gardens. In J. Ferdinand (Ed.), *From art to science. Experiencing nature in the European garden 1500–1700* (pp. 8–17). ZeL.
- Frankl, P. (1982). *Principles of architectural history. The four phases of architectural style, 1420–1900*. Trans. by J. F. O'Gorman. MIT. (Originalas publikuotas 1914 m.)
- Gabrus, T. (2015). Kantseptsyya sarmatyizmu u sakralnym doylidstve Belarusi peryyadu baroka. Naukovyy shchorichnyk «Istoriya relihiy v Ukraini». *Instytut relihiyevnavstva-filiya Lvivskoho muzeyu istoriyi*, 25(2), 233–243.
- Gabrus, T. et al. (1988). Horadabudaunitva i architektura. In S. Marcelieu et al. (ed.), *Historyja bielaruskaha mastactva*, 2, *Mastactva kanca XVI - p. p. XVII st.* Navuka i tehnika.
- Gal, O. & Chen-Morris, R. (2014). *Baroque science*. The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226923994.001.0001>
- Galaunė, P. (1930). *Lietuvių liaudies menas*. L. U. Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys.
- Galaunė, P. (1934). Kauno bažnyčios. *Lietuvos aidas*, 69, 9.
- Gambi, L. (1994). Paesaggio: è ancora Babele? *Urbanistica Informazioni*, 135, 63–65.
- Getneris, J. (1939). Lietuvos miesteliai – mūsų urbanistinės kultūros šaltiniai. *Naujoji Roma*, 8(422), 177–181.
- Giedion, S. (1941). *Space, time and architecture: The growth of a new tradition*. Harvard University Press.
- Giedraitytė, (2008). *Šiluvos šventovė XVI a.–XXI a. pr.: istorinė raida ir maldingumo formos* [Magistro darbas, Vilniaus pedagoginis universitetas].
- Girininkas, A. (2009). Jiezo ir Stakliškių apylinkių priešistorė. *Lietuvos lokaliniai tyrimai*, 41.

- Girot, C. (2016). *The course of landscape architecture: A history of our designs on the natural world, from prehistory to the present*. Thames and Hudson.
- Griffero, T. (2014). Atmospheres and lived space. *Studia Phaenomenologica*, 14, 29–51. <https://doi.org/10.5840/studphaen2014144>
- Grycuk, A. (2019, rugpjūčio 19). *Urna z wnętrzościami Augusta II Mocnego w kościele kapucynów w Warszawie* [fotografija]. https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Urna_z_wn%C4%99trzo%C5%9Bciami_Augusta_II_Mocnego_w_ko%C5%Bciele_kapucyn%C3%B3w_w_Warszawie_2019.jpg
- Grosholz, E. (1996). Plato and Leibniz against the materialists. *Journal of the History of Ideas*, 57(2), 255–276. <https://doi.org/10.1353/jhi.1996.0016>
- Gutauskas, M. (2021). VU Filosofijos fakultete 2021 m. dėstyto Fenomenologijos kurso paskaitų medžiaga.
- Haddad, E. (2010). Christian Norberg-Schulz's phenomenological project in architecture. *Architectural Theory Review*, 15(1): 88–101. <https://doi.org/10.1080/13264821003629279>
- Hammond, C. (2022). Landscape. In *Scholarly community encyclopedia*. <https://encyclopedia.pub/entry/11377>
- Hamzenejad, M., Nakhaee Sharif, A. and Azizi Qomi, H. (2020). Examining the possibility of interpreting and categorizing Iranian-Islamic cities using Schultz's theory of genius loci. *Culture of Islamic Architecture and Urbanism Journal*, 5(1), 1–21.
- Harries, K. (1980). The dream of the complete building. *Perspecta*, 17, 36–43. <https://doi.org/10.2307/1567001>
- Harries, K. (1982). Building and the terror of time. *Perspecta*, 19, 59–69. <https://doi.org/10.2307/1567050>
- Harries, K. (1983a). *The Bavarian rococo church: Between faith and aestheticism*. Yale University Press.
- Harries, K. (1983b). Thoughts on a non-arbitrary architecture. *Perspecta*, 20, 9–20. <https://doi.org/10.2307/1567063>
- Harries, K. (1984). Space, place, and ethos: Reflection on the ethical function of architecture. *Artibus et Historiae*, 5(9), 159–165. <https://doi.org/10.2307/1483174>
- Harries, K. (1997). *The ethical function of architecture*. MIT Press.
- Harries, K. (2017). Some thoughts and questions on revisiting the Ethical function of architecture. *International Journal of Architectural Theory*, 22(16), 15–34.
- Heidegger, M. (1983). Hebel – friend of the house. Transl. by B. V. Foltz and M. Heim. In D. E. Christensen (Ed.), *Contemporary German philosophy*, Vol. 3 (pp. 89–101). The Pennsylvania State University Press. (Originalas publikuotas 1957 m.)
- Heidegger, M. (1992). Būtis ir laikas [ištraukos]. Iš M. Heidegger, *Rinktiniai raštai*. Sud. ir iš vok. k. vertė A. Šliogeris (pp. 63–97). Mintis. (Originalas publikuotas 1927 m.)
- Heidegger, M. (2003). *Meno kūrinio ištaka*. [vad. H.-G. Gadamer, vert. T. Sodeika, J. Jonutytė. Aidai. (Originalas publikuotas 1950 m.)

- Heidegger, M. (2010). *Bulding, dwelling, thinking*. Intro. by N. Leach, transl. by A. Hofstadter. In N. Leach (Ed.), *Rethinking architecture. A reader in cultural theory* (pp. 100–109). Routledge. (Originalas publikuotas 1951 m.)
<https://doi.org/10.4324/9780203975251>
- Hempel, E. (1965). *Baroque art and architecture in Central Europe: Germany, Austria, Switzerland, Hungary, Czechoslovakia, Poland*. Penguin Books.
- Hersey, G. L. (2000). *Architecture and geometry in the age of the baroque*. The University of Chicago Press.
- Hirsch, E. (1995). Introduction. Landscape: Between place and space. In E. Hirsch & M. O'Hanlon (Eds.), *The anthropology of landscape. Perspectives on place and space* (pp. 1–30). Clarendon Press.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780198278801.003.0001>
- Holló, G. & Novák, M. (2012). The manoeuvrability hypothesis to explain the maintenance of bilateral symmetry in animal evolution. *Biology Direct*, 7(1), 1–7.
<https://doi.org/10.1186/1745-6150-7-22>
- Hon, G. & Goldstein, B. R. (2008). *From summetria to symmetry: The making of a revolutionary scientific concept*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4020-8448-5>
- Hornung, Z. (1970). Genealogia artystyczna rokoka w architekturze sakralnej XVIII wieku. In *Rokoko. Studia nqd sztukq I połowy XVIII w.* (str. 37–59). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hornung, Z. (1972). *Problem rokoka w architekturze sakralnej XVIII wieku*. Ossolineum.
- Horadnia, vulica Mastavaja [fotografija]. (c. 1900). Centralnaja navukovaja biblijateka imia Jakuba Kolasa Nacyjanalnaj akademii navuk Bielarusi. <https://planetabelarus.by/publications/ischeznuvshaya-zhemchuzhina-rokoko-na-beregu-nemana/>
- Horadnia, vulica Mastavaja [fotografija]. (c. 1903). Archiwum klasztoru w Grodnie. <https://picryl.com/media/horadnia-mastavaja-karmelicki-goradnya-mastavaya-karmelicki-1900-03-2-3201d6>
- Hrušyna, H. (2004). Problemnasts vyznachennya vilenskaha baroka. In V. Tur et al. (red.), *Sbornik konkursnykh nauchnykh rabot molodykh uchenykh, aspirantov i studentov* (pp. 48–52). BrGTU.
- Hryszko, B. (2012). A review of Polish research into Rococo with special emphasis on architecture. In J. Malinowski (Ed.), *History of art history in Central, Eastern and South-Eastern Europe*, vol. 1 (pp. 227–232). Society of Modern Art & Tako Publishing House. <https://doi.org/10.11588/artdok.00005303>
- Yates, N. (2008). *Liturgical space: Christian worship and church buildings in western Europe 1500-2000*. Ashgate. <https://doi.org/10.4324/9781315592749>
- Jalowiecki, J. (1858). *O kościele krasławskim w guberni witebskiej w powiecie dynaburskim*. In *Pamiętnik Religijno-Moralny*, t. 2. W drukarni J. Glücksberga.
- Jankevičienė, A. (2014). Katalikų sakraliniai pastatai. Iš D. Puodžiukienė (sud.), *Lietuvos architektūros istorija*, 4 t., *Lietuvos etninė architektūra nuo seniausių laikų iki 1918 m.* (p. 226–272). Paveldas.
- JanuszCz. (2024). *Leśna Podlaska Sanktuarium* [stop kadras]. <https://www.youtube.com/watch?v=SM6s5DFsjcA>

- Janz, B. (2005). Walls and borders: The range of place. *City & Community*, 4(1), 87–94. <https://doi.org/10.1111/j.1535-6841.2005.00104.x>
- Jasėnas, K. (1929). *Visuotinė meno istorija*, t. 1, *Architektūra*.
- Jász, B. (2021). Symmetry as the symbol of power in architecture: The Baroque and its heritage. *Symmetry: Culture and Science*, 32(3), 421–430. https://doi.org/10.26830/symmetry_2021_3_421
- Jellicoe, G. & Jellicoe, S. (1995). *The landscape of man: Shaping the environment from prehistory to the present day*. Expanded and updated Ed. Thames & Hudson.
- Kaladžinskaitė, A. (2005). *Vilniaus vėlyvojo baroko meno rinka*. [Daktaro disertacija, Kultūros, filosofijos ir meno institutas].
- Kaladžinskaitė, A. (2014). Rudaminos Švč. Trejybės bažnyčios statyba XVIII a. ir naujas vardas LDK architektūros istorijoje. *Menotyra*, 21(1), 53–64.
- Kaniava, A. (2022). *Pasakojamos vietos. Fenomenologinis žmogaus santykio su vieta tyrimas* [Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas]. <https://doi.org/10.15388/vu.thesis.305>
- Karenga, I. (XVIII a. pab.). *Barūnų Dievo Motina* [estampas]. Lietuvos nacionalinis dailės muziejus (inv. Nr. G 11504). <https://www.limis.lt/valuables/e/805180/20000006347879?searchId=69479204>
- Karpowicz, M. (2003). *Matteo Castello: l'architetto del primo barocco a Roma e in Polonia*. Ticino Management.
- Kavaliauskas, P., Krupickaitė, D. ir Kynė, G. (sud.). (2021). *Aiškinamasis geografijos terminų žodynas*. Vilniaus universiteto leidykla.
- Kazlouskaja, L. et al. (red.). (1992). *Heohrafija Belarusi: Encyklopedyčny davednik*. Be-
lEn.
- Kiaupa, Z. (2012). *Lietuvos istorija*. T. 7, d. 1, *Trumpasis XVIII amžius (1733–1795 m.)*. Baltos lankos.
- Kiaupa, Z. (2018). *Lietuvos istorija*. T. 7, d. 2, *Trumpasis XVIII amžius (1733–1795 m.)*. Lietuvos istorijos institutas.
- Kidder, P. (2011). Philosophical hermeneutics and the ethical function of architecture. *Contemporary Aesthetics*, 9(1). https://digitalcommons.risd.edu/liberalarts_contempaesthetics/vol9/iss1/7/
- Klajumienė, D. (2012). Kraslava. Iš A. Paliušytė ir I. Vaišvilaitė (sud.), *Vadovas po Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę* (p. 538–541). Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
- Klimenka, G. E. (2024). Bažnyčios pastatas kaip priemonė orientuotis be kompasų: Lietuvos bažnyčių orientavimo problematika. *SOTER: religijos mokslo žurnalas*, 119(91), 61–75. [https://doi.org/10.7220/2335-8785.91\(119\).4](https://doi.org/10.7220/2335-8785.91(119).4)
- Kochanowski, W. (1960). Kościół i dom księży misjonarzy w Tykocinie. *Nasza Przyszłość*, 11, 441–458.
- Kosky, J. L. (2012). *Arts of wonder: Enchanting secularity – Walter De Maria, Diller+ Scofidio, James Turrell, Andy Goldsworthy*. University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226451084.001.0001>

- Kowalczyk, J. (1994). Rola Rzymu w późnobarokowej architekturze polskiej. *Rocznik Historii Sztuki*, 20, 285–296.
- Kowalczyk, J. (1995). Główne problemy badań nad architekturą późnobarokową w Koronie i na Litwie. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, 40(3-4), 175–213.
- Kowalczyk, J. (1997). Guarino Guarini a późnobarokowa architektura w Polsce i na Litwie. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, t. 42, z. 3, 179–201.
- Koyré, A. (1970). *Dal mondo chiuso all'universo infinito*. Trad. dall'inglese di L. Cafiero. Feltrinelli. (orig. leidimas 1957)
- Krinčius, A. (sud.). (2008). *Istorinės erdvės beiėškant*, d. 3, *Senieji Krinčino dokumentai ir datos* (1564–1795).
- Kuław, A., Ryżewski, G. & Wilczewski, W. F. (2008). Kronika kościoła parafialnego w Różanymstoku, sporządzona przez ks. Hipolita Kossobudzkiego, 1851 r. *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego*, 14, 114–119.
- Kvitnickaja, J. (1979). Monastyri Bresta XVII-XVIII v. *Architekturnoe nasledstvo*, 27, 108–121.
- Kvitnickaja, J. (1985). Monastyri XVIII v. s bezbaėennymi chramami v Belorussii. *Architekturnoe nasledstvo*, 33, 94–102.
- La Delfa, R. (2019). Cielo rovesciato sulla piazza. Identità ecclesiale e spazio pubblico nell'età barocca. In V. Viola et al. (a cura di), *La "sovrabbondanza" nel Barocco: atti del convegno tenutosi a Palermo il 22 giugno 2018 presso la Facoltà Teologica "San Giovanni Evangelista"* (pp. 66-105). Euno.
- Laužikas, R. (2008). Some cosmological aspects of Catholic churches in Lithuania. *Archaeologia Baltica*, 10, 200–206.
- Leatherbarrow, D. (2020). *Building time: Architecture, event, and experience*. Bloomsbury Publishing.
- Leibniz, G. W. (1896). *New essays concerning human understanding*. Transl. from Latin, French and German by A. G. Langley. Macmillan. (Originalas publikuotas 1765 m.)
- Leibniz, G. W. (1986). Monadologija. Iš B. Genzelis (sud.), *Filosofijos istorijos chrestomatija. Renesansas* (p. 440–453). Iš prancūzų k. vertė P. Račius. Mintis. (Pirmasis leidimas vokiečių k. 1720 m.)
- Leibniz, G. W. (1986). Naujoji substancijų prigimties ir bendravimo, taip pat ryšio, esančio tarp sielos ir kūno sistema. Iš B. Genzelis (sud.), *Filosofijos istorijos chrestomatija. Renesansas* (p. 432–440). Iš prancūzų k. vertė P. Račius. Mintis. (Originalas publikuotas 1695 m.)
- Leibniz, G. W. (1993). *Saggi di Teodicea sulla bontà di Dio, la libertà dell'uomo e l'origine del male*. Intro. G. Cantelli, trad. M. Marilli. Fabri. (Originalas publikuotas 1710 m.)
- Leibniz, G. W. (2007). The philosopher's confession. Transl. from Latin by L. Strickland. <https://www.leibniz-translations.com/confession> (Originalas publikuotas 1673 m.)
- Leibniz, G. W. (2014). I principi razionali della natura e della grazia. In G. W. Leibniz, *Principi della filosofia o Monadologia: Principi razionali della natura e della grazia* (pp. 34–57). Trad. S. Cariati. Bompiani. (Originalas publikuotas 1718 m.)

- Levandauskas, V. (2022). *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės architektūra: stilių raida*. Vytauto Didžiojo universitetas.
- Lewicka, M. (2011). Place attachment: How far we come in the last 40 years? *Journal of Environmental Psychology*, 31(3), 207–230. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2010.10.001>
- Lietuvių kalbos žodynas*. (2017). Atnaujinta versija. <http://www.lkz.lt/>
- Lobač, U. (2015). Archeologiniai paminklai tradiciniame liaudies pasaulėvaizdyje. *Liaudies kultūra*, 5(164), 47–52.
- Lobač, U. (2019). Sakralnaya geografiya Belorusskogo Podvinya: tipologiya, aktualnoye sostoyaniye i perspektivy issledovaniya. *Pskovskiy regionologicheskyy zhurnal*, 2(38), 22–35.
- Lucas, R. and Lucas, R. (2016). Philosophy, phenomenology and the experience of space. In *Research methods for architecture* (pp. 153–163). Laurence King Publishing.
- Lynch, P. (1996). *The theatricality of the Baroque city: M. D. Pöppelmann's Zwinger at Dresden for Augustus the Strong of Saxony* [Doctoral dissertation, Cambridge University].
- Malpas, J. (2017). What is architecture for? *International Journal of Architectural Theory*, 22(36), 117–126.
- Malpas, J. (2018). *Place and experience: A philosophical topography*. New York: Routledge. (Originalas publikuotas 1999 m.) <https://doi.org/10.4324/9781315265445>
- Mapa topograficzna [žemėlapis]*. (1965). Geoportal. <https://mapy.geoportal.gov.pl/imap-next/imap/index.html?moduleId=modulGiK&map-view=51.559590%2C23.560336%2C5000s>
- Maravall, J. A. (1985). *La cultura del Barocco. Analisi di una struttura storica*. Trad. di C. Paez. Mulino. (Originalas publikuotas 1975 m.)
- Maroszek, J. (1994). Dominikanie choroscy w XVII-XIX w. *Białostocczyzna*, 1, 24–27.
- Matuškaitė, M. (2009). *Išėjusiems atminti. Laidosena ir kapų ženklavimas LDK*. Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Merleau-Ponty, M. (2018). *Juslinio suvokimo fenomenologija*. Iš pranc. k. vertė J. Skeršytė and N. Keršytė. Baltos lankos. (Originalas publikuotas 1945 m.)
- Meyer, G. (2013). Can phenomenological aesthetics enlighten the understanding of everyday architecture? https://www.academia.edu/27219314/Can_phenomenological_aesthetics_enlighten_the_understanding_of_everyday_architecture
- Mickūnas, A. ir Jonkus, D. (2014). *Fenomenologinė filosofija ir jos šešėlis*. Baltos lankos.
- Misius, K. (2008). Kazokiškių Švč. Mergelės Marijos Nugalėtojos bažnyčia. Iš J. Bardauskas, S. Poligienė (sud.), *Elektrėnų dekanato sakralinis paveldas* (p. 85–109). Savastis.
- Misius, K. ir Šinkūnas, R. (1993). *Lietuvos katalikų bažnyčios: žinynas*. Pradai.
- Mitrović, B. (2018). Review of Alberto Pérez-Gómez, Timely meditations, Selected essays on architecture and Attunement, architectural meaning after the crisis of modern science. *Journal of Art Historiography*, 19, 1–27.
- Mokymo nuostatai [fragmentai]. (1994). Iš lotynų k. vertė D. Narbutienė. Iš K. Grigas et al. (sud.), *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a. Istorinių šaltinių antologija* (p. 211–217). Poligr. paslaugų įm. (Originalas publikuotas 1599 m.)

- Morris, A. E. J. (1994). *History of urban form before the industrial revolution*. Routledge. (Originalas publikuotas 1972 m.)
- Mošinskis, A. (1938). Dėl Lietuvos kultūros turtų. *Naujoji Romuva*, 11(373), 273–274.
- Murina, B. (1982). *Problemy sinteza prostranstvennykh iskusstv: (Ocherki teorii)*. Iskustvo.
- Nevar, A. (2017). *Gajna – Kostel Uspenia Presvatoj Devy Marii* [vizualizacija]. https://www.radzima.org/ru/foto-albom/6851.html?id_gallery=15230
- Norberg-Schulz, C. (1971). *Existence, space & architecture*. Praeger.
- Norberg-Schulz, C. (1972). *Baroque architecture*. Harry N. Abrams. (Originalas publikuotas 1971 m.)
- Norberg-Schulz, C. (1974). *Late Baroque and Rococo architecture*. Harry N. Abrams. (Originalas publikuotas 1972 m.)
- Norberg-Schulz, C. (1980). *Genius loci. Towards a phenomenology of architecture*. Rizzoli. (Originalas publikuotas 1979 m.)
- Norberg-Schulz, C. (1992a). *Intentions in architecture*. MIT Press. (Originalas publikuotas 1963 m.)
- Norberg-Schulz, C. (1992b). La chiesa come imago mundi. In P. Gennaro (a cura di), *Architettura e spazio sacro nella modernità* (pp. 45–48). Abitare Segesta.
- Norberg-Schulz, C. (1996). *Architettura: presenza, linguaggio e luogo*. Skira.
- Novotný, D. D. (2009). In defense of Baroque scholasticism. *Studia Neoaristotelica*, 6(2), 209–233. <https://doi.org/10.5840/studneoar2009623>
- Otero-Pailos, J. (2012). Architectural phenomenology and the rise of the postmodern. In C. G. Crysler et al. (Eds.), *The SAGE handbook of architectural theory* (pp. 136–151). Sage. <https://doi.org/10.4135/9781446201756.n9>
- Padberg, J. W. (1994). *For matters of greater moment: The first thirty Jesuit general congregations*. Institute of Jesuit Sources.
- Padovan, R. (2003). *Proportion: Science, philosophy, architecture*. Spon.
- Paknys, M. (sud. ir vert.). (2014). *Pažaislio legendos ir tikrovė. Vienuolyno XVIII–XIX a. aprašymai*. Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
- Paliušytė, A. (2013). XVII–XVIII a. LDK kultinių atvaizdų sklaida: vizitacijų duomenys. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 69, 23–46.
- Pallasmaa, J. (2012). *The eyes of the skin: Architecture and the senses*. John Wiley & Sons. (Originalas publikuotas 1996 m.)
- Palyvou, C. (2018). *Daidalos at work: A phenomenological approach to the study of Minoan architecture*. INSTAP Academic Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv9zcgz9>
- Papini, M. (1992). Vicenda seicentesca di minimi e conati. In P. Piovani (fondato da), *Bollettino del Centro di Studi Vichiani*, n. XXI–XXII (pp. 131–169). Bibliopolis.
- Park, W. (1992). *The idea of Rococo*. University of Delaware Press.
- Paszenda, J. (2000). Wpływ pożarów Wilna na architekturę późnego baroku. In J. Lileyko (red.), *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI – XVIII w.*, vol. 189 (p. 487–494). Tow. Nauk. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

- Pérez-Gómez, A. (1983). *Architecture and the crisis of modern science*. Transl. from Spanish and revisited by author. MIT Press. (Originalas publikuotas 1980 m.)
- Pérez-Gómez, A. (2016). *Attunement: Architectural meaning after the crisis of modern science*. MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/10703.001.0001>
- Peška, J. (1808). *Vilniaus vaizdas nuo Užupio į Misionierių vienuolyną* [paveikslas]. Lietuvos nacionalinis dailės muziejus (inv. Nr. T 1559). <https://www.limis.lt/valuables/e/805180/20000001635655?searchId=28843129>
- Petkus, V. (2004). *Dominikonai Lietuvos kultūroje*. Petro ofsetas.
- Piramidowicz, D. (2011). Wpływy baroku wileńskiego na architekturę i wyposażenie kościoła bernardynów w Grodnie. *Biuletyn Historii Sztuki*, 3-4, 439–452
- Piročkinas, A. ir Šidlauskas, A. (1984). *Mokslas senajame Vilniaus universitete*. Mokslas.
- Plan suščestvujuščej zastrojki goroda Grodno* [žemėlapis]. (1951). EtoMesto. http://www.etomesto.ru/map-belarus_grodno_1951/
- Plečkaitis, R. (1975). *Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje: filosofija Lietuvos mokyklose XVI–XVIII amžiais*. Mintis.
- Plečkaitis, R. (2004). *Lietuvos filosofijos istorija*. T. 1, *Viduramžiai – Renesansas – Naujieji amžiai*. Kultūros, filosofijos ir meno institutas.
- Plytkevič, S. (2018). *Kostel Svatogo Georgia (Juria) v Vornanah* [fotografija]. Planeta Belarus. <https://planetabelarus.by/sights/kostel-svyatogo-georgiya-yuriya-v-vornyanakh/>
- Portoghesi, P. (1967). *Borromini: architettura come linguaggio*. Ugo Bozzi Editore / Istituto Editoriale Electa.
- Portoghesi, P. (1973). *Roma barocca*. Vol. 1, *Nascita di un nuovo linguaggio*, Vol. 2, *Consumo di un linguaggio*. Laterza.
- Portoghesi, P. (2012). *Proteggere e definire il paesaggio*. A cura di F. Gottardo. Accademia Nazionale di San Luca.
- Portoghesi, P. (2014). *Il sorriso di tenerezza: letture sulla custodia del creato*. Libreria Editrice Vaticana.
- Racėnaitė, R. (2012). Pasakojantis pasaulis: regimojo kraštovaizdžio raiškos folklorinėje tradicijoje. Iš *Homo narrans: folklorinė atmintis iš arti* (p. 221–247). Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Račiūnaitė, T. (2003). *Vizijos ir atvaizdai. Basųjų karmelitų palikimas*. Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Rasmussen, S. E. (1977). *Experiencing architecture*. MIT Press. (orig. leidimas 1959)
- Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. Pion.
- Relph, E. (1989). Responsive methods, geographical imagination and the study of landscapes. In A. Kobayashi and S. MacKenzie (Eds.), *Remaking human geography* (pp. 149–163). Unwin Hyman.
- Richter, K. (2005). Comunità, spazio liturgico e altare. In G. Boselli (ed.), *L'altare: mistero di presenza, opera dell'arte*. Qiqajon.
- Rogers, E. N. (1958). *Esperienza dell'architettura*. Einaudi.

- Roth, B. M. (2018). The abetment of nihilism: Architectural phenomenology's ethical project. *Log*, 42, 127–135.
- Rudofsky, B. (1964). *Architecture without architects: A short introduction to non-pedigreed architecture*. Doubleday.
- Rupeikienė, M. (1994). Augustinas Kosakauskas. Iš A. Jankevičienė et al. (red.), *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2, *Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio* (p. 292–295). Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Salingaros, N. A. (2020). Symmetry gives meaning to architecture. *Symmetry: Culture and Science*, 31(1), 231–260. https://doi.org/10.26830/symmetry_2020_3_231
- Samalavičius, A. (2012). „Vietos dvasa“ Christiano Norberg-Schulzo architektūros fenomenologijoje. *Logos*, 71, 119–126.
- Samalavičius, A. (2018). Theory of architectural proportions, judgments and Lithuanian architecture. *Symmetry: Culture and Science*, 29(3), 409–422. https://doi.org/10.26830/symmetry_2018_3_409
- Samalavičius, A. (2021). Daugiajuslės architektūros link: Juhani Pallasmaa ir dirbtinės aplinkos fenomenologija. *Logos*, 109, 142–152. <https://doi.org/10.24101/logos.2021.85>
- Samalavičius, A. (2022). Vietos fenomenologija: nuo erdvės iki vietos koncepcijos architektūroje. *Logos*, 110, 143–152. <https://doi.org/10.24101/logos.2022.15>
- Sassin Allen, A. (2016). Church orientation in the landscape: A perspective from medieval Wales. *Archaeological Journal*, 173(1), 154–187. <https://doi.org/10.1080/00665983.2016.1110781>
- Schaap, N. (2011). *Landscape based design: A research towards landscape identity* [Master thesis, TU Delft].
- Schultz, H. (2016). Identifying particular places through experimental walking. *SPOOL*, 3(1), 57–66.
- Schultz, H. and van Etteger, R. (2017). Walking. In A. van den Brink et al. (Eds.), *Research in landscape architecture: Methods and methodology* (pp. 179–193). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315396903>
- Scully, V. (1962). *The earth, the temple and the gods: Greek sacred architecture*. Yale University Press.
- Seamon, D. (2000). Phenomenology, place, environment, and architecture: A review of the literature. *Phenomenology Online*, 36, 1–29.
- Seamon, D. (2017). Hermeneutics and architecture: Buildings-in-themselves and interpretive trustworthiness. In B. B. Janz (Ed.), *Place, space and hermeneutics* (pp. 347–360). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-52214-2_25
- Seamon, D. (2018). *Life takes place: Phenomenology, lifeworlds, and place making*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351212519>
- Seamon, D. (2024). Architecture and phenomenology. In D. Lu (Ed.), *The routledge companion to contemporary architectural history*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315674469-18>

- Sedlmayr, H. (1970). *La morte della luce. L'arte nell'epoca della secolarizzazione*. Trad. dal tedesco di M. Guarducci. Rusconi. (Originalas publikuotas 1964 m.)
- Sedlmayr, H. e Bauer, H. (1963). Rococò. In *Enciclopedia universale dell'arte*, Vol. 11 (pp. 623–670). Istituto per la collaborazione culturale.
- Selzer, M. (2021). *Symmetry fallacies*. KeepAhead Press. (Originalas publikuotas 2018 m.)
- Shirazi, M. R. (2014). *Towards an articulated phenomenological interpretation of architecture: Phenomenal phenomenology*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315882383>
- Silesius, A. (2017). Iš „Cherubiniškojo piligrimo“. Vertė L. Rybelis. *Šiaurės atėnai*, bandžio 7 d., 9 p. (Originalas publikuotas 1674 m.)
- Stan, M. (2012). Newton and Wolff: The Leibnizian reaction to the Principia, 1716–1763. *The Southern Journal of Philosophy*, 50(3), 459–481. <https://doi.org/10.1111/j.2041-6962.2012.00133.x>
- Stauskis, G. (2020). Identifying key criteria for quality assessment of landscape architecture projects. *Architecture and urban planning*, 16(1), 5–11. <https://doi.org/10.2478/aup-2020-0002>
- Stundžienė, B. (2011). Empatiškoji kultūrinio kraštovaizdžio versija: folklorinis aspektas. *Tautosakos darbai*, 42, 14–41.
- Sussman, A. & Hollander, J. B. (2015). *Cognitive architecture: Designing for how we respond to the built environment*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315856964>
- Sverdiolas, A. (2003). Grožio ir meno prigimtis: Kantas ir Heideggeris. Iš *Aiškinimo ratas. Hermeneutinės filosofijos studijos*, 2 (p. 9–60). Strofa.
- Šrubauskis, P. (1725). *Pamokslas krikščionizskas trumpai izgulditas: ir su dalaydimu wi-resniuju per wiena kuniga soc. JESU*. Drukarniej Akademijoy Izduotas. (Originalas publikuotas prieš 1680 m.)
- Šukevičius, K. (n. d.). *Kościół św. św. Piotra i Pawła w Borunach 1757 r.* <https://www.panoramas.lt/pl/panoramata/a0cf074719c1d91ed736>
- Šventasis Raštas. (2009). (3-ioji atnauj. laida). Iš hebrajų, aramėjų ir graikų k. vertė A. Rubšys ir Č. Kavaliauskas. Katalikų pasaulio leidiniai.
- Tafuri, M. (1986). *Teorie e storia dell'architettura*. Laterza. (orig. leidimas 1968)
- Tapié, V. L. (1960). *The age of grandeur: Baroque art and architecture*. Grove Press. (Originalas publikuotas 1957 m.)
- Thiis-Evensen, T. (1987). *Archetypes in architecture*. Universitetsforlaget. (orig. leidimas norvegų k. 1982) <https://doi.org/10.18261/9788215046419-2020>
- Thompson, I. H. (2017). The role of theory. In A. van den Brink et al. (Eds.), *Research in landscape architecture: Methods and methodology* (pp. 37–53). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315396903>
- Tilley, C. (1994). *A Phenomenology of landscape: Places, paths, and monuments*. Berg.
- Todorovic, D. (2008). Gestalt principles. *Scholarpedia*, 3(12), 5345. <https://doi.org/10.4249/SCHOLARPEDIA.5345>

- Tomas Akviniėtis, šv. (2003). *Apie gamtos pradus: broliui Silvestrui*. Iš lotynų k. vertė G. Vyšniauskas. Logos. (Originalas publikuotas apie 1255 m.)
- Tosco, C. (2007). *Il paesaggio come storia*. Mulino.
- Tosco, C. (2009). *Il paesaggio storico. Le fonti e i metodi di ricerca tra medioevo ed età moderna*. Laterza & Figli.
- Toso, F. C. (2019). Preliminary assessment practices for the definition of tools and goals of landscape quality in Mediterranean settlements: L'Alfàs del Pi as a case study. In A. Jiménez-Delgado & J. Lloret-Mauri, *Health, wellbeing and sustainability in the Mediterranean city* (pp. 107–121). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429401572-10>
- Tuan, Y.-F. (1977). *Space and place: The perspective of experience*. University of Minnesota Press.
- Tuan, Y.-F. (1979). Space and place: Humanistic perspective. In *Philosophy in Geography* (pp. 387–427), Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-009-9394-5_19
- Tyack, G. (2019). Round reading rooms: The architectural history of the Herzog August Bibliothek and the Radcliffe Camera. <https://hab.bodleian.ox.ac.uk/de/blog/blog-post-9/>
- Uogelė, G. (2014). *Krinčinas iš paukščio skrydžio* [fotografija]. Krincinomokykla.lt
- Vaitkevičius, V. (2006). *Senosios Lietuvos šventvietės. Aukštaitija*. Diemedžio leidykla.
- Vaitkevičius, V. (2014). Etnogeografijos keliu, dar kartą atrasti Žemę. *Liaudies kultūra*, 2, 46–59.
- Vaitkevičius, V. (2019). Continuity and discontinuity in the sacral landscape of Lithuania. In A. Pluskowski (Ed.), *Terra Sacra; 2: Ecologies of crusading, colonisation, and religious conversion in the Medieval Baltic* (pp. 185–196). Brepols.
- Valeckienė, D. K. (2022). *Panevėžiuko Nukryžiuotojo Jėzaus bažnyčios statinių komplekso (1371) Nukryžiuotojo Jėzaus bažnyčios (22369), Šventoriaus tvoros ir vartų (22370) Nevėžio g. 42, Panevėžiuko k., Kauno r. architektūriniai tyrimai*.
- van Nes, A. (2008). The heaven, the earth and the optic array: Norberg Schulz's place phenomenology and its degree of operationability. *Footprint*, 3, 113–134. <https://doi.org/10.59490/footprint.2.2.690>
- Vėlius, N. (1983). *Senovės baltų pasaulėžiūra: Struktūros bruožai*. Mintis.
- Venturi Ferriolo, M. (1999). Paesaggi antichi. In P. Capone & M. Venturi Ferriolo (a cura di), *Paesaggi. Percorsi tra mito, natura e storia* (pp. 13–22). Guarini e Associati.
- Veselý, D. (1985). Architecture and the conflict of representation. *AA Files*, 8, 21–38.
- Veselý, D. (1994). Architecture and the question of technology. In L. Pelletier and A. Pérez-Gómez (Eds.), *Architecture, ethics, and technology* (pp. 28–49). McGill-Queen's University Press. <https://doi.org/10.1515/9780773564497-005>
- Veselý, D. (2004). *Architecture in the age of divided representation: The question of creativity in the shadow of production*. MIT Press.
- Veselý, D., Stara, A., & Carl, P. (2022). Architecture and the limits of modern theory. In A. Stara & P. Carl. (Eds), *The latent world of architecture: selected essays* (pp. 27–42). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003272090-2>

- Viana, P. (1979). Filosofijos teiginiai iš visos Aristotelio filosofijos ypač keblių vietų. Iš lotynų k. vertė R. Plečkaitis. Iš *Filosofija Vilniaus universitete 1579–1832* (p. 21–27). Mintis. (Originalas publikuotas 1628 m.)
- Vidugirytė, I. (2016). Literatūrinio peizažo vizualumas. Iš L. Balaišytė ir E. Grigoravičienė (sud), *Vaidų tekstai – tekstų vaizdai* (p.86–109). Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
- Vorobjovas, M. (1997). *Vilniaus menas*. Vilniaus dailės akademijos leidykla. (Originalas publikuotas 1940 m.)
- Zaccheo, G. (2003). I monti nella tradizione biblica ed ecclesiale: segni del sacro e appello al mistero. In A. Salvatori (a cura di), *Paesaggio e sacralità* (pp. 45–56). Rosminiane.
- Zadrozny, T. (1985). Kościół popauliński świętego Ludwika we Włodawie: charakterystyka i geneza architektury. *Studia Theologica Varsaviensia*, 23(1), 219–270.
- Zaikouski, E. (2020). Žanočyja mifalahičnyja piersanaży u mikratapanimii: Dziavočyja, Babiny i Marjiny hory. *Bielaruski folklor*, 7, 56–84.
- Zaleski, M. (1840). *View of the Brest fortress* [paveikslas]. Federal State Budgetary Institution of Culture and Arts “Military-Historical Museum of Artillery, Engineering and Signal Corps” of the Ministry of Defence of the Russian Federation.
- Zanzi, L. (2012). I monti e il sacro. In D. Luciani (a cura di), *Il luogo e il sacro: contributi all'indagine sul linguaggio simbolico dei luogi* (pp. 115–138). Edizioni della Fondazione Benetton Studi Ricerche con Canova.
- Zdanovskis, E. ir Zdanovska, B. (XX a. 4 deš.). *Vilniaus Šv. Jonų bažnyčios vakarinis fasadas ir senasis universiteto portalas* [fotografija]. Lietuvos nacionalinis dailės muziejus (inv. Nr. FiN 116). <https://www.limis.lt/valuables/e/805180/20000005333498?searchId=49570578>
- Zevi, B. (2009). *Saper vedere l'architettura*. Einaudi. (Originalas publikuotas 1948 m.)
- Zumthor, P. (1995). *La misura del mondo. La rappresentazione dello spazio nel Medio Evo*. Trad. dal francese di S. Varvaro. Mulino. (Originalas publikuotas 1993 m.)
- Walschots, M. (2023). The great, forgotten Wolff. <https://qoshe.com/aeon/michael-walschots/the-great-forgotten-wolff/166440900>
- Weber, W. (2008). Wolffas, Christianas. Iš B. Lutz (sud.), *Metzlerio filosofų žodynas: nuo ikisokratikų iki naujųjų filosofų* (p. 969–971). Iš vokiečių k. vertė A. Lozuraitis ir A. Tekorius. Mintis. (Originalas publikuotas 2003 m.)
- Wereda, D. (2006). Z dziejów sanktuarium i placówki oświatowej w Borunach. *Nasza Przyszłość*, 105, 189–195. <https://doi.org/10.52204/np.2006.105.189-206>
- Weretka, J. (2014). The "Non-Aedicular style" and the Roman church façade of the early eighteenth century. *Melbourne Art Journal*, 13, 218–255.
- Wernerowa, W. (opr.). (1990). Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784. In *Studia Podlaskie*, t. 1 (str. 99–217). (Originalas publikuotas 1784 m.)
- Witte, A. A. (2011). The power of repetition: Christian doctrine and the visual exegesis of nature in sixteenth- and seventeenth-century painting. In D. Ribouillault & M. Weemans (Eds.), *Le paysage sacré* (pp. 93–112). Olschki.
- Wittkower, R. (1958). *Art and architecture in Italy 1600 to 1750*. Penguin Books.

- Wittkower, R. (1971). *Architectural principles in the age of humanism*. W. W. Norton & Company. (Originalas publikuotas 1962 m.)
- Wittkower, R. (1974). *Gothic versus classic. Architectural projects in seventeenth century Italy*. Thames and Hudson.
- Włodawa panorama – Reprodukcia 41339 [atvirukas]. (1915–1918). Allegro. <https://allegro.pl/produkt/wlodawa-panorama-reprodukcia-41339-66fbc970-39cc-418e-af1e-04f62a873720?offerId=18031408861>
- Wolff, C. (1729). *Vernünfftige Gedancken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt*. [Franckfurt & Leipzig]. (Originalas publikuotas 1720 m.)
- Wolff, C. (1740). *Vernünfftige Gedancken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt*. [Franckfurt am Mayn]. (Originalas publikuotas 1720 m.)
- Wolff, C. (1963). *Preliminary discourse on philosophy in general*. Transl. from Latin by R. J. Blackwell. Robbs-Merrill. (Originalas publikuotas 1728 m.)
- Wolff, C. (1987). Protingos mintys apie gamtos daiktų tikslus. 1 dalis [fragmentai]. Iš B. Genzelis (sud.), *Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai* (p. 55–67). Iš vokiečių k. vertė A. Šliogeris. Mintis. (Originalas publikuotas 1724 m.)
- Wolff, C. (2009). Rational thoughts on God, the world and the soul of human beings, also all things in general. In E. Watkins (Ed.), *Kant's Critique of pure reason: Background source materials* (pp. 7–53). Transl. from German by E. Watkins. Cambridge University Press. (Originalas publikuotas 1720 m.)
- Wolff, C. (2022). *First philosophy, or ontology: Treated according to the scientific method, containing the principles of all human cognition*. Part 1. Transl. from Latin by K. Ottmann. Spring Publications. (Originalas publikuotas 1730 m.)
- Wölfflin, H. (2000). *Pamatinės meno istorijos sąvokos: stiliaus raidos problema naujajame mene*. Iš vokiečių k. vertė J. Ludavičienė. Pradai. (Originalas publikuotas 1915 m.)
- Qureshi, R. A., Akhtar, M., & Shah, S. J. (2021). Deep beauty at the archetypal level: Analysis of the Barood Khana Haveli. *JRSP*, 58(1), 226–235.

Autoriaus mokslinių publikacijų disertacijos tema sąrašas

Straipsniai recenzuojamuose mokslo žurnaluose

- Biliūnas, K. (2021a). Krinčino bažnyčia: fenomenologinis žvilgsnis į vėlyvojo baroko architektūrą. *Logos*, 106, 208–215. <https://doi.org/10.24101/logos.2021.22>
- Biliūnas, K. (2021b). The reflection of landscape in the church architecture of Late Baroque. *Lituanus*, 67(3), 75–97. <https://www.spauda2.org/lituanus/archive/2021/2021-nr03-LITUANUS.pdf>
- Biliūnas, K. (2023a). The combined contextuality method as a means to research the relationship between architecture and natural elements of place. *Journal of Sustainable Architecture and Civil Engineering*, 32(1), 92–104. <https://doi.org/10.5755/j01.sace.32.1.33180>
- Biliūnas, K. (2023b). Prasmingos ikimoderniosios architektūros samprata fenomenologų Harrio, Veselio ir Pérezo-Gómezo teorijose. *Logos*, 115, 205–214. <https://doi.org/10.24101/logos.2023.44>
- Biliūnas, K. (2024a). Axis of symmetry as an expression of open unity in Baroque church ensembles of the Grand Duchy of Lithuania. *Lituanus*, 70(1), 47–79.
- Biliūnas, K. (2024b). Landscape in Baroque and abstract art: Interrelations as a reference to the metaphysical realm. *Aktuali rytoj*, 4(26), 23–39. <https://doi.org/10.51740/rt.4.26.3>

- Biliūnas, K. (2025a). Embracing Gothic in Lithuanian Late Baroque: The meaning behind architectural preferences. *Lituanus*, 71(1), 19–38.
- Biliūnas, K. (2025b). Architecture grounded in nature: theoretical assumptions underlying the contextuality of Late Baroque churches. *The Journal of Architecture*, 30(2), 268–289. <https://doi.org/10.1080/13602365.2025.2562290>
- Biliūnas, K. (2025c). The neglected impact of topography on Late Baroque churches: The CC method in the western Grand Duchy of Lithuania. *ACE: Architecture, City and Environment*, 20(59), 13213. <https://doi.org/10.5821/ace.20.59.13213>

Summary in English

Introduction

Formulation of the problem

Baroque received particular attention during the period of the First Republic of Lithuania; it was considered the style that best corresponded to the Lithuanian worldview (Galaunė, 1934; Jasėnas, 1929). One reason was the harmonious relationship of churches with the surrounding landscape (Getneris, 1939; Mošinskis, 1938; Vorobjovas, 1940/1997). Later, although the contextuality of Baroque architecture in the Grand Duchy of Lithuania was noted, it remained on the margins of research as abstract observations or subjective impressions due to the limitations of the methods employed.

Limited attention was also paid to the local context in studies investigating the origins of regional specificities. They led to the seemingly paradoxical conclusion that the distinctive expression of GDL Baroque architecture resulted from the synthesis of various foreign influences (Baranowski, 2011). While this question was formally addressed, the issue of contextualised architecture remained essentially unresolved.

The intangible aspects of Baroque architecture often lie beyond the scope of traditional studies, which are primarily based on source studies and the analysis of form and style. Evolving cultural reflection on the GDL, there is an increasing need to interpret Baroque architecture within a broader cultural and philosophical framework. The dissertation is based on a phenomenological paradigm of architectural history, emphasising the transformation of worldview during the Enlightenment. Within this framework, the Late Baroque emerges as the final pre-modern epoch, in which architecture still retained a dual-

layered conception encompassing both physical representation and semantic content. Contextuality in architecture is analysed as a pre-modern characteristic, which in later periods was obscured by processes of aestheticisation and individualisation, at odds with architecture's interaction with its environment (Harries, 1983b, 1997).

Three-quarters of the masonry churches newly constructed in the GDL between 1730 and 1785 were built in villages, small towns, and minor urban centres (urban typology: Kiaupa, 2012). These were sparsely urbanised areas dominated by natural landscape features. The research addresses the question of how church architecture relates to the natural environment, and how this relationship can be perceived, described, and investigated. It employs the theory and methodology of phenomenology, which allows architecture to be examined as an inseparable part of its surroundings.

Relevance of the dissertation

In the countries that preserve the heritage of the GDL, Baroque is the most widespread form of pre-modern European culture: during the Late Baroque period, the network of parishes was fully established, the urban structures of towns and small cities were often consolidated, and approximately one hundred and fifty new masonry churches were constructed, with a substantial number also undergoing reconstruction. The heritage of this period imposes the responsibility not only of conducting historical research but also of analysing the Baroque as a cultural phenomenon and reflecting on its influence on contemporary culture. The profound impact of Baroque on society is evident in the interaction between folk art and the Baroque idiom (Galaunė, 1930; Jankevičienė, 2014). In the dissertation, the phenomenon of regional distinctiveness in Baroque architecture is analysed, and the ways in which it manifested in the specific landscapes of the GDL are explored.

Research object

The research object is the relationship between the architecture of Late Baroque masonry churches in the western part of the GDL and the Livonia Voivodeship, and the natural character of their places.

Aim of the dissertation

Aim of the dissertation – to investigate whether the architecture of newly constructed masonry churches in the mid-eighteenth-century GDL exhibits contextuality, and to identify possible forms of this phenomenon and its connections with the culture of the Baroque period.

Objectives of the dissertation

To achieve the aim of the dissertation, the following objectives are set:

1. To investigate and define the concept of nature relevant to mid-eighteenth-century GDL society.
2. To determine the principles and manifestations of features that may underlie the contextuality of Late Baroque architectural language.

3. Drawing on the tradition of architectural phenomenology, to develop an individual combined contextuality method aimed at the analysis of architectural contextuality.
4. To conduct a practical study of the contextuality of churches in the western GDL and the Livonian Voivodeship using the combined contextuality method.
5. To identify and explain the influence of the place on the architectural expression of the churches analysed.

Research methodology

The theoretical part is characterised by an interdisciplinary approach that brings together perspectives from architectural theory, philosophy, and art history, employing source-based research, critical analysis, and comparative methods. The practical part applies a qualitative architectural-phenomenological approach and develops an individual combined contextuality method. This method consists of a synchronically conducted analysis of the site's natural elements and building archetypes and integrates several research methods: site analysis draws on a model for identifying place character (Schaap, 2011) as well as the walking method (Schulz et al., 2017), while the architectural analysis is grounded in the method of archetypes (Thiis-Evensen, 1987).

Scientific novelty of the dissertation

The scientific novelty of the dissertation is reflected in its original research problem, selected theoretical-philosophical approach, and individually developed research method:

1. For the first time in studies of GDL Baroque architecture, the relationship between architecture and its surrounding environment is analysed.
2. The established historiographical understanding of GDL Baroque architecture is expanded by incorporating an analysis of the philosophical and worldview context of the period.
3. The research introduces a novel interdisciplinary approach to analysing the interaction of architectural expression and landscape in Baroque research.
4. A new combined contextuality method is developed, the application of which allows specific answers to questions concerning the regional distinctiveness of Late Baroque architecture in the GDL – a historiographical issue long recognised but not yet fully explained.

Practical value of the research findings

With research on Lithuanian architecture dominated by modern and contemporary themes, the dissertation aims to stimulate the renewal of studies on the GDL period and contribute to the integration of Baroque architecture into broader humanities discourse.

The dissertation addresses themes of architectural perception and the relationship with the environment, which remain relevant beyond the eighteenth century. Increasing attention is paid to the role of perception in creating new architectural environments

(Stauskis, 2020). The modified combined contextuality method is versatile and can be applied to studies of different periods, examining issues of contextuality and environmental experience.

The research also encourages consideration of holistic approaches to architectural value, including the impact of preserving the natural environment on a building's significance and the types of buildings that can coexist with historic structures without disrupting their environmental relationship. The findings may inform heritage protection policies, particularly regarding the territorial safeguarding of church buildings, and prompt a reassessment of visual protection zones and cultural heritage valuation principles.

A further contribution lies in strengthening community awareness. By integrating geology, geography, history, and architectural heritage into a coherent whole, the dissertation offers the basis for a new, holistic narrative that reinforces the understanding of local identity.

Defended statements

1. The contextuality of Baroque architecture, which is difficult to grasp through conventional methods (historical, formal, or stylistic analysis), can be revealed through a phenomenological approach, since – much like Baroque modes of thought – it places the experience of the environment at its centre.
2. The architectural expression of the majority of mid-eighteenth-century churches in the GDL is related to the characteristics of the local topography: the form and composition of the buildings respond to the place character shaped by the configuration of the earth's relief.
3. The phenomenon of contextuality in the Late Baroque architecture of the GDL can be explained through the theoretical model of open unity, which integrates the openness of architecture to the place with a directed orientation towards the altar. The model is formulated on the basis of the paradigm of natural philosophy characteristic of the period.

Approval of the research findings

Nine scholarly articles on the dissertation topic have been published: four in journals indexed in *Web of Science* and *Scopus*, one in *Scopus*, and four in other international databases. Presentations on the dissertation topic have been delivered at five international scholarly conferences in Lithuania and abroad:

- “The aesthetics of joy: Nature in Late Baroque architecture and art”, at the interdisciplinary scientific conference *Intersections of Nature and Worldview*, LNDM, Klaipėda, 2025.
- “Landscape influence on the architecture of Late Baroque churches in the Grand Duchy of Lithuania”, at the 5th Baltic Conference of Young Researchers in Architecture, Landscape, and Urban Studies, VILNIUS TECH, Rokiškis, 2024.
- “Sacred site systems in the Grand Duchy of Lithuania – Baroque landscape?”, at the 4th International Scientific Conference in Memory of Antanas Vivulskis “Future, Tradition, and Faith”, VDU, Šiluva, 2024.

- “The principle of open unity in Late Baroque architecture”, at the 4th Baltic Conference of Young Researchers in Architecture, Landscape, and Urban Studies, RTU, Riga (Latvia), 2023.
- “Phenomenological approach to architectural contextuality”, at the 3rd Baltic Conference of Young Researchers in Architecture, Landscape, and Urban Studies, KTU, Kaunas, 2022; the presentation was selected by the scientific committee as one of the best.

The researcher also participated in four scientific seminars in Lithuania and abroad, and completed two research internships: at Sapienza University, Rome (15 weeks, 2023) and at Charles University, Prague (10 weeks, 2024).

Structure of the dissertation

The dissertation consists of an introduction, four chapters, general conclusions, a list of references, a list of the author's publications related to the dissertation topic, and a summary in English. The dissertation comprises 162 pages and includes 40 figures and ten tables. A total of 298 sources were used.

Acknowledgement

I sincerely thank my supervisor, Prof. Dr Almantas Liudas Samalavičius, for his unwavering support and for opening new avenues in architectural theory. I am grateful to Dr Jiří Tourek and Prof. Dr Donatella Scatena for providing the opportunity to expand the research context within the international academic environment, and to Dr Mindaugas Paknys for his consultations on GDL research.

1. Hierarchical conception of nature

The dissertation begins by examining the term landscape, associated with aesthetic or scientific views of the environment. In contrast, pre-modern thought related metaphysically or practically to natural elements. To avoid anachronistic views of landscape, the concept of place is introduced. Augustin Berque's theory, which views landscape as a profound, harmonious coexistence with the environment, is applied.

The analysis then turns to the conception of the natural environment within the heterogeneous Catholic society of the GDL in the eighteenth century. This conception was shaped predominantly by religious and scientific-philosophical paradigms, all of which shared the fundamental premise that nature is the creation of God. Among the peasantry, elements of the pre-Christian tradition remained influential. Within this worldview, the structure of the cosmos is arranged in a vertical opposition: heaven above, earth below. Sacred experience is marked by an emphasis on the concreteness of place. Thus, stones, springs and trees associated with miracles of the Virgin Mary serve as symbolic anchors, bridging the message of Christianity with traditional cosmological understanding.

In the early modern period, the development of the Jesuit educational system was particularly significant. Catechisms played a central role in primary education. They presented the only available knowledge of heaven and earth: that both are the creations of God the Father. In friary schools and at Vilnius University, the Baroque scholasticism remained dominant until

the mid-century. Natural philosophy constituted the longest component of the most widely studied philosophical courses. Here, knowledge of the physical world was grounded in a metaphysical order, adhering to a Christianised Aristotelian philosophy.

A radical transformation in the worldview of the GDL occurred over just a few decades in the eighteenth century. The philosophy of Gottfried Wilhelm Leibniz offered a harmonious synthesis of scholasticism and the emerging natural sciences. His thought is characterised by an aspiration towards unity and harmony between the physical realm and the world of spirits. The laws of nature, in his system, are contingent upon the Creator and may be altered or suspended. Leibniz's philosophy is imbued with the paradoxes typical of the Baroque era: the world is conceived as the best possible system, which cannot consist of perfect parts but only of imperfect bodies. By the mid-century, the German polymath Christian Wolff had become one of the most influential figures in the educational institutions of the GDL. In his natural philosophy, each body determines the existence of another. This interdependence enables the harmonious unity of the world, rendering nature a reflection of divine wisdom and benevolence. He sought to demystify metaphysical phenomena, revealing, for instance, that Heaven is not an infinite and terrifying mathematical space, but one that is, in fact, friendly to human beings. Between 1731 and 1760, an eclectic and compromise philosophical approach was taught in the schools of the GDL. This curriculum combined elements of scholasticism with the principles of early modern philosophy. The natural philosophy of the period was marked by contradictions, inconsistencies, and the coexistence of divergent concepts. Nonetheless, one of its central themes remained the preservation of a metaphysical understanding of nature.

2. Architecture open to the environment

The Second Chapter outlines the theoretical foundations of contextuality, grounded in the period's artistic and cultural context. The Late Baroque represents the final significant attempt to halt the crisis of worldview by demonstrating the compatibility of tradition with emerging paradigms. It unites the old with the new: traditional building models with recent discoveries, local architectural idioms with the principles of the Baroque. This architecture is marked by a pronounced diversity of expression and a trend towards hybridisation. It brings together a wide array of forms, volumes, structures, and textures, incorporating references to the Renaissance, Baroque, and Gothic traditions.

The theoretical framework of contextuality draws upon the phenomenological tradition and the notion of meaningful architecture. In this view, the building functions as a representation – a reflection or symbol. This implies a binary structure comprising an invisible represented element and a visible representing element. In the Baroque period, the church building represented a cosmos composed of both heaven and earth. Simultaneously, it acts as a mediator between these two realms. Church architecture thus expresses not only a vertical link between the physical and the metaphysical, but also a horizontal connection among the various things that constitute the world. This concept aligns with Leibniz's philosophical vision of a harmonious universe. The world, for Leibniz, is characterised by infinite variety – not as chaos, but as a divinely ordered hierarchy. A similar pattern is evident in Late Baroque ecclesiastical architecture. The Baroque work of art synthesises interdependent artistic forms, resulting in a dynamic and open-ended composition structured by symbolic hierarchy. This structure echoes Leibniz's metaphor of the

pyramid, in which the vertical and horizontal dimensions of the world are integrated. The reflection of the world in Late Baroque architecture could thus be understood, it is suggested, through the principle of open unity.

Open unity refers to the notion that a church building is simultaneously open and unified. This principle underpins its contextuality: while being open to the surrounding landscape, the building achieves unity in the focal point of the altar. The chapter examines in greater detail two specific architectural manifestations of this principle, both characteristic of the GDL. The first involves traditional volumetric models – such as the basilica, hall church, and single-nave church – which are organically incorporated into the Baroque whole. Owing to their formal variation, these models allow the building to remain responsive to and in harmony with the surrounding environment.

The second mode of expression lies in the use of symmetrical ensembles. In the Baroque period, Renaissance norms were largely abandoned, except for bilateral symmetry. This retained form proved particularly suited to the prevailing concerns of the era: the idea of infinity and the significance of subjective, bodily experience. The primary direction of human movement corresponds to the body's axis of symmetry, and thus symmetrical architecture serves to emphasise this axis. It may be perceived as a trajectory of movement – either through function, aesthetic perception or in symbolic terms. In Baroque architecture, the axis is formed by integrating elements along a line, creating an impression of anticipated movement. Within ecclesiastical architecture, the axis thus becomes a means of opening the building to the external world. A particularly symmetrical example from the GDL is the Baruny Basilian Church (1757). In this church, the axis of symmetry articulates the theme of pilgrimage to a specific site associated with a Marian miracle.

3. Approaches to researching contextuality

The dissertation defines contextuality as the relationship between architecture and the dominant features of its environment, as revealed through human experience. The analysis is grounded in a phenomenological approach. At the centre of this philosophy is the consciousness of the individual experiencing the world. Phenomena are perceived on two levels: the empirical layer, which manifests through direct experience, and an underlying essential layer, which reveals the intrinsic nature of the phenomenon. Particularly relevant is Martin Heidegger's philosophy, which conceives architecture as a mediator drawing human beings into a closer relationship with the landscape.

Phenomenology has, moreover, brought the phenomenon of place to the forefront as a fundamental dimension of human existence. Place is understood as the mode through which human beings relate to space, and simultaneously as the medium through which knowledge of the physical world becomes possible. There can be no place without human presence, and the distinctive qualities of any given place are revealed through embodied, emotional, and cognitive engagement. Alongside the theory of place, a tradition of architectural phenomenology has developed since the mid-twentieth century, analysing architecture through the lenses of sensory, emotional, and memory-based experience. Many scholars describe this frequently overlooked dimension as a layer of meaning. Although phenomenological inquiry is grounded in the subjective experience of the researcher, it aims to uncover what is shared and universal.

The theory of Christian Norberg-Schulz forms the methodological foundation of this research. He defines architecture as the art of place, whose purpose is to recognise the character of a place and to express it creatively through architectural language. Only in this way, he argues, can a building offer existential support.

The chapter proceeds with a presentation of several hermeneutic-phenomenological methods, a practical adaptation of phenomenology. The walking method offers a holistic understanding of the landscape through direct physical engagement. The place character method aims to reveal the spirit of the place by interpreting the dominant features of topography, vegetation, and water (Table S3.1). Architectural analysis is further supported by the method of archetypes, which considers the basic architectural elements: floor, wall, and roof. Another approach explores natural symbols derived from embodied human experience. Given the need for an approach that encompasses both architectural and environmental characteristics, a new combined contextuality method (referred to in Lithuanian as *vietiškumo metodas*) is developed (Table S3.2). This method integrates several of the aforementioned methods, enabling the identification and analysis of the aesthetic and psychological qualities of architecture in relation to place, and places the human experience of architecture and environment at the centre of inquiry.

Table S3.1. Place character model

Foundations	Elements	Application of the model to the dissertation research
Earth	Topography (Relief)	The greatest importance is given to the element as the least changed over time.
	Vegetation	Assessed together with the surface relief; the current situation is recorded and compared with the results of the analysis of historical sources in order to reconstruct the former situation of the element.
	Water	Included in the analysis if there is a close visual (or other) connection with the building under investigation; small bodies of water are also recorded.
Sky		The position of the building in relation to the cardinal directions is analysed.

Table S3.2. Combined contextuality method

Phenomenological analysis of place	Phenomenological analysis of buildings
Experimental walking method (Schulz), combined with responsive methods: seeing, thinking, and describing (Relph).	Method of archetypes based on a universal level of experience and determined by psychological experience (Thiis-Evensen).
Model for determining the character of a place as a tool for systematising the results of analysis (Norberg-Schulz; Schaap).	Supplemented by the provisions of the theory of natural symbols (Harries).

4. Relationship between church and place

Research on Late Baroque architecture in the GDL has been undertaken since the early twentieth century. However, the issue of contextuality has not been addressed in the historiography, and there is a notable lack of studies concerning the historical landscape. The language of Late Baroque is distinguished by its diversity, expressiveness and deliberately crafted effects, rendering an approach based on phenomenological principles particularly appropriate for analysis. This approach enables the impressions conveyed by the architecture to be systematically organised and related to the characteristics of the site. The analysis encompassed 43 research cases in the western part of the GDL and in the Livonian Voivodeship, which was jointly administered with Poland (Fig. S4.1). The study covers the territories of present-day Latvia, Lithuania, Belarus and Poland, with the chronological scope spanning from the late 1720s to the early 1780s.

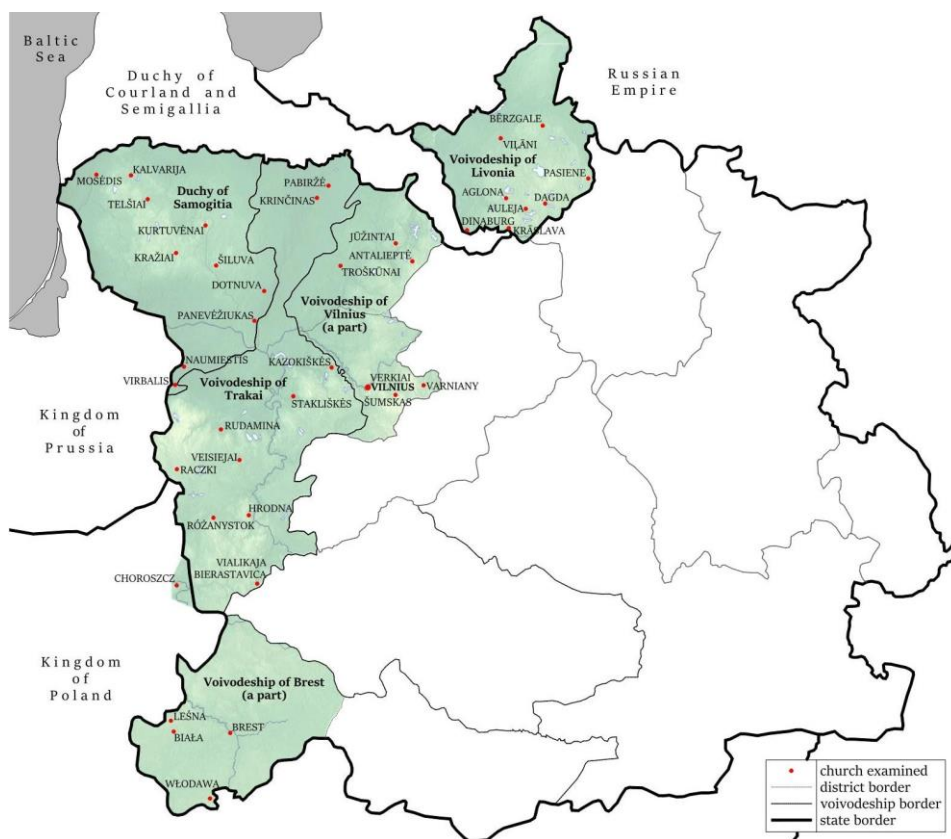

Fig. S4.1. GDL 1721–1772, study area highlighted by the topographic map

The research was carried out in three stages. First, field expeditions documented the natural landscape. Next, the data analysis examined the sources, structure, and development of the churches. Finally, the findings were synthesised into two tables: one outlining the place character pattern and the other identifying the dominant building archetypes (Tables S4.1, S4.2).

Table S4.1. Determining the place character

Fundamentals of character	Elements of character		Empirical analysis data	Physical-geographical and source data
Earth	Topo- graphy	Churchyard		
		Approach area		
		Immediate environment		
		Surroundings		
		Building position		
		Absolute height		
		Perceived height		
	Water			
Vegetation				
Sky	Presbitery orientation			
	Façade orientation			

Table S4.2. Determining the church archetypes

Archetype	Theme of archetype		Motive of the archetype	Existential expressions
Floor	Support		Attachment/detachment	
			Perron, basement	
Wall	Breadth		Breadth/split	
	Height		Rising/sinking	
			Opening/split	
	Depth	Form	Horizontality/ verticality	
		Arch. order	Convexity/concavity	
		Volumetric expression	Skeleton system	
Floor	Dome		Scale, volumetric composition	
	Gable roof		Spherical	
			Directional	
			Hip/shed roof	
			Relation with the wall	

The place character was determined through an analysis of the topography, which was identified as the most stable and reliable indicator of the historic landscape and had the greatest influence on the architecture of the churches. Water bodies and vegetation were examined as complementary elements, and environmental levels were distinguished at micro, medium and macro scales. Two out of the 43 cases are presented in greater detail. In these examples, both the place and the architecture are evaluated on a scale from -2 to $+2$ (ranging from predominantly horizontal to vertical). Hrodna Discalced Carmelite Church (1765), for instance, was constructed on the slope of the Nemunas River at the foot of a hill. The architecture is distinguished by the attachment motif of the floor, the breadth motif and the horizontal split motif of the main façade, as well as the basilican side façade: these features emphasise horizontality.

The Włodawa Pauline Church (1752) exhibits many similar features, similarly, being constructed on the bank of the Bug River. However, it stands at its highest point, thereby conveying a strong sense of elevation. The church façade features a rising motif, a giant order, and side chapels, all of which accentuate its verticality.

The practical part of the dissertation research revealed a discernible pattern of interrelation between architecture and landscape, as demonstrated by the sample of approximately forty churches. The diagram and table present these cases ordered according to the character of their places, from the most vertical (left in the diagram, top in the table) to the most horizontal (right in the diagram, bottom in the table). The columns indicate the aggregate directionality of the church archetypes (Fig. S4.2, Table S4.3). It is evident that, in some instances, the architectural expression of churches does not correspond to the dominant character of their site. Three categories of such cases can be identified: partially unfinished (Šumskas, Kazokiškės, Rudamina, Kražiai, Telšiai, Raczki, Mosėdis), non-contextual (Krāslava, Dagda), and those built-in inexpressive locations (Biała, Troškūnai, and to some extent, the Brest Basilian Church and the Vilnius Augustinian Church).

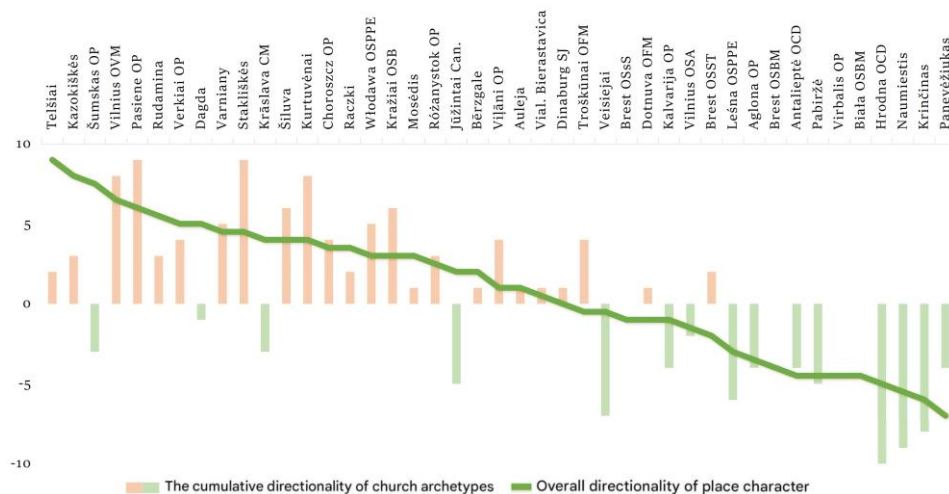

Fig. S4.2. Comparison of church archetypes with place character in all 43 cases

Table S4.3. Comparison of church archetypes with place character in all 43 cases

	Construction began	Church archetypes									Elements of place character							
		Roof	Volumetric expression	Wall						Support (floor archetype)	Earth's surface							
				Breadth theme of frontal facade	Height theme of frontal facade	Form of frontal facade	Architectural order of frontal facade	Height theme of side facades	Form of side facades		Arch. order of side facades	Churchyard topography	Churchyard approach topography	Building position in relation to relief	Perceived height	Absolute height	Topography of surrounding area	Relationship with body of water
Telšių OFM	1761			n	n	n	n											1800
Kazokiškių	1766																—	1784
Šumsko OP	1767																—	1784
Vilniaus OVM	1729																—	1737
Pasienės OP	1753																	n
Rudaminos	1749	n				n			n								—	1808
Verkių OP	1755																—	n
Dagdos	1761																	n
Varnionių	1763									n		n						1784
Stakliškių	1765																	1784
Kraslavos CM	1756																	n
Šiluvos	1760																—	n
Kurtuvėnų	1781																	n
Chorošciaus OP	1753																	1784
Račkų	1766	n		n	n		n	n	n	n								1805
Vlodavos OSPPE	1739																	1825
Kražių OSB	1757																	n
Mosėdžio	1773					n												n
Ružanistoko OP	1759					n											—	1784
Jūzintų Can.	1786																	1784
Bėrzgalės	1787																—	n
Vilianų OP	1753																	n
Aulejos	1778																	n
D. Berastavicos	1741										n			n				1784
Dinaburgo SJ	1737										n	n						n
Troškūnų OFM	1774																—	1784
Veisiejų	1762																	1808
Bresto OSsS	1751	n						n	n	n	n	n		n				1823
Dotnuvos OFM	1773										n							n
Kalvarijos OP	1781														n			n
Vilniaus OSA	1768																—	1737
Bresto OSST	1738	n	n					n	n	n	n	n		n				n
Lesnos OSPPE	1730	n																1839
Agluonos OP	1768																	1856
Bresto OSBM	1762	n				n					n		n					n
Antalieptės OCD	1732																	1784
Pabiržės	1766			n	n	n	n	n		n								1784
Virbalio OP	1778		n					n	n	n								1808
Bialos OSBM	1747																	1839
Gardino OCD	1738							n										n
Naumiesčio OC	1781				n	n												1808
Krinčino	1777																	1775
Panevėžiuko	1733																	n

	Verticality dominates		Horizontality is more pronounced
	Verticality is more pronounced		Horizontality dominates
	Neutral or contrasting	n	Insufficient data to determine

In the analysed churches, contextuality does not involve passive adaptation to the environment; rather, it entails the active transposition of local characteristics into architectural form to enhance spatial impact. This is conceptualised as a “strategy of contextuality”, encompassing the strategies of directionality, curvature, and the axis of symmetry.

Directionality refers to either verticality or horizontality. Vertical placement is determined through a complex set of factors, with the most significant being the medium level, that is, the building’s position in relation to landforms and the perceived height, shaped by kinaesthetic experiences such as ascent and the visual perception of distance. In vertical architecture, vertical orientation typically dominates the main façade, manifested through vertical forms, rising motifs, the giant order, and similar features. The rising motif refers to a composition of successive tiers, each lower than the one below. The most distinctively vertical churches feature tall gabled façades and are often single-nave or hall churches with a separated presbytery and may include transepts. Put simply, when a vertically oriented church is situated in a vertically characterised landscape, it may be considered contextual. This interdependence between church architecture and landscape is most apparent in the contrast between uplands and lowlands.

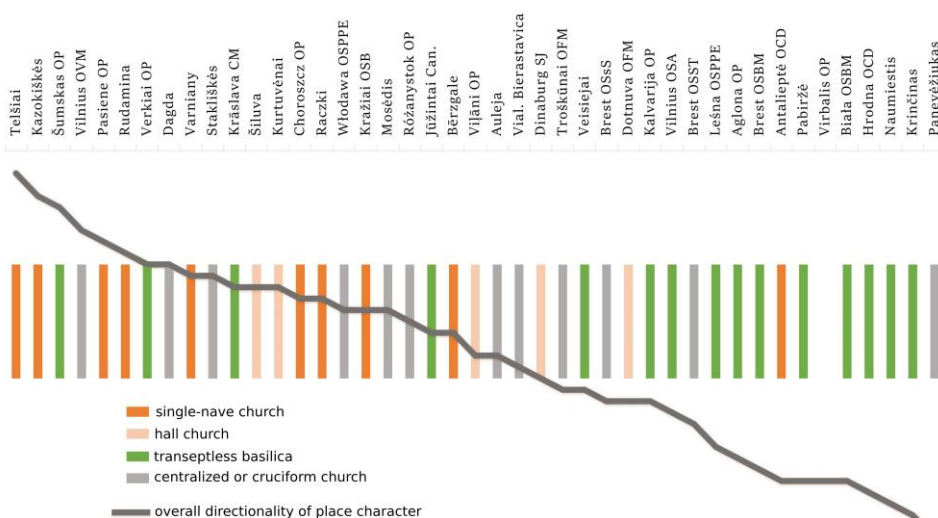

Fig. S4.3. Distribution of plan-volumetric models according to dominant place character

Within the horizontal strategy of contextuality, two types of places are notable: open plains and negative landforms. Horizontality in architecture is chiefly expressed through volumetric form, side façade composition, and roof design. Notably, 11 of the 15 transeptless basilicas in the sample were constructed in horizontal settings (Fig. S4.3).

Curvature constitutes another strategy, though it is applied more selectively and less frequently. It is possible, with some caution, to associate convex architectural forms with hilly uplands and concave forms with lowlands or negatively contoured terrains (Fig. S4.4). The convex façade of Jūžintai Church (1799) contrasts sharply with the ravine

in front of it. Convexity conveys a sense of spatial expansion, and this impression is greatly enhanced when it faces open space. The convexity is especially pronounced in the façade of Lešna Church (1752), which reflects the sloping valley of the river. However, within the GDL, convex forms are most frequent in presbyteries and towers, not directly related to the landscape and instead oriented towards the metaphysical realm.

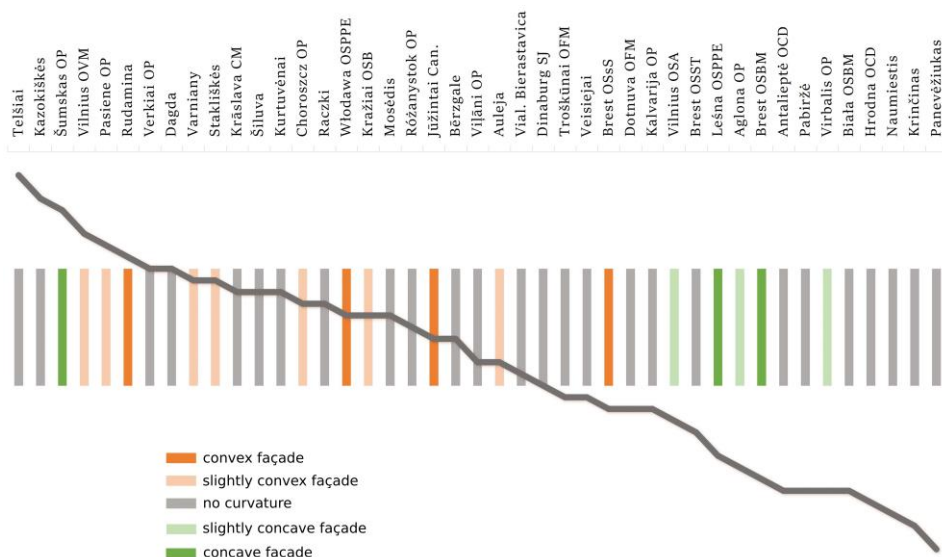

Fig. S4.4. Distribution of curvature motif according to dominant place character

The axis of symmetry can also serve as a connective strategy between church architecture and the landscape. As a contextual device, it is most clearly expressed in churches where the axis is reinforced by other spatial elements such as fences, gates, or adjacent buildings. Two principal types of ensembles can be distinguished: closed and open. In closed ensembles, the axis functions as an internal organiser and has an isolating effect. Open ensembles are characterised by an impression of incompleteness and can be oriented towards meaningful natural features. Several churches with non-west-facing façades exhibit axes aligned with bodies of water, most commonly rivers (Fig. S4.5).

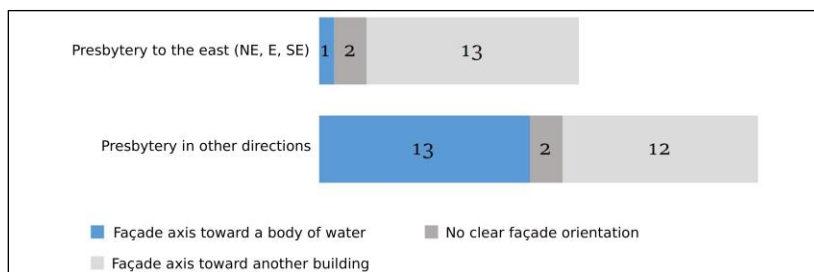

Fig. S4.5. Orientation of the studied churches towards bodies of water

General conclusions

1. The analysis of the religious and scientific–philosophical context has shown that the Late Baroque period in the GDL was characterised by a hierarchical conception of nature. Within this framework, the natural world depends upon an invisible metaphysical foundation established by the Creator. By the mid-eighteenth century, the natural philosophy taught at Vilnius University and other friary schools was grounded in a compromise philosophy, synthesising scholastic precepts with those of early modern thought. The analysis of the dominant conception of nature permits the conclusion that the contextuality of churches reflects a profound religious–philosophical relationship between nature and architecture.

2. The architectural whole of the Late Baroque church, characterised by a diversity of forms and expressive means, corresponds to the image of a harmonious world typical of Leibniz’s philosophy of nature, which was widely influential in the eighteenth century. Although the constituent bodies of the world are imperfect and irregular, their interactions produce harmony. This paradigm corresponds to the Baroque church building, itself composed of numerous “disordered” elements and characterised by an overall “imperfection.” The church does not embody the balanced harmony typical of Classicism; rather, certain features, such as emphasised verticality, are brought to the fore. The “imperfect” features, indicating a lack of harmony, serve to integrate the building into an equally “disordered” natural landscape. Through this relationship with place, the church becomes part of the world’s harmonious order.

3. Based on the principle of open unity developed in this dissertation, it is argued that certain parts of the church building orient the viewer towards divine reality, while others point to the specific context of a given place. In this way, the dual nature of the world is reflected. References to the metaphysical heavens appear in elements with clear symbolic significance: the altar, vault, apse, dome, and towers. Openness towards the landscape is expressed in areas at least partially free from this symbolism: the façades and the overall volumetric composition. The elements pointing towards heaven and those oriented towards the earth are interdependent. This is particularly evident in towered churches in the lowlands, where towers rising from a contextually horizontal base are directed towards the heavens (Aglona OP).

4. The principle of open unity, identified in the dissertation, can theoretically explain the contextuality of churches. It manifests in the Baroque architectural language when engaging with a meaningful context – in this dissertation, the place. In seeking unity through openness, the church incorporates the context as an inseparable part of the architectural experience. The context is connected to the church building through a shared experience of the physical environment. The architectural expression of Late Baroque buildings effectively conveys universal pre-modern architectural principles, extensively analysed in Heideggerian philosophy and subsequently developed within the phenomenological tradition of architecture.

5. The practical part of the research of 43 churches in the western GDL and Livonian Voivodeship used an individually developed combined contextuality method oriented towards place-specificity. Considering Baroque art’s emphasis on the experiential reception of a work, the method was primarily based on the approaches of Norberg-Schulz and Thiis-Evensen. The analysis demonstrated that a contextual church is linked to the place

through both visual and kinaesthetic experience: ascending a hill, surveying the surroundings, or travelling by river. Contextuality thus manifests itself through human experience, while the aesthetic, stylistic, or symbolic qualities of the building remain secondary.

6. The analysis of the Baroque architectural language, together with the practical research, allows one to conclude that the contextual relationship with place in the architecture of Late Baroque churches in the GDL was motivated by the aim of achieving greater impact. The building takes the character of the landscape as its starting point, transferring and intensifying universal experiences of the natural environment into architecture. Churches emphasise not all, but selected features of the place, thereby subordinating chosen environmental attributes to their own expressive purposes. This can be defined as a contextuality strategy, denoting the underlying intention motivating this architectural act. The contextuality of Late Baroque churches reflects the wider interrelationship between architecture, landscape, and the human condition.

7. By synthesising the theoretical and practical parts of the research, it can be concluded that the phenomenon of contextuality in Late Baroque Catholic churches of the GDL reflects the worldview characteristic of the period. During this transitional era, scientific interest in nature increased significantly, while a metaphysical and religious understanding of nature remained equally relevant. During the same period, from the 1730s onward, early modern natural philosophy and Late Baroque architecture developed concurrently in the GDL, both gradually declining towards the end of the century. The phenomenon of contextuality emerges from the interplay of these phenomena, whereby the church, through its relationship with place, becomes part of a hierarchical, metaphysically grounded system of the world, with God the Creator at its centre.

Kostas BILIŪNAS

VĖLYVOJO BAROKO KONTEKSTUALUMAS: VIETOS ĮTAKA
VAKARŲ LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS
BAŽNYČIŲ ARCHITEKTŪRAI

Daktaro disertacija

Humanitariniai mokslai,
Menotyra (H 003)

CONTEXTUALITY OF LATE BAROQUE:
THE INFLUENCE OF PLACE ON CHURCH ARCHITECTURE
IN THE WESTERN GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Doctoral Dissertation

Humanities,
History and Theory of Arts (H 003)

Lietuvių kalbos redaktorė Deimantė Grigaitė

Anglų kalbos redaktorė Jūratė Griškėnaitė

2026 02 05. 14,8 sp. I. Tiražas 20 egz.
Leidinio el. versija <https://doi.org/10.20334/2026-003-M>
Vilniaus Gedimino technikos universitetas
Saulėtekio al. 11, 10223 Vilnius
Spausdino UAB „Ciklonas“
Žirmūnų g. 68, 09124 Vilnius